

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χαράλαμπος Γολέμης, Καί τώρα γηφίζουμε • **Λουκία Ρίτσαρντς**, Αστερίσκοι • **Άγγελος Έλεφάντης**, Γιά τήν ἐνημέρωση τοῦ μέλλοντος • **Σωτήρης Βανδῶρος**, Πεταίει ὁ γάιδαρος; • **Ο ΠΟΛΙΤΗΣ**, Νά σταματήσουν οἱ βομβαρδισμοί • **Νίκος Θεοδοκάς**, Ὁ δικανικός σχετικισμός τοῦ Νίκου Μουζέλη • **Άγγελος Έλεφάντης**, Ἡ διαχρονία τῆς στρατιωτικῆς βίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ • **Γιώργος Μαργαρίτης**, Ἡ ἀπό ἀέρος τρομοκρατία • **Ἀλέξης Ἡρακλείδης**, Ἡ μειονοτική πολιτική τῶν κρατῶν καί ἡ Ἑλλάδα • **Δημήτρης Καρύδας**, **Σταῦρος Σταυρίδης**, «Ὁδός μονῆς κατεύθυνσης» τοῦ Β. Μπένγιαμιν • **Ἐπιέν Μπαλιμπάρ**, Ποιός κομμουνισμός μετά τόν κομμουνισμό; • **Ἰωάννα Νικολαΐδου**, Γιά μιά πολιτική τῆς μετάφρασης • **Ἀλέξης Πολίτης**, Ἡ δεύτερη ζωή τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν • **Κώστας Σταμάτης**, «Τό φύλο τῶν δικαιωμάτων» • **Ἀριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη**, Ἐρωτικές ἀντινομίες τῆς ἀρχαιότητας • **Θανάσης Κωσταβάρας**, Ὁ ποιητής μέσα σπὴν ἱστορία • **Γιάννης Κουβαράς**, • Καβάφη ἀφή καί δέος • **Κώστας Βούλγαρης**, Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Μάιος 1999 • τεῦχος 64 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 1999
τεύχος 64 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος

ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146

αριθ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Χαράλαμπος Γολέμης, Καί τώρα ψηφίζουμε 5

Λουκία Ρίτσαρντς, Άστερίσκοι 7

Άγγελος Έλεφάντης, Γιά τήν ένημέρωση
του μέλλοντος 9

Σωτήρης Βανδώρος, Πετάει ό γάϊδαρος; 12

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, Νά σταματήσουν οι βομβαρδισμοί 12

Νίκος Θεοδοκάς, Ό δικανικός σχετικισμός του
Νίκου Μουζέλη 15

Άγγελος Έλεφάντης, Η διαχρονία τής στρατιωτικής
θίας και του καπιταλισμού 19

Γιώργος Μαργαρίτης, Η από άερος τρομοκρατία 22

Άλέξης Ηρακλείδης, Η μειονοτική πολιτική
των κρατών και ή Έλλάδα 24

Δημήτρης Καρύδας, Σταύρος Σταυρίδης, «Όδός
μονής κατεύθυνσης» του Β. Μπένγκιαμιν 27

Έτιέν Μπαλιμπάο, Ποιός κομμουνισμός μετά
τόν κομμουνισμό; 34

Ιωάννα Νικολαΐδου, Γιά μιά πολιτική
τής μετάφρασης 40

Άλέξης Πολίτης, Η δεύτερη ζωή των δημοτικών
τραγουδιών 45

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Σταμάτης, «Τό φύλο των δικαιωμάτων» 51

Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη, Έρωτικές άντινομίες
τής αρχαιότητας 55

Θανάσης Κωσταθάρας, Ό ποιητής μέσα
στήν Ιστορία 57

Γιάννης Κουβαράς, Καβάφη άφή και δέος 61

Κώστας Βούλγαρης, Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις 62

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιοτέρι, τηλ. 5719937

Καί τώρα ψηφίζουμε

Ἐγραφα τήν προηγούμενη φορά στόν *Πολίτη* ὅτι στήν περίπτωση τῶν βομβαρδισμῶν κατά τῆς Γιουγκοσλαβίας ἡ ΕΟΚ ταυτίστηκε μέ τό ΝΑΤΟ, ὅτι δηλαδή ἡ Εὐρωπαϊκή Ἑνωσις δέν σύρθηκε ἀπό τήν Ἀμερική στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις καί ὅτι θά μπορούσε κάποιος νά ἰσχυριστεῖ πῶς ἡ «συμμαχική ἐπέμβαση» δέν ἀπομάκρυνε ἀλλά ἀντίθετα προώθησε, ὑπό μία ἔννοια, τίς διαδικασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης. Τό προκλητικό αὐτό ἐπιχείρημα στηρίχθηκε, μεταξὺ ἄλλων, στήν ἀποψη ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, μέ ἐξαιρεση τόν ἑλληνικό, «ἐνοποιήθηκε» στή βάση τῆς νατοϊκῆς προπαγάνδας περί τῆς ἀνάγκης ἐνοπλης προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῶν Ἀλβανῶν Κοσοβάρων, ἔστω καί ἂν αὐτή γίνεται μέ τίμημα τήν καταπάτηση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας ἐνός, ἔτσι κι ἄλλιως, ἡμιβάρβαρου βαλκανικοῦ κράτους. Ἡ αἰρετική αὐτή, γιά τόν ἀνανεωτικό ἀριστερό χῶρο, θέση συνοδεύεταν ἀπό τήν ὑπόσχεση ὅτι θά ἐπανέλθω στό παρόν τεῦχος στίς αἰτίες τῆς συγκεκριμένης εὐρωπαϊκῆς στάσης καί κυρίως στό ἐρώτημα ἂν θά ἔπρεπε τά τραγικά γεγονότα νά ἐπηρεάσουν τούς πολιτικούς μας προσανατολισμούς σέ σχέση μέ τήν ἱστορική ὑποστήριξη ἀπό τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά τοῦ ὁράματος τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης. Ὁ προεκλογικός ἀγῶνας καί οἱ ὑποχρεώσεις πού αὐτός δημιουργεῖ, ἰδιαίτερα μετά ἀπό μία ἀπρόσμενη ὅσο καί τιμητική ὑποψηφιότητά μου μέ τό Εὐρωψηφοδέλτιο τοῦ ΣΥΝ μέ ἀναγκάζει νά ἀναβάλω γιά τό μέλλον μία ἀναλυτική ἐξέταση αὐτῶν τῶν σοβαρῶν θεμάτων. Δέν μέ ἀπαλλάσσει, ὅμως, ἀπό τήν εὐθύνη νά προσπαθῶ νά διαλυθεῖ κάθε πιθανή(;) παρεξήγηση πού ἀφορᾷ τή σχέση τῆς ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς μέ τήν Εὐρώπη, ἰδιαίτερα ἀπό τή στιγμή πού στίς εὐρωεκλογές συγκρούονται πολύ ξεκάθαρα, δύο διαφορετικές ἀπόψεις πού ὑπάρχουν στούς κόλπους τῆς: ὁ ἀντιευρωπαϊσμός καί ὁ κριτικός εὐρωπαϊσμός.

Γιά νά καθησυχάσω ὄσους καλόπιστα ἢ κακόπιστα ἀνησυχοῦν, τονίζω ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὁ «εὐρωσκεπτικισμός» πού διακατέχει ἕνα τμήμα τῆς ἑλληνικῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς λόγω τοῦ πολέμου κατά τῆς Γιουγκοσλαβίας δέν ὀδηγεῖ σέ καμία περίπτωση στό συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε κάνει λάθος στή βασική μας ἱστορική ἐπιλογή νά συμμετέχει ἡ χώρας μας στό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι. Ἐάν κάποιος ἀπό ἐμᾶς ἀποδεχόμαστε στή συγκεκριμένη περίπτωση ὡς αὐτονόητο τό σύνθημα «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ πολέμου συνδικάτο», αὐτό δέν σημαίνει, βέβαια, πῶς συμφωνοῦμε μέ τά ρητά ἢ ἄρρητα σημεινόμενά του, ὅτι δηλαδή ἡ Ἑλλάδα πρέπει νά φύγει ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωσις, ὅπως ὑποστηρίζει ἢ ὑπαινίσσεται τό ΚΚΕ. Τό ζητούμενο εἶναι πῶς, μαζί μέ ἄλλες δυνάμεις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς, θά μεταβάλλουμε τή σημερινή πραγματικότητα πού δυστυχῶς ἀποδίδεται μέ ἀκρίβεια ἀπό αὐτό τό σύνθημα. Προφανῶς δέν χρειάζεται νά πείσουμε τούς ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* γιά τό ἐπικίνδυνο ἀδιέξοδο τῶν ἀπόψεων τοῦ ΚΚΕ. Ὁ «ἐμπλουτισμός» τοῦ «ἀγωνιστικοῦ» ψηφοδελτίου του μέ ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῆς ἀντιδυτικῆς ὀρθοδοξίας καί τῆς ξενοφοβικῆς ἐθνικοφροσύνης δείχνει πολύ καθαρά πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει τήν Ἀριστερά ἢ ἀποψη ὅτι ἡ σημερινή Εὐρωπαϊκή Ἑνωσις εἶναι ἀνεπίδεκτη κάθε ἀλλαγῆς.

Μετά τίς ἐκλογές ὀφείλουμε νά ἐντείνουμε καί μέσα ἀπό αὐτό τό περιοδικό τίς προσπάθειές μας γιά τή διατύπωση ἐνός αὐθεντικοῦ ἀριστεροῦ λόγου πού θά ἀναφέρεται στήν εὐρωπαϊκή

ἐνοποίηση. Πρὸς τὸ παρόν, ἄς περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐπίθεση στὴ Γιουγκοσλαβία ἀπέδειξε ὅτι ἡ δική μας Ἄριστερά, πού δὲν εἶναι ἀνάδελφη στὴν Εὐρώπη, εἶναι τελείως διαφορετική ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ σοσιαλδημοκρατία. Ὅμως, οἱ διαφορὲς μας μὲ αὐτὴν τὴν μεγάλη καὶ ἱστορικὴ πολιτικὴ οἰκογένεια δὲν περιορίζονται στὸ θέμα τοῦ πολέμου. Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις πού ἀποφάσισαν τοὺς βομβαρδισμούς τοῦ Βελιγραδίου καὶ τῶν ἄλλων γιουγκοσλαβικῶν πόλεων, εἶναι οἱ ἴδιες δυνάμεις πού ὑποστηρίζουν τὶς μονεταριστικὲς πολιτικὲς στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, πού πασχίζουν μὲ μανιακὸ ζῆλο νὰ μηδενίσουν τὸν πληθωρισμὸ καὶ τὰ ἐλλείμματα ἐνῶ ἐγκαταλείπουν μὲ περισσὴ εὐκολία στὸν στόχο τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς πλήρους ἀπασχόλησης, πού ἀποδέχονται τὴν παντοκρατορία τῆς ἀνεξέλεγκτης Εὐρωπαϊκῆς Κεντρικῆς Τράπεζας καὶ τὸ σύμφωνο σταθερότητας στὴ ζώνη τοῦ εὐρώ, πού ἐπιδιώκουν τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη ἐλαστικοποίηση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων ὡς δῆθεν ἀπάντηση στὴ μάλιστα τῆς ἀνεργίας σύμφωνα μὲ τὸ ἀμερικανικὸ μοντέλο τοῦ «ἄγριου καπιταλισμοῦ», πού ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς εἰσοδηματικὲς ἀνισότητες, πού προσαρμόζονται παθητικὰ στὶς ἐπιταγὲς τῆς «παγκοσμιοποίησης», πού διατηροῦν τὸν κοινοτικὸ προϋπολογισμὸ στὸ ἐξευτελιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ 1,2% τοῦ κοινοτικοῦ ΑΕΠ, πού ἀρνήθηκαν τὴν παροχὴ ἀσύλου στὸν Ὀτσαλάν καὶ ἀνάγκασαν τὸν Λαφονταίν νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, πού θέλοντας μιὰ Εὐρώπη προσεδεμενὴ στὸ ἀμερικανικὸ ἄρμα ὑπέγραψαν τὸ νέο ἐπιθετικὸ δόγμα τοῦ ΝΑΤΟ.

Ὅσοι ἐπικοινωνιολόγοι καὶ ἂν ἐπιστρατευθοῦν δὲν μποροῦν νὰ ἀποκρύψουν τὸ γεγονός ὅτι τὸ «σύγχρονο» μεταπαπανδρεϊκὸ ΠΑΣΟΚ τοῦ κ. Σημίτη ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴν ἴδια πολιτικὴ οἰκογένεια μὲ τὰ κόμματα τῶν Μπλέρ, Σρέντερ, Ζοσπέν καὶ Ντ' Ἀλέμα καὶ συμμερίζεται ἀπόλυτα τὶς συντηρητικὲς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιλογὲς τους, ὅπως δείχνει καὶ ἡ προεκλογικὴ του θριαμβολογία γιὰ τὴν πορεία τῶν ὀνομαστικῶν οικονομικῶν δεικτῶν, ἡ ὁποία συνοδεύεται μὲ τὴν ταυτόχρονη ὑποβάθμιση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πολιτικῆς του στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἡ Σοφοκλέους καλπάζει, ὅτι ὁ πληθωρισμὸς καὶ τὸ δημόσιο ἐλλείμμα μειώνονται θεαματικὰ, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ «αὐτόματου πιλότου» τῶν συνθηκῶν τοῦ Μάαστριχτ καὶ τοῦ Ἄμστερνταμ, ἀλλὰ ποιὸς ἀμφιβάλλει ὅτι αὐτὸ γίνεται μὲ κόστος τὴν ἀλματώδη αὔξηση τῆς ἀνεργίας (πού ἔφτασε στὸ ὕψος ρεκόρ τοῦ 11,5% σύμφωνα μὲ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα), τὴ διατήρηση τῶν κοινωνικῶν δαπανῶν σὲ ἐπίπεδο πολὺ χαμηλότερο τοῦ μέσου ὄρου τῆς Ε.Ε., τὴν αὔξηση τῆς ἐργασιακῆς ἀνασφάλειας καὶ τῆς ἐργοδοτικῆς αὐθαιρέσις, τὴ διεύρυνση τοῦ χάσματος πού χωρίζει τοὺς λίγους πλούσιους ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ, τὴν καθήλωση τῶν μισθῶν τῶν ἐργαζομένων καὶ τὴ φορολογικὴ ἀδικία;

Μά καὶ στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἡ κυβέρνησις τοῦ ΠΑΣΟΚ, παρὰ τὶς φραστικὲς διαφοροποιήσεις του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ἀναγκαῖες λόγω τῆς ὀμόθυμης λαϊκῆς ἀντίθεσης στὴ νατοϊκὴ «ἐπέμβαση», εὐθυγραμμίστηκε τελικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἄλλων σοσιαλδημοκρατικῶν καὶ κεντροαριστερῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων. Ὅσα λόγια κι ἂν κρύβονται, ἡ πικρὴ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ Γιουγκοσλαβία βομβαρδίζεται μὲ τὴν ὑπογραφή, δηλαδή τὴ συναίνεση, καὶ τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης. Δὲν ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ Ἀθήνα ἐπιθυμοῦσε τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, οὔτε πιστεύουμε ὅτι ἦταν εὐκολο νὰ τὶς ἀνατρέψει, ἔχοντας ἀπέναντί της τὶς κυβερνήσεις ὄλων τῶν μεγάλων νατοϊκῶν χωρῶν. Θεωροῦμε, ὅμως, ὅτι ἡ ἄρνησή της νὰ τὶς προσηγογραφήσει καὶ δυνατὴ ἦταν καὶ ἐπιβεβλημένη τόσο γιὰ λόγους ἠθικῆς τάξεως (δὲν συμφωνεῖς στὴ διάλυση μιᾶς γειτονικῆς φιλικῆς χώρας, μὲ στόχο τὴ δῆθεν ἐξασφάλιση τῆς δικῆς σου ἡσυχίας, ὅπως διακηρύσσει τὸ κυνικὸ ἐθνοκεντρικὸ σύνθημα «Πρῶτα ἡ Ἑλλάδα»), ὅσο καὶ γιὰ λόγους ἐθνικοῦ συμφέροντος, ἀφοῦ ἡ ἀπειλούμενη ἀποσταθεροποίηση στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὰ βομβαρδιστικά

τοῦ στρατηγοῦ Κλάρκ εἶναι πολύ πιό ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ χώρα μας ἀπὸ τὴν στιγμιαία ἀπώλεια τῆς εὐνοίας τῶν ἰσχυρῶν τοῦ ΝΑΤΟ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, πολύ περισσότερο, γιὰ τὴν παροχὴ τῶν διευκολύνσεων τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ νατοϊκὰ στρατεύματα, εἴτε στὴ φάση γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι σήμερα εἴτε σὲ κάποια ἐνδεχόμενη μελλοντικὴ μαζικὴ μετακίνηση μὲ στόχο τὴ χερσαία ἐπέμβαση.

Ἄς τὰ ὑπεθυμίσουμε ὅλα αὐτὰ στοὺς Ἕλληνες πολίτες, πού σὲ δύο βδομάδες θὰ προσέλθουν στίς κάλπες. Ἄς τοὺς ποῦμε, δηλαδή, ὅτι ἐπιλέγοντας τὸ ΠΑΣΟΚ στὴν Εὐρωβουλή ἐνισχύουν τὴ σοσιαλιστικὴ εὐρωμάδα μὲ τίς συγκεκριμένες πολιτικὲς στό θέμα τοῦ πολέμου καὶ στὰ ζητήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Καὶ δύο τελευταῖα λόγια. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν φίλοι πού ἔχουν ἀνοιχτούς, παλιότερους καὶ πρόσφατους λογαριασμούς μὲ τὸν Συνασπισμό καὶ θὰ ἤμουν ὁ τελευταῖος πού θὰ θέλει νὰ παραβιάσουμε μὲ συναισθηματικούς ἐκβιασμούς τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης τῆς ψήφου τῶν ἀριστερῶν. Ὅμως, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ὑποστηρίξω ὅτι εἰδικά στό ζήτημα τῆς Εὐρώπης δέν εἶναι δυνατόν νὰ τηροῦνται οἱ ἴσες ἀποστάσεις τῆς λευκῆς ἢ ἄκυρης ψήφου ἀπέναντι στὰ δύο βασικά καὶ ἀνταγωνιστικά ρεύματα τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς.

Καλὴ ψῆφο.

Χαράλαμπος Γολέμης

Ἄστερισκοί

★ Καλλογικὰ στοιχεῖα: "Right To Work" ἢ «Δικαίωμα στὴν Ἔργασία». Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι φαντάζεται κανεὶς, ὁ ὁμώνυμος νόμος πού θεσπίστηκε στὸ Ἄρκανσο ὅταν ὁ Μπιλ Κλίντον ἦταν κυβερνήτης σημαίνει τὸ δικαίωμα τῶν ἐργοδοτῶν στὴν ἀπρόσκοπη λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεών τους, δηλαδή τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἐργαζομένων νὰ ἀπεργήσουν.

★ Μηδενικὴ ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα: ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι σὲ αὐτὸ παραπέμπει ἡ στάση ὅσων ἀρνοῦνται ὅτι ὁ κ. Κλίντον, ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα καριέρα του, δέν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ καλύτερος δυνατός ὑπερασπιστὴς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Αὐτὴ ἡ ἄρνηση τῆς ἐμπειρίας —πού δέν χρονολογεῖται δᾶ ἀπὸ τὰ βᾶθη τῶν αἰώνων— εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Πρόκειται γιὰ μία «ἀμερικανικοῦ μεγέθους» μνήμη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ «κοινὴ γνώμη» τῶν ΗΠΑ «ξεχνάει» γρήγορα: π.χ. τίς εἰσβολές τῶν ΗΠΑ σὲ γειτονικὲς καὶ μὴ χώρες.

★ Μόνο ὡς ἔνδειξη ἀπέραντου ρατσισμοῦ ἔναντι τῶν «Βαλκάνιων» ἐρμηνεύω τοὺς ἀκατάσχετους βομβαρδισμούς, παρά τίς ὅποιεςδήποτε ἀνησυχίες γιὰ περιβαντολλογικὴ ἐπιβάρυνση (ἔως καταστροφὴ) ὄχι μόνο τοῦ πεδίου τοῦ ἐχθροῦ ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς.

★ Αυτό τό ἐπιχείρημα περί «δυτικοῦ πολιτισμοῦ» (ἀπό τόν ὁποῖο ἀπομακρυνόμαστε, λέει, ὅταν κατακρίνουμε τό ΝΑΤΟ) ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα γραμμικό ἀποκρυστάλλωμα τῆς «δυτικῆς» σκέψης καί δράσης, ἀντιθετικό ὡς πρός τήν «Ἀνατολή», πέρα ἀπό τόν Χάντινγκτον, μοῦ θυμίζει τούς ἐορταστικούς λόγους τοῦ τέως καγκελλάριου Κόλ· παρόμοιες «προκάτ» ρητορείες στόν χῶρο ὅπου κινούμεθα —ὅποιες καί ἂν εἶναι ἐν τέλει αὐτές— ἂν δέν προκαλοῦσαν τήν θυμηδεία λόγω τῆς ἀπερίγραπτης ἀναλυτικῆς ἀγαρμοσύνης, θά στιγματίζοντο τουλάχιστον ὡς «εὐρωκεντρικές» πρὶν λίγο καιρό.

★ Ὅσοις ἐκπλήσσονται μέ τήν ἀμείωτη μανία καί τά ἐπιχειρήματα (ψυχαναλυτικά, δαιμονολογικά, «ποιητική ἀδεία»...) τοῦ ἰδεολογικοῦ πολέμου κατά τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας, παραπέμπω πρός ἐμπλουτισμό τῶν γνώσεών τους σέ ὅ,τι διαδέχθηκε τούς πανηγυρισμούς μετά τήν πτώση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου τό '89.

Ἄνάλογα μέσα ἐπιστρατεύτηκαν γιά νά καταρακώσουν καί αὐτή τήν μηδενική ἀξιοπιστία πού εἶχε ἀπομείνει στόν «ἐχθρό» ἢ ὅ,τι θεωρεῖτο ἐχθρός: οἱ Ἀνατολικογερμανοί ἦταν καθηλωμένοι στό πρωκτικό στάδιο (βλέπε ψυχανάλυση τῆς πεντάρας), εἶχαν ἔλειμμα δημοκρατίας ἐπειδή τή δικτατορία (sic) τοῦ Χίτλερ διαδέχθηκε ἡ δικτατορία τοῦ SED, ἦταν πρωτόγονοι ἐπειδή ὁ πολιτισμός τους ἔφτιαχνε «Τραμπάντ» καί ὄχι «Μερτσέντες», κλπ. κλπ.

Τό καλύτερο πού θυμάμαι ἀπό ὅλη αὐτή τήν ψυχαναγκαστική λάσπη ἦταν ὁ χαρακτηρισμός —ἀπολύτως σοβαρά— τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος ὡς «Ἄουσβιτς τῶν ψυχῶν».

★ Μετρημένος ἦταν ὁ λόγος τοῦ νέου προέδρου τῆς Γερμανίας Γιохάνες Ράου ἅμα τήν ἐκλογή του τήν περασμένη βδομάδα στό Βερολίνο. Ἡ ὑπόψηφιότητα τοῦ «μή-σρεντερικοῦ» Ράου στάθηκε ἀποτέλεσμα πιθανόν ἑνός ἐσωκομματικοῦ συμβιβασμοῦ, πρὶν ἓνα χρόνο περίπου.

Ὁ Ράου (χωρίς νά αὐτολογοκριθεῖ κατά τόν πολιτικά ὀρθό τρόπο) μίλησε γιά πατριωτισμό —σκέτο πατριωτισμό, ὄχι γιά «πατριωτισμό τοῦ συντάγματος», ὅ,τι καί ἂν σημαίνει ἀκριβῶς αὐτός ὁ ὑποτίθεται μή προβληματικός ὅρος— καί γιά τήν «Εὐρώπη τῶν γειτονικῶν λαῶν». Τό τελευταῖο μπορεῖ νά μὴν εἶναι ὅ,τι πιό ἐμπνευσμένο ἔχουμε ἀκούσει, ἀποτελεῖ ὡστόσο μία αἰσιόδοξη ἐκδοχή τῆς μελλοντικῆς Εὐρώπης, μέ δεδομένη τή σημερινή κατάσταση.

★ «Ἐλευθερία». Μέχρι πρὶν ἀπό δέκα χρόνια στό γλωσσάρι τῶν ΜΜΕ τοῦ ἐλεύθερου κόσμου ἦταν τό αἶτημα προκάτοχος τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» πού λειτουργοῦσαν ἄλλωστε συμπληρωματικά.

Τί σήμαινε ἐλευθερία; Τό ἀντίθετο τοῦ ἀνελεύθερου.

Ποιός σήμερα θά τολμοῦσε νά ἰσχυριστεῖ ὅτι παλεύει γιά αὐτήν —ἐξάλλου αὐτή φαίνεται ὅτι ἐπικράτησε στό μεταξύ παντοῦ— χωρίς νά χαρακτηριστεῖ γραφικός.

★ Πρὶν εἴκοσι χρόνια θά θεωρεῖτο ἀντιδραστικός ὁποῖος δέν χαρακτήριζε τήν ὑποστήριξη τῶν ΗΠΑ στους «κόντρας» —μαχητές τῆς ἐλευθερίας κατά τῶν Σαντινίστας— τουλάχιστον παρεμβατική.

Λουκία Ρίτσαρντς

Γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ μέλλοντος

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος, μετὰ εἴκοσι χρόνια, ξεφυλλίσει τὸ παρὸν τεῦχος τοῦ *Πολίτη*. Καί τότε, πιστεύω, θὰ ὑπάρχει τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικῆς πληροφόρησης, καὶ καλὸ θὰ εἶναι αὐτός ὁ μελλοντικός ἀναγνώστης νὰ δεῖ πῶς οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα. Τοῦ δίνουμε, λοιπόν, ἀπὸ τώρα ἓνα δείγμα πού χρονολογεῖ τὴν ἐποχὴ μας καὶ χρονολογεῖται ἀπ' αὐτήν.

Στὴ Γαλλία ὁ πρῶν ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν Κλώντ Σεϋσόν, ἡ Ἑλένη Ἀρβελέρ, ὁ Κώστας Γαβρᾶς, ὁ δημοσιογράφος Ἑρίκ Ρουλῶ, ὁ διάσημος φωτογράφος Ἀνρί Καρτιέ Μπρεσόν, ὁ συγγραφέας Ζάν Βοτρέν, πέντε πρῶν πρεσβευτές, ἓνας πτέραρχος ἐ.ἀ., τρεῖς στρατηγοὶ ἐ.ἀ. καὶ μερικοὶ ἄλλοι πού στό παρελθόν κατεῖχαν ὑψηλὰ δημόσια ἀξιώματα ἀπύθυναν ὑπὸ μορφὴν ἐπιστολῆς μερικὰ ἐρωτήματα στόν πρωθυπουργό τῆς Γαλλίας Λιονέλ Ζοσπέν: Μεταξύ ἄλλων ρωτοῦσαν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί:

« Ἀληθεύει ἢ ὄχι ὅτι ἡ κυβέρνηση τῆς Σερβίας, στὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ Ραμπουγιέ εἶχε ὑποχωρήσει στὰ οὐσιώδη, δηλαδή στὴν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων της ἀπὸ τὸ Κόσοβο, στὴν παραχώρηση εὐρείας αὐτονομίας αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας καὶ στὴ διοργάνωση δημοψηφίσματος στό τέλος μιᾶς μεταβατικῆς περιόδου 3 ἐτῶν γιὰ νὰ καθοριστεῖ τὸ ὀριστικὸ καθεστῶς της; Ὅτι στό ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Σερβίας ὁδήγησε ἡ ἄρνηση τοῦ Βελιγραδίου νὰ δεχθεῖ στό Κόσοβο δυνάμεις ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ ΝΑΤΟ; »

(Σημ.: Ἡ Γιουγκοσλαβία στό Ραμπουγιέ εἶχε δεχθεῖ δυνάμεις τοῦ ΟΗΕ).

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ στὴν Ἑλλάδα δημοσιεύτηκε πρῶτα στὰ *ΝΕΑ* τῆς 25ης Μαΐου 1999, ὕστερα καὶ σὲ ἄλλες ἐφημερίδες. Στὴ Γαλλία οἱ μεγάλες ἐφημερίδες *Figaro*, *Liberation* καὶ *Le Monde* ἀρνήθηκαν νὰ τὴ δημοσιεύσουν. Τὸ Γαλλικὸ Πρακτορεῖο Εἰδήσεων δημοσίευσε τὴν ἐπιστολὴ μὲ οὐσιώδεις περικοπές καὶ χωρὶς τὰ ὀνόματα τῶν προσωπικοτήτων πού τὴν υπέγραψαν.

Θὰ καταλάβει τάχα ὁ ἀναγνώστης τοῦ μέλλοντος γιατί στὴ Γαλλία τὸ 66% τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι ὑπὲρ τῆς νατοϊκῆς «ἐπέμβασης» στὴ Γιουγκοσλαβία;

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἡμανόδιον

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1999

Γ ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ. Τρεῖς μισροὶ πού α. Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ. Ἐν ὄψει τοῦ πατοῦ α. Β. ΣΕΛΑΝ. Ὁ Μπαρμπατὸς Μπαρ. Γ. Σαυρατὸς α. Ν. ΑΣΗΣ. ΝΤΗΣ. Ἀφῆται καὶ φθιγγὲ γλάσκου τοῦ Γ. Σαυρατὸς α. ΗΡ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ. Ἐν ὄψει μισροῦ α. ΕΛ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ. Πού πού α. ἀπερραλὸς ὄντων ἀφῆται α. ΕΛ. ΚΟΥΤΣΙΑ. Ἐν ὄψει τοῦ Βασιλῆ Τσαυρατὸς α. Β. ΤΣΙΑΜΠΟΥΣΗΣ. Ἐν ὄψει μισροῦ α. Γ. ΒΑΡΒΕ

ΡΗΣ. Εἰσαγωγή ὄντων μισροῦ τοῦ Διονυσίου τοῦ Μι. ὄντων α. ΕΝ ΠΑΡΟΛΩ. Βελισσαρὸς α. ἀπερραλὸς α. ὄντων Γ. ΑΡΑΓΙΣ. Ν. ΑΒΕΝΤΗΣ. Φ. ΤΕ.

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ
Δύσκολος ἢ Μισάνθρωπος
• ΜΙΤΑΒΡΑΧΗ ΠΑΡΚΗΣ ΒΑΡΒΗΡΗΣ •

ΡΣΑΚΗΣ Γ. ΣΑΓΚΡΕΦΙΤΗΣ. Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ. Γ. ΠΑΤΙΑΣ. Σ. ΠΑΣΤΑΚΑΣ. Ν. ΦΟΚΑΣ. Ν. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ. ΧΡ. ΔΑΛΚΟΣ. Α. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. Κ. ΒΟΥΒΑΡΗΣ. ΑΓΓ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ.
• Ἐπιγράμματα Κοσμήτορα ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΕΡΟΣ •

29

Πετάει ὁ γάιδαρος;

Ἄπαντῆστε μέ νάί ἤ ὄχι. Συμφωνεῖτε ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδη; Πιστεύετε ὅτι $2 + 2 = 5$; Θεωρεῖτε ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι κακό πράγμα; Ἔχετε τή γνώμη ὅτι ὁ γάιδαρος πετάει; Ὁμολογουμένως δέν εἶναι καί πολύ ἐνδιαφέρουσες ἐρωτήσεις. Ἐπιπλέον, γύρω στό 95 % τῶν ἐρωτηθέντων θά ἔδινε τήν ἴδια ἀπάντηση. Τελευταῖα, παρακολουθοῦμε ὀρισμένες ἐξαιρετικά χαριτωμένες τηλεοπτικές συζητήσεις. Κατά τή διάρκειά τους οἱ τηλεθεατές καλοῦνται νά ἀπαντήσουν μέ ἕνα νάί ἤ ὄχι σέ μιά ἐρώτηση ἡ ὁποία σχετίζεται (;) μέ τή συζήτηση. Οἱ ἀπαντήσεις δίνονται μέσω τηλεφωνικῆς κλήσης σέ γραμμή «090», μιά γραμμή γιά τό «νάί», μιά γραμμή γιά τό «ὄχι». Ἡ ἀποδοχή πού συγκεντρώνει ἡ μιά ἀπό τίς δύο ἀπαντήσεις εἶναι σταθερά συντριπτικά περισσότερες ἀπό τήν ἄλλη. Αὐτό τό ἰδιότυπο ἐθελοντικό δημοψήφισμα ἀναδεικνύει «νικήτρια» ἀπάντηση πού κυμαίνεται κατά κανόνα σέ ποσοστά μεταξύ 90 % καί 97 %. (Ἐννοεῖται, βεβαίως, ὅτι δέν ὑπάρχουν λευκά ἤ ἄκυρα, ἐνῶ τρίτη, τέταρτη κλπ. ἀποψη ἔχουν ἐξορισμοῦ ἀποκλειστεῖ ὡς ἐνδεχόμενα).

Ἡ ἀπορία εὐλογῆ. Τί δέν πάει καλά; Γιατί ἑκατοντάδες τηλεθεατές σχεδόν καθημερινά πληρώνουν ἕνα πανάκριβο τηλεφώνημα γιά νά τοποθετηθοῦν σέ μιά ἐρώτηση πού φαίνεται νά εἶναι τόσο ἄστοχη ὥστε νά «ἐκβιάζει» τή «σωστή» ἀπάντηση; Γιατί οἱ ἔμπειροι δημοσιογράφοι καί καναλάρχες δέν ἀντέδρασαν σέ αὐτά τά ἀποτελέσματα ὥστε νά κάνουν τίς ἐρωτήσεις περισσότερο ἐνδιαφέρουσες καί ἄρα τίς ἀπαντήσεις περισσότερο ἀπρόβλεπτες; Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νά ἀνιχνευθεῖ στόν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς συζήτησης. Συνήθως ὑπάρχει ἕνας «κακός», ὁ ὁποῖος «χρεώνεται» ἄρρητα τήν ἐκπροσώπηση αὐτοῦ τοῦ 3 % πού «ψηφίζει» τή «λανθασμένη» ἀπάντηση. Οἱ ὑπόλοιποι ἐκδηλώνουν, σέ ποσοστά πού ποικίλλουν, τήν ὀργή, τήν περιφρόνηση ἤ, ἂν εἶναι ἀρκούντως ἐπιεικεῖς, τήν ἐπιδεικτική ἀδιαφορία τους γιά τόν «κακό».

Μιά καλλιτέχνης συμπύκνωσε ὑποδειγματικά τή «μεταχείριση» πού τοῦ ἐπιφυλάσσεται. «Δέν δικαιοῦστε νά μιλάτε. Πάψτε!», διέκοψε στριγγλίζοντας ἕναν τέτοιο «κακό». «Μά πῶς μέ διακόπτετε;», τόλμησε νά φελλίσει ἐκεῖνος. «Πάψτε! Εἶστε κατάπτυστος. Ἐγώ ἐκπροσωπῶ τό 96 % τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ». Δηλαδή ὁ κακός δέν ἀποτελεῖ ἰσότιμο συνομιλητή. Ὁ λόγος τοῦ ἔχει δοθεῖ καταχρηστικά καί ἐπομένως μπορεῖ νά τοῦ ἀφαιρεθεῖ ἀνά πάσα στιγμή, στό ὄνομα τοῦ «λαοῦ» ἐννοεῖται. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σχεδόν ποτέ δέν ἀπαντῶνται τά ἐπιχειρήματά του. Τόσο τά σχόλια τῶν ὑπόλοιπων συνομιλητῶν ὅσο καί ἐνδεικτικά σχόλια τηλεθεατῶν πού διαβάζονται ἀπό τόν συντονιστή τῆς συζήτησης στό τέλος τῆς ἐκπομπῆς εἶναι ἀποκαλυπτικά: Οἱ συλλογισμοί τοῦ «κακοῦ» μένουν ἀσχολίαστοι, περίπου σάν νά μήν εἰπώθηκαν. Ἀντίθετα, τό ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στά κίνητρα πού πιθανῶς ἔχει γιά νά διαφοροποιεῖται ἀπό τήν κυρίαρχη θέση - «ἀλήθεια». Ἐναλλακτικά ἢ σωρευτικά χαρακτηρίζεται ὡς γραφικός, ὡς ἀθεράπευτα ἠλίθιος, ὡς ἄτομο πού θέλει νά «πουλήσει μούρη», ὡς ὄργανο ξένων συμφερόντων κ.ο.κ.

Αὐτή ἡ ἐντελῶς ἀπορριπτική στάση ἐξηγεῖ τελικά τό ἐρώτημά μας. Τό ζητούμενο δέν εἶναι ὁ διάλογος, τό ζητούμενο (ρητά ἤ ἄρρητα) εἶναι ἡ ταυτότητα, ἡ ἐπίτευξη καί ἡ ἐπιβεβαίωσή της. Μιά (ὑποτιθέμενη) συμφωνία τοῦ «σχεδόν 100 %» θεωρεῖται ἡ καλύτερη ὑποστήριξη ἀπόδειξη αὐτῆς ταυτότητας. Ὅσο πιό «τέλεια» εἶναι ἡ ταυτότητα κι ὅσο περισσότερες φορές ἐπιβεβαιώνεται, τόσο τό καλύτερο. Ὁ «κακός» εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς μή ταυτότη-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

τας πού είναι ἀπαραίτητη γιά νά ὀρίζεται ἡ ἴδια ἢ ταυτότητα καί ταυτόχρονα κάνει «παρούσα» τήν ἀπειλή. Παίξει τόν ρόλο τοῦ πτυελοδοχοῦ («εἶστε κατάπτυστος»). Γι' αὐτό καί τό περιεχόμενο τῆς ταυτότητας εἶναι δευτερεύον. Δέν ξεκαθαρίζεται σέ τί «συμφωνοῦμε ὄλοι» ἀλλά, ταυτόχρονα, αὐτάρεσκα παρατηρεῖται ὅτι, ἐφόσον «συμφωνοῦμε ὄλοι», δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι κάτι «ἀντικειμενικό» κι ἐπομένως ἀληθές. Λές καί ἀληθές εἶναι ὅ,τι εἶναι ἀποδεκτό.

Προφανῶς δέν πρόκειται γιά μιὰ κατάσταση συνηθισμένη. Αὐτή ἡ ὑστερική ἀναζήτηση τοῦ «σχεδόν 100%» σχετίζεται μέ συνθήκες γενικευμένης ἀνασφάλειας, ἀβεβαιότητας, αἰφνιδιασμοῦ καί μέ τή βοήθεια κατάλληλων συγκυριῶν μπορεῖ νά παιχθεῖ ἕνα ἐπικίνδυνο παιχνίδι. Μιά διαπίστωση μόνο θέλω νά κάνω. Ἡ κριτική σκέψη καί τά ὀρθολογικά ἐπιχειρήματα εἶναι τραγικά ἀνίσχυρα ἀπέναντι σέ μιὰ ἰσχυρή ψυχολογική στάση, ἡ ὁποία εἶναι ἐρμητικά κλειστή στόν ἔλλογο διάλογο. Ἄλλά ἂν εἶναι ἔτσι, πῶς πρέπει νά ἀντιδρῶν οἱ «κακοί» τῆς ὑπόθεσης;

Σωτήρης Βανδῶρος

Υ.Γ. Τελικά ὁ γαϊδάροι πετᾶνε. Τό λέει τό 96%. Οἱ ὑπόλοιποι προφανῶς χρηματίζονται ἀπό τά ζηλόφθονα ἄλογα, πού θέλουν νά συκοφαντήσουν τά ξαδελφάκια τους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

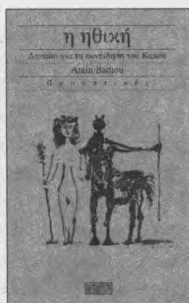
Π Ρ Ο Ο Π Τ Ι Κ Ε Σ

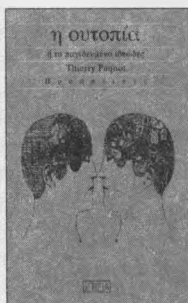
ROGER DADOUN
Η ΒΙΑ

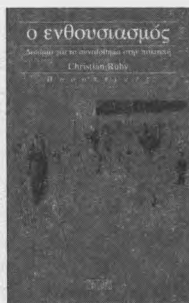
MICHEL HAAR
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ

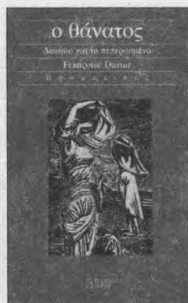
ALAIN BADIOU
Η ΗΘΙΚΗ

THIERRY PAQUOT
Η ΟΥΤΟΠΙΑ

CHRISTIAN RUBY
Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

FRANÇOISE DASTUR
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΝΑ ΣΤΑΜΑΤΗΣΟΥΝ ΟΙ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΙ

Ἡ παρέμβαση εκπροσώπων τοῦ ΠΟΛΙΤΗ σέ διεθνή συνάντηση διανοομένων στό Παρίσι*

Ερχόμαστε ἀπό τήν Ἑλλάδα, εκπρόσωποι ἑνός περιοδικοῦ πού κυκλοφορεῖ ἀπό τό 1976 καί πού φέρει τό δύσκολο γιά τήν ἐποχή μας ὄνομα «Πολίτης». Τό περιοδικό μας τοποθετεῖται στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, ἀλλά δέν ἔχει κομματική ἔνταξη.

Ὡς Ἕλληνες ἀριστεροί φέρουμε τό βάρος μιᾶς τραγικῆς ἱστορίας. Ἡμᾶστε, ἱστορικά, ἐναντίον τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐξάρτησης τῆς χώρας μας ἀπό τίς ΗΠΑ καί τό ΝΑΤΟ, γιατί διαδραμάτισαν ἀθέητο ρόλο στή διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου καί, κατόπιν, στή διάρκεια τῆς λευκῆς τρομοκρατίας πού βασίλευε στήν Ἑλλάδα κατά τίς δεκαετίες τοῦ '50 καί τοῦ '60, καί, τέλος, κατά τή διάρκεια τῶ ἐπτά ἐτῶν τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν, ἡ ὁποία δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει χωρὶς τήν ὑποστήριξη τῶν ΗΠΑ καί τοῦ ΝΑΤΟ. Χωρὶς αὐτή τήν ὑποστήριξη, ἐπίσης, δέν θά ἦταν δυνατή ἡ στρατιωτική κατοχή τῆς βόρειας Κύπρου ἐπὶ εἴκοσι πέντε χρόνια τώρα, καθὼς ἐπίσης καί οἱ σχέσεις ἔντασης πού ὑφίστανται σήμερα μεταξύ τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Τουρκίας, οἱ ὁποῖες ἐγκυμονοῦν σοβαροὺς κινδύνους γιά τήν εἰρήνη στήν περιοχή. Δέν εἶναι, λοιπόν, ἡ πρώτη φορὰ πού ἔχουμε νά κάνουμε μέ

τίς ΗΠΑ καί τό ΝΑΤΟ, καί τό παρελθόν αὐτό πού μόλις σᾶς ὑπενθυμίσαμε, δέν μπορούμε νά τό ξεχάσουμε.

Λέγεται ὅτι ὁ ἑλληνικός λαός εἶναι ἀντίθετος στή στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ στή Γιουγκοσλαβία καί τοποθετεῖται ὑπὲρ τῶν Σέρβων, ἐπειδή οἱ Ἕλληνες καί οἱ Σέρβοι εἶναι ὀρθόδοξοι Χριστιανοί. Δέν μπορούμε, βέβαια, νά ἀγνοήσουμε τό ρόλο πού παίζει ὁ παράγοντας αὐτός στή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης, γνωρίζετε τό ἴδιο καλά ὅσο κι ἐμεῖς τή σημασία πού ἔχουν οἱ θρησκείες στή διαμόρφωση τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων. Ἀλλά, ἐν προκειμένῳ, ὁ παράγοντας αὐτός δέν εἶναι ὁ οὐσιώδης. Τό ἀντιπολεμικό αἶσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σήμερα ὀφείλεται, κυρίως, στό γεγονός ὅτι ἡ χώρα μας βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὄριο τοῦ πολέμου. Μιά ἐπέκταση τοῦ πολέμου, πού δέν εἶναι διόλου ἀπίθανη, καί ὁ πόλεμος θά μπορούσε νά μεταφερθεῖ σέ ἑλληνικό ἔδαφος. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο εἴμαστε κατηγορηματικοί: ὅπως ἡ Ἑλλάδα δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά ἐδαφική βλάβη σέ βάρος τῶν γειτόνων τῆς, ἔτσι δέν ἔχει καί κανένα λόγο νά ἐμπλακεῖ, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, σέ πολεμικῆς ἐπιχειρήσεις. Πληρώσαμε βαρῦτατο φόρο αἵματος στό πρόσφατο παρελθόν. Ἀρκεῖ. Βρισκόμαστε, ὡστόσο, σήμερα μπροστά σέ μιὰ πιθανότητα διόλου ὑποθετική: ἂν τό ΝΑΤΟ ἀποφασίσει τήν ἀποστολή χερσαίων δυνάμεων στό Κόσοβο, ἡ ἀποστολή αὐτή, καθὼς καί ἡ μεταφορὰ ἑκατομμυρίων τόνων πολεμικοῦ ὕλικου, δέν μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν παρά μόνο, ἢ κυρίως, μέσω τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Μᾶς εἶναι ἀδύνατο νά δεχτοῦμε τήν καταστροφή τῆς Γιουγκοσλαβίας. Μιά μέρα αὐτός ὁ πόλεμος θά τελειώσει. Ἀλλά τό μῖσος θά ἔχει ἐγκατασταθεῖ γιά πολύ καιρὸ ἀνάμεσά μας, ἀνάμεσα σέ χώρες καί λαούς γειτονικούς, πού ἡ ἱστορία καί ἡ γεωγραφία τους ἔχουν καταδικάσει νά ζοῦν δίπλα δίπλα.

Ἡ ἀντίθεσή μας στόν πόλεμο (ἐμεῖς τόν ἀποκαλοῦμε πόλεμο, ἀκήρυκτο πόλεμο, καί ὄχι «ἐπέμβαση» ὅπως ὁ κύριος Σολάνα καί ἡ κυρία Ὀλμπράιτ) ἔχει καί ἄλλους λόγους, πῶ γενικούς, ἠθικούς καί πολιτικούς.

Ο πρῶτος λόγος εἶναι ἡ Γιουγκοσλαβία ὑφίσταται αὐτή τή στιγμή μιὰ ἐπίθεση ἐκ μέρους τρίτων χωρῶν, μιὰ ἐπιδρομή, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν ἐπιτέθηκε σέ κανένα γειτονικό κράτος. Αὐτή ἡ στρατιωτική ἐπέμβαση, πού παραβιάζει κάθε κανόνα διεθνούς δικαίου, δέν γίνεται μέ βάση κάποια ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ,

* Ἡ συνάντηση αὐτή ἐγινε στίς 15.5.1999 στήν ὁποία προσκλήθηκε ὁ ΠΟΛΙΤΗΣ καί ἔλαβε μέρος μέ ἀντιπροσωπεῖα ἀποτελούμενη ἀπό τήν Σία Ἀναγνωστοπούλου, Ἀγγελὸ Ἐλεφάντη, Νίκο Θεοτοκά καί Λίτσα Μπένου. Ἐλαβαν μέρος ἐπίσης διανοομένοι ἀπό Ἰταλία, Βέλγιο, Ἰσπανία, Γερμανία, Ἀγγλία, Σουηδία καί Δανία. Ἡ συνάντηση αὐτή κατέληξε σέ μιὰ ἐκκλήση γιά τόν ἄμεσο τερματισμό τῶν βομβαρδισμῶν στή Γιουγκοσλαβία (δημοσιεύτηκε στήν *Ἀθῆνῆ καί Ἐποχὴ* τῆς 23.5.99). Ἄς γνωρίζουν οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* ὅτι τό κείμενο τῆς ἐκκλήσης πού ψηφίστηκε στό τέλος τῆς συνάντησης δέν τό εἴχαμε προσυπογράψει διότι χρησιμοποιοῦσε τόν ὄρο «ἔθνοκάθαρση» γιά νά χαρακτηρίσει τίς διώξεις εἰς βάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο καί δεύτερο ἀπολυτοποιοῦσε τό δικαίωμα τῶν Ἀλβανῶν στήν αὐτοδιάθεση, ἄρα τήν ἀπόσχιση τοῦ Κόσοβο καί τήν ἀλλαγὴ συνόρων. Μέ ἐκπληξή μας εἶδαμε στήν *Humanité* τῆς 17.5.99 (ἡ μόνη ἐφημερίδα στή Γαλλία πού τό δημοσίευσε) ὅτι ὑπῆρξαν ἀλλαγές σ' αὐτά τὰ δύο καίρια σημεία. Ἡ μέν ἐθνοκάθαρση ἐμπαινε ἐντός εἰσαγωγικῶν, γιά δέ τοὺς Ἀλβανούς τοῦ Κόσοβο μιλοῦσε γιά τό σεβασμὸ τῶν μειονοτικῶν τους δικαιωμάτων (πού δέν σημαίνει ἀπόσχιση). Κατόπιν τούτου εἰδοποιήσαμε τοὺς ὀργανωτῆς ὅτι προσυπογράφομε καί μεῖς τήν ἐκκλήση καί μέ τήν ὑπογραφή μας δημοσιεύτηκε στίς ἑλληνικῆς ἐφημερίδες. Τό κείμενο πού δημοσιεύεται ἐδῶ εἶναι ἡ παρέμβασή μας στή συνάντηση τοῦ Παρισιῶ.

του ανώτατου κριτηρίου, με το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, όλα τα κράτη και τα έθνη του πλανήτη έχουν αναγνωρίσει ως αρμόδιο για την επίλυση των μεταξύ τους διαφορών. Ο μόνος τρόπος να συνυπάρχουμε σ' αυτόν τον πλανήτη είναι να σεβόμαστε τους κανόνες συνύπαρξης που έμεις οι ίδιοι, με τη δική μας θέληση, θεσπίσαμε. Το αντίθετο θα σήμαινε ότι θα επιτρέπαμε να βασιλεύει το δίκαιο του ισχυρότερου, το δίκαιο της ύποταξης σ' αυτόν που, στο έζης και άδιαμφισβήτητα, είναι ο πιο ισχυρός, δηλαδή στις ΗΠΑ.

Η προβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (δχι όμως και των δικαιωμάτων του πολίτη, μολονότι αυτά τα δύο είδη δικαιωμάτων είναι σύμφυτα, το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο) ως υπέρτατης και απόλυτης αρχής που υπερισχύει της εθνικής κυριαρχίας, οδηγεί στο δικαίωμα της επέμβασης. Όλα αυτά σημαίνουν:

- φαλκίδευση της εθνικής κυριαρχίας των εθνικών κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δχι προς όφελος της Ένωσης, αλλά προς όφελος του NATO και των ΗΠΑ.

- εξασθένηση της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή του υπόβαθρου της δημοκρατίας και του δημοκρατικού πολιτεύματος.

- πυροδότηση των άποχιστικών ιδεολογιών που οδηγούν σε πολέμους: πρόκειται για έναν περιεργο αντικρατισμό, που δημιουργεί παντού μικρά κράτη, προτεκτοράτα. Τα τελευταία χρόνια, στα Βαλκάνια δημιουργήθηκαν τέσσερα νέα κράτη, ακολουθεί η ανεξαρτησία του Κόσοβο και υπάρχουν τέσσερις ή πέντε ακόμα υποψηφιότητες. Πολλές για μία περιοχή τόσο περιορισμένης έκτασης.

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος μάς έδωσε ένα δίδαγμα: σέ διαφορές μεταξύ των λαών δεν μπορούν να λύνονται με τη βία και τα όπλα. Το δίδαγμα αυτό έγινε αναπόσπαστο τμήμα της πολιτικής κουλτούρας όλης της Ευρώπης. Είχαμε αρκετούς ήρωες. Άρκει. Γνωρίζουμε πλέον ότι, όπως έλεγε ο Μπρέχτ, «δυστυχημένοι είναι ο λαός που, για να υπάρξει, έχει ανάγκη από ήρωες και πολεμικούς άθλους».

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο εναντιωθήκαμε ανεπιφύλακτα και εθώς έξ αρχής στον πόλεμο εναντίον της Γιουγκοσλαβίας είναι ότι δεν δεχόμαστε τη δικαιολόγησή του και τη νομιμοποίησή του, αυτήν ακριβώς που πείθει ένα μεγάλο μέρος της δυτικής κοινής γνώμης να είναι υπέρ των βομβαρδισμών. Ξέρουμε, όπως κι εσείς άλλωστε, ότι όλοι οι εμπόλεμοι, όλων των εποχών, επιχειρούν να πείσουν ότι έχουν το δίκαιο με το μέρος τους. Ποτέ κανείς δεν διακήρυξε ότι έκανε άδικο πόλεμο. Σή συγκεκριμένη περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, το NATO υποστηρίζει ότι επεμβαίνει στο όνομα της υπεράσπισης των Άλβανών του Κόσοβο, των αξιών της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Υποστηρίζει ότι η δράση του δεν στρέφεται εναντίον των Σέρβων, αλλά εναντίον του Μιλόσεβιτς και του καθεστώτος του, που τον εξομοιώνει με τον Χίτλερ. Η δράση του, λοιπόν, αποβλέπει στην πρόληψη και την παρεμπόδιση μιάς επανάληψης του ναζισμού και του ολοκαυτώματος.

Σ' αυτό το σημείο, παρακαλούμε να δώσετε ιδιαίτερη προσοχή στην άποψη που διατυπώνουμε δχι για να την συνοψίσετε αναγκαστικά, δεν έχουμε αυτή την απαίτηση, αλλά για να διαπιστώσετε ότι μπορούμε να υπάρχουν κι άλλες προσεγγίσεις στο ίδιο πρόβλημα.

Δέν θά σταθούμε στο γεγονός ότι οι βομβαρδισμοί δεν πέτυ-

χαν κανένα από τα αποτελέσματα που επέδιωκαν. Δεν κατόρθωσαν να καταστρέψουν τη σερβική στρατιωτική μηχανή (μετά από επτά εβδομάδες αδιάκοπων βομβαρδισμών, τα αποτελέσματα είναι ισχνά), δεν προστάτησαν τους Άλβανούς του Κόσοβο. Αντίθετα, μάλιστα. Κι αυτό γιατί, από τη μιά διώχουν τους Άλβανούς από τα έδαφής τους, και, από την άλλη, δίνουν στις σερβικές δυνάμεις τη δυνατότητα να πραγματοποιούν βίαιες και μαζικές εκτοπίσεις Άλβανών προς τα σύνορα με την Άλβανία, τη Μακεδονία και το Μαυροβούνιο. Όσο για τον εκδημοκρατισμό της Γιουγκοσλαβίας, οι βομβαρδισμοί έφεραν, και σ' αυτή την περίπτωση, τα αντίθετα αποτελέσματα: οδήγησαν, δηλαδή, όπως ήταν φυσικό, τις δημοκρατικές δυνάμεις στο έσωτερικό να συμμαχήσουν με το καθεστώς.

Έτσι, το αστυνομικό καθεστώς του Μιλόσεβιτς, αντί να περιοριστεί, ενισχύεται στο πλαίσιο του στρατιωτικού νόμου που κάθε πόλεμος επιβάλλει. Όσο για τους Σέρβους, όλους τους Σέρβους, οι ύλικές καταστροφές στο έδαφής τους, πέρα από τις ανθρώπινες απώλειες, είναι τόσο μεγάλες που καταστρέφουν την κοινωνία τους χωρίς τη δυνατότητα να ανορθωθεί. Το ΑΕΠ μειώθηκε μέσα σέ ένα μήνα κατά 30%. Οι λαοί της Γιουγκοσλαβίας κάνουν βήματα προς τα πίσω, επιστρέφουν σέ μιά οικονομία άγροτική, πράγμα που ισχύει και για τους γείτονές τους, κυρίως για τη Μακεδονία, δεδομένου ότι οι οικονομίες αυτών των χωρών είναι συμπληρωματικές. Σ' αυτή την καταστροφή πρέπει να προσθέσουμε την τεράστια ποσότητα τοξικών αερίων που έχουν διαχυθεί στην ατμόσφαιρα εξαιτίας των βομβαρδισμών, με άγνωστες ακόμα συνέπειες

για τό περιβάλλον, τήν υγεία τών ανθρώπων καί, γενικότερα, τή ζωή στά Βαλκάνια. "Όλα αυτά συνιστοῦν ἕνα ἄθροισμα ἀπωλειῶν γιά τόν σεργιχό λαό (καί τούς γείτονές του, μεταξύ τών ὁποίων συγκαταλεγόμαστε κι ἐμεῖς) ἐξίσου σοβαρῶν μέ τίς ἀπώλειες πού εἶχε ὑποστεί στή διάρκεια τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς. Κι ὅταν λένε πῶς ὅλες αὐτές οἱ ζημιές θά ἀποκατασταθοῦν μέ μιὰ βοήθεια γιά τήν ἀνοικοδόμησι πού θά λάβει ἡ Γιουγκοσλαβία, ὁμολογοῦν ὅτι οἱ λαοί τῆς θά πληρώνουν ἐπί πολλά χρόνια τήν ἀποκατάστασι αὐτῶν τῶν ζημιῶν.

Λένε ὅτι τό φίδι τοῦ μιλοσεβιτικοῦ φασισμού πρέπει νά πνιγεῖ ὅσο εἶναι ἀκόμη μέσα στό αἰγύ. "Ας δεχτοῦμε, πρὸς στιγμήν, ὅτι τό καθεστῶς αὐτό εἶναι φασιστικό, ναζιστικό. Πιστεύετε ὅτι μποροῦμε νά χρησιμοποιοῦμε τέτοιες ἱστορικές ἀναλογίες; Μποροῦμε νά φανταστοῦμε, γιά παράδειγμα, τίς μεραρχίες τοῦ Μιλόσεβιτς νά εἰσβάλουν σήμερα, ὅπως οἱ χιτλερικές τό 1940, στό Παρίσι, στή Βιέννη, ἢ ἔστω στή Βουδαπέστη, στή Σόφια, στά Τίρανα, στήν Ἀθήνα;

"Αν μιλήσουμε μέ τή δέουσα ἐννοιολογική αὐστηρότητα, τό καθεστῶς Μιλόσεβιτς εἶναι αὐτό πού εἶναι: αὐταρχικό, ἀστυνομικό, ἀντιδημοκρατικό, ἐθνικιστικό. Ἄλλά δέν εἶναι ναζιστικό. Ἀπό τήν πλευρά μας, δέν τρέφουμε καμία συμπάθεια σ' αὐτό τό καθεστῶς καί δέν περιμέναμε τά τρέχοντα γεγονότα γιά νά καταδικάσουμε τήν πολιτική του σέ δάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο. Ὡστόσο, οἱ Ἀλβανοί τοῦ Κόσοβο ἀποτελοῦν ἐθνική μειονότητα στό πλαίσιο ἐνός κυρίαρχου κράτους. Καί κανένα κυρίαρχο κράτος δέν παραχωρεῖ μέ τή θέλησή του μιὰ ἀπό τίς ἐπαρχίες του. Κάτι τέτοιο μπορεῖ νά συμβεῖ μόνο μετά ἀπό συντριπτική στρατιωτική ἦττα, ἢ ὅποια θά ὀδηγήσει τό ἡττημένο κράτος ὄχι στό τραπέζι τῶν διαπραγματεύσεων ἀλλά στήν παράδοσι ἄνευ ὄρων. Στή συνάντησι τοῦ Παρισιοῦ, μετά τό Ραμπογιέ, αὐτή τήν ἄνευ ὄρων παράδοσι ἀπαίτησαν οἱ ΗΠΑ καί, ὅπως ἦταν προφανές, ὁ Μιλόσεβιτς δέν μποροῦσε νά τήν ἀποδεχτεῖ. Τό ἴδιο θά ἔκανε κάθε ἀρχηγός κράτους. Ἡ ἀπάντησι πού ἔλαβε ἦταν οἱ ἀεροπορικές ἐπιθέσεις τοῦ ΝΑΤΟ πού, δυστυχῶς, πραγματοποιήθηκαν μέ τή σύμφωνη γνώμη ὄλων τῶν κυβερνήσεων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τῆς Ἑλλάδας. Καί τώρα βρισκόμαστε στήν Ἑλλάδα μπροστά σέ μιὰ παράδοξι κατάστασι: τό 96% τῆς κοινῆς γνώμης τῶν πολιτῶν ἀντιτίθεται στούς βομβαρδισμούς, ἐνῶ ἡ κυβέρνησι τούς ὑποστηρίζει.

Ἐξἄλλου, εἶναι γνωστό ὅτι, ἀπό τή στιγμή πού ὁ UCK πέρασε στήν ἀνοιχτή ἔνοπλη πάλη τόν Ἰούνιο τοῦ 1998, οἱ Ἀλβανοί τοῦ Κόσοβο ἐγκατέλειψαν τό αἷμα τῆς αὐτονομίας, πού εἶχε καταργήσει τό 1989 ὁ Μιλόσεβιτς, καί υἱοθέτησαν τήν γραμμὴ τῆς δημιουργίας ἀνεξάρτητου κράτους. Δέν ἐπρόκειτο πλέον γιά ἕναν ἀγῶνα διεκδίκησης τῶν δικαιωμάτων τῆς μειονότητας, ἀλλά γιά ἕναν ἀποσχιστικό πόλεμο. Μέ ἄλλα λόγια, δηλαδή, γιά ἕναν ἐμφύλιο πόλεμο, ὅπως τόσο ὀρθά τόν χαρακτήρισε ὁ ἱστορικός Βαλερυσταίν, μεταξύ ἄλλων. Κι ἕνας πόλεμος σημαίνει νεκρούς, ἐμπρησμούς, καταστροφές, πρόσφυγες. Στήν Ἑλλάδα, γιά παράδειγμα, στή διάρκεια τοῦ δικοῦ μας ἐμφύλιου πολέμου, εἶχε σημειωθεῖ βίαιη ἐκτόπισι πληθυσμῶν ἀπό τίς ὄρεινές περιοχές πού ὀδήγησε 800.000 πολῖτες στήν προσφυγιά. Μήπως πρέπει νά τό ὀνομάσουμε καί αὐτό «ἐθνική κάθαρσι»;

Οἱ Σέρβοι δέν θέλουν νά χάσουν τό Κόσοβο καί καταδιώκουν τούς ἔνοπλους τοῦ UCK, καθὼς καί τούς πολῖτες πού τούς στηρίζουν. Οἱ Ἀλβανοί τοῦ Κόσοβο, ἀπό τήν πλευρά τους, θέλουν ἕνα Κόσοβο καθαρὰ ἀλβανικό. Μέσα σ' αὐτό τό πλαι-

σιο πραγματοποιοῦνται οἱ διώξεις πολιτῶν, οἱ ἐκκενώσεις περιοχῶν πού δημιουργοῦν πρόσφυγες, οἱ ἀποτρόπαιες πράξεις, πού δέν εἶναι παρά συνέπειες τῆς παρούσας πραγματικότητας: τοῦ ἐμφύλιου πολέμου.

Γιατί, λοιπόν, οἱ συνέπειες τοῦ ἐμφύλιου πολέμου χαρακτηρίζονται «ἐθνική κάθαρσι», «γενοκτονία», «ἀπαρτχάντ»; Ὁ ὄρος ἐθνική κάθαρσι ἀποσκοπεῖ στή δαιμονοποίηση τοῦ ἀντιπάλου. Εἶναι ἕνας μηχανισμός δικαιολόγησις, ἕνα ἰδεολογικό στρατήγημα. Ὁ Μιλόσεβιτς παρουσιάζεται σάν νέος Χίτλερ, γιὰτί ἔτσι ὑπαγορεύει μιὰ ἱστορική ἀναλογία: μπροστά στήν ἀναδίωσι γενοκτονιῶν καί ἐθνοκαθάρσεων, ὅπως ἐκείνες τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσις τοῦ Χίτλερ, δικαιώνεται καί νομιμοποιεῖται ἡ στρατιωτική ἐπέμβασι. Πολύ περισσότερο πού ὄλος ὁ κόσμος ἔχει καταδικάσει τήν ἀνεκτικότητα τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν καί τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν τό 1938-39, πού ἐπέτρεψε στόν Χίτλερ νά ἐξαπολύσει τήν ὀλέθρια ἐπιδρομή του ἐναντίον τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καί τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπρεπε, λοιπόν, ὁ Μιλόσεβιτς καί τό καθεστῶς του νά τεθοῦν ἐκτός τοῦ πολιτισμοῦ μας προτύπου. Γι' αὐτό τό ΝΑΤΟ χρησιμοποίησε ἕνα ἱστορικό δεδικασμένο, ἕνα ἐγκλημα ἐναντίον τῆς ἀνθρωπότητος πού ἔχει ἦδη κριθεῖ ἀμετάκλητα, γιά νά ἀποσπᾶσει τή συναίνεσι τῆς κοινῆς γνώμης τῶν δυτικῶν χωρῶν.

"Ὅπως βλέπουμε ἐμεῖς τά πράγματα, θά ἦταν ἀντιφατικό νά καταδικάζουμε τήν ἐπέμβασι τοῦ ΝΑΤΟ στή Γιουγκοσλαβία καί, ταυτόχρονα, νά χαρακτηρίζουμε τίς τραγικές συνέπειες ἐνός ἐμφύλιου πολέμου «ἐθνική κάθαρσι» καί «γενοκτονία». Φυσικά, θά ἦταν ὑποκρισία ἐκ μέρους μας νά σιωπήσουμε μπροστά στίς ἀγριότητες πού διαπράττονται σέ δάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο, καί στήν παραβίασι τῶν δικαιωμάτων τῶν μειονοτήτων. Πρέπει νά τίς καταδικάσουμε θεωρώντας ὑπεύθυνο γι' αὐτές τό καθεστῶς Μιλόσεβιτς, πού χρησιμοποίησε τή γλώσσα τῆς βίας γιά νά χειριστεῖ τό πρόβλημα τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο, καθὼς καί τό πρόβλημα πού θέτει ἡ συνύπαρξι διαφορετικῶν ἐθνοτήτων στούς κόλπους τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Τελικά, στή βάση ὅσων ἔχουμε προαναφέρει, ἡ πολιτική μας θέση εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

- α. ἄμεσος τερματισμός τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ ΝΑΤΟ,
- β. πολιτική λύσι, ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ΟΗΕ καί χωρὶς καμία ἀνάμειξι τοῦ ΝΑΤΟ, ἢ ὅποια θά ἐγγυάται, ἀφ' ἐνός, τήν ἐδαφική ἀκεραιότητα τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας καί, ἀφ' ἑτέρου, τή διοικητική αὐτονομία τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο. Ἐννοεῖται ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμία διώσιμη λύσι, ἂν δέν προβλεπτεῖ καί τήν ἐπιστροφή τῶν προσφύγων στίς ἐστίες τους,
- γ. σύγκλησι διαβαλκανικῆς συνδιάσκεψης ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ΟΗΕ, γιά νά ἀντιμετωπίσουν ἀπό κοινοῦ τά προβλήματα τῆς περιοχῆς, τήν εἰρήνευσι καί τήν συνεργασία τῶν λαῶν τῆς στό πλαίσιο τῆς ἐυρωπαϊκῆς προοπτικῆς.

Ἐάν ἕνα ἀπό τά μεγάλα διακυβεύματα γιά τά Βαλκάνια καί τόν κόσμο ὀλόκληρο εἶναι ἡ δημοκρατία, τήν ἐμπέδωσή τῆς δέν μποροῦμε νά τήν ἐκχωρήσουμε στή δικαιοδοσία τῶν Φάντομ, τῶν Στέλθ καί τῶν Τόμαχοκ. Εἶναι ὑπόθεσι τῶν πολιτῶν, τῶν δημοκρατικῶν πολιτῶν. Ὅπως ἔλεγε πρόσφατα μιὰ σπουδάστρια στό Βελιγράδι, «θέλουμε τό ΝΑΤΟ νά σταματήσει τούς βομβαρδισμούς καί νά μᾶς ἀφήσετε νά ρυθμίσουμε μόνοι μας τούς λογαριασμούς μας μέ τόν Μιλόσεβιτς».

Ο ΔΙΚΑΝΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΜΟΥΖΕΛΗ

του Νίκου Θεοτοκά

Οι θυμωμένες σκέψεις που ακολουθούν αναφέρονται σε δύο κείμενα του Ν. Μουζέλη για τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία. Το ένα επιγράφεται «Κυνισμός ή άσχετοσύνη οι βομβαρδισμοί; Το πρώτο και βασικό σφάλμα είναι η έξαρτης δήλωση του ΝΑΤΟ ότι δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσει χερσαίες δυνάμεις για να σταματήσει επί τόπου την έθνοκάθαρση» *Τό Βήμα* 4.4.1999 και το άλλο «Κοσσυφοπέδιο: πέρα από την ιδεολογική πόλωση. Νά πάψουμε να βλέπουμε τη διαμάχη μεταξύ ΝΑΤΟ και Σερβίας σαν έναν ποδοσφαιρικό αγώνα όπου είμαστε υποχρεωμένοι να υποστηρίξουμε ανεπιφύλακτα τη μία ή την άλλη ομάδα». *Τό Βήμα*, 2.5.1999.

Ο Νίκος Μουζέλης είναι ένας σημαίνων θεωρητικός του «Τρίτου Δρόμου» και του καθ' ήμās προϊόντος έκσυγχρονισμού. Για τούτο και μόνο, οι άπλουστευτικές και ανιστόρητες θέσεις που εκφράζει σχετικά με τη Νατοϊκή «παρέμβαση» στη Γιουγκοσλαβία αξίζουν επισήμανσης και σχολιασμού.

Σήμερα βρισκόμαστε σ' έναν πραγματικό πόλεμο, στον όποιον μετέχει και η Ελλάδα. Η κυβέρνηση μας, δηλαδή, έχει συνυπογράψει τους βομβαρδισμούς και τό εμπάργκο έναντιον της Νέας Γιουγκοσλαβίας, έχει νομιμοποιήσει την προοπητική «στρατιωτικής παρουσίας» ή «διευκόλυνσης» των Νατοϊκών δυνάμεων στό έδαφος της, έχει παραχωρήσει τό λιμάνι της Θεσσαλονίκης και πλειάδα στρατιωτικών αεροδρομίων στη διάθεση του ΝΑΤΟ. Βεβαίως, στους βομβαρδισμούς δέν μετέχουν έλληνικά αεροσκάφη. Ωστόσο, για τον πόλεμο, οι δεδομένες ελληνικές παραχωρήσεις ζυγίζουν πολλές φορές περισσότερο απ' όσο θά μετρούσαν δέκα, είκοσι ή πενήντα ελληνικά αεροσκάφη που θά πραγματοποιούσαν ή θά υποστήριζαν βομβαρδισμούς. Σε αντίθεση προς όσα λέγονται στους προεκλογικούς λόγους που εκφωνούνται από τά μπαλκόνια ή Ελλάδα είναι στόν πόλεμο. Δέν μπορούμε να άγνοούμε ότι ή ελληνική κυβέρνηση επέλεξε να περιληφθεί στους έντολεις και στους υποστηρικτές των βομβαρδισμών και των σχεδίων μιάς όλο και περισσότερο ένδεχόμενης χερσαίας επέμβασης.

Θυμόμαστε τί είναι πόλεμος; Θυμούνται οι Έυρωπαίοι έταίροι μας τί είναι πόλεμος; Στά κείμενα των υποστηρικτών του πολέμου δέν υπάρχει ό πόλεμος. Δέν υπάρχουν άνθρωποι, δέν υπάρχουν κοινωνίες, οικονομίες, πολιτισμοί δέν υπάρχουν σκοτωμοί, άκρωτηριασμοί, άνέχεια, προσφυγιά, καταστολή. Όλα αυτά παρουσιάζονται τόσο άφηρημένα, όσο οι άφηρη-

μένες είναι οι άρχές που επικαλούνται για να νομιμοποιήσουν την καταστροφή που υπερασπίζονται. Ξεχνώντας την ιστορία και τίς κληρονομίες της, μιλούν για έθνοκάθαρση, για τό «αυτόνομητο δικαίωμα» των έθνοτήτων στην άπόσχιση, για τον Χίτλερ-Μιλόσεβιτς, για τον αίματοδοαμμένο μεγαλοσερβικό έθνικισμό.

Θεωρώ άχαρη και, έν πάση περιπτώσει, όχι του παρόντος την προσβολή των άνακριθειών και των άποσιωπήσεων επί των όποιων έδράζονται τά έπιχειρήματα του Ν. Μουζέλη. Καλόπιστα, θά του καταλογίσω έλλιπή ένήμερωση και μάλιστα, για λόγους οικονομίας της συζήτησης, θά δεχθώ ότι ισχύουν όλα τά γεγονότα που εκλεκτικώς επικαλείται. Άς ξεχάσουμε, λοιπόν, τά έργα και τίς ήμέρες των Άλβανών ήγετών την έποχή της άυτονομίας, άς ξεχάσουμε τη δεκαετία του 1940, άς λησμονήσουμε τους πολέμους για τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας κι άς δεχθούμε ότι όλη ή ιστορία μας περιορίζεται στό Κόσοβο και ότι συρρικνώνεται στη δεκαετία του '90. Νά θυμηθούμε μόνο, έτσι, γενικά, πώς ή δεκαετία που διανύουμε σφραγίστηκε από την ειρηνική άνεξαρτητοποίηση της Μακεδονίας, την άναίμακτη σχεδόν άνεξαρτησία της Σλοβενίας, και τους καταστροφικούς πολέμους που άκολουθήσαν την άπόσχιση της Κροατίας και της Βοσνίας για την άλλαγή των συνόρων. Κι άς μείνει άσχολίαστη ή άποψη του Ν. Μουζέλη ότι για όλα αυτά εϋθύνεται ό σερβικός έθνικισμός.

Κατά τη δεκαετία του '90, λοιπόν, καταστέλλεται βιαίως ό άλβανικός έθνικισμός στό Κόσοβο. Η κυβέρνηση του Μιλόσεβιτς έγκαθιδρύει καθεστώς διωγμών, άστυνομικό κράτος, προβαίνει σε συστηματικές διώξεις όπλαδών της άπόσχισης. Νά τό πούμε πιο καθαρά. Στίς συνθήκες των γενικευμένων πολέμων, ό πρόεδρος της συρρικνούμενης Γιουγκοσλαβίας άσκει πολιτική καταπίεσης του έθνικισμού των Άλβανών του Κόσοβο, περιστέλλει τά πολιτικά δικαιώματα της μειονότητας, έχοντας ήδη καταργήσει τό συνταγματικά προβλεπόμενο καθεστώς άυτονομίας του Κόσοβου. Παράλληλα, μέσα σε αυτή τη δεινή κατάσταση, διευρύνονται οι τρομοκρατικές ένέργειες και άναπτύσσεται ή ένοπλη δύναμη του UCK. Έχουμε, λοιπόν, ένα ένοπλο άυτονομιστικό κίνημα με σταθερή ροπή προς την τρομοκρατία και, σε άπάντηση, μιά πολιτική δίαιης καταστολής, έκτόπισης Κοσοβάρων στά σύνορα που, στην πράξη, συναντάται με παρακρατικούς και παραστρατιωτικούς κύ-

κλους Σέρβων εθνικιστών. Ἀκόμα κι ἂν δεχθούμε ὡς «κοινὸ τόπο» αὐτὴν τὴν οὐδέτερη καὶ ρηχὴ ἀποτύπωση τῶν πραγμάτων, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θέσουμε μερικά βασικά ἐρωτήματα πού ἢ ἀνωτέρω περιγραφή ἀφήνει ἀναπάντητα.

Ἡ ἐθνικὴ καταπίεση τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο συνιστᾶ μὴ τόσο διακριτὴ ἱστορικὴ ἰδιομορφία πού μπορεῖ νὰ νομιμοποιήσει τὸν πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Νέας Γιουγκοσλαβίας; Ἄν διαβάσουμε κατὰ γράμμα τίς σκέψεις τοῦ Ν. Μουζέλη, τὸ ΝΑΤΟ δικαιούται, ἂν τὸ κρίνει σκόπιμο, νὰ βομβαρδίσει καὶ τὴν Ἄγκυρα πού λιώνει τὴν κουρδικὴ μειονότητα καί, συνεκδοχικῶς, ἀκόμα καὶ τὸ Λονδίνο γιὰ τὴν πολιτικὴ του στό Μπέλφαστ. Θὰ ὀφείλει δὲ νὰ ἔχει βομβαρδίσει ἐγκαίρως καὶ τὴ Μόσχα γιὰ τὴν πολιτικὴ της στό Ἀφγανιστάν, καὶ τὴ Λευκωσία, τὸν καιρὸ τοῦ Σαμφών, γιὰ τὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῶν Τουρκοκυπρίων (αὐτὸ τὸ τελευταῖο τὸ ἐπραξε ἐμμέσως). Δυστυχῶς, μᾶς λέει ὁ Μουζέλης, ἐφαρμόζουν ἐπιλεκτικὰ τίς ἀρχές αὐτές. Ὅμως, ἡ ἀναφορὰ στὴ «διπλὴ γλώσσα τῶν ΗΠΑ δὲν μᾶς λύνει τὸ πρόβλημα. Ἄν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἢ «διπλὴ γλώσσα», θὰ μπορούσε ἕνας δημοκράτης Εὐρωπαῖος νὰ δεχτεῖ ὅτι τὸ ΝΑΤΟ δικαιούται νὰ βομβαρδίσει τὴν Ἄγκυρα; Γιατί, προκειμένου νὰ ὑπεκφύγει τοῦ προδλήματος, ὁ Μουζέλης ταυτίζει τὴν ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ τὴν ἐλληνικὴ Ἀριστερὰ μὲ τούς ἐθνικιστὲς μακεδονοφάφους, τουρκοφάφους καὶ μισαλλόδοξους;

Τὸ δεύτερο ἐρώτημα ἀφορᾶ στό δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσοβο. Ἐδῶ ὁ Μουζέλης δὲν παίρνει ρητὴ θέση, συναρτᾶ τὸ πρόβλημα στὴ συζήτηση περὶ «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Τὸ ζήτημα ὅμως τῶν μειονοτήτων εἶναι κατεξοχὴν πρόβλημα δημοκρατίας καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων. Στὴν περίπτωσή τοῦ Κόσοβο, ἡ προσεκτικὴ διατύπωση τοῦ Μουζέλη νομιμοποιεῖ, ὡς «ἀνθρώπινο δικαίωμα» τὸ αἶτημα τῆς ἀπόσχισης. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναρωτηθοῦμε, ἂν κάτι τέτοιο ἰσχύει ὡς γενικὴ ἀρχή, τότε τί πρέπει νὰ γίνῃ μὲ τούς Ἀλβανούς τοῦ Τέτοβο καὶ μὲ τούς Βουλγάρους στὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας; Καὶ μὲ τούς Τούρκους τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἑλλάδας; Καὶ μὲ τίς μειονότητες τῆς Βοϊδοβόντινα, τῆς Τουρκίας ἢ τῆς Κύπρου; Τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων ταυτίζονται μὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης; Ὅποιος τὸ δέχεται αὐτό, ἂς τὸ πεῖ καθαρά. Γιατί τὸ δικαίωμα τῆς ἀπόσχισης ἢ τῆς αὐτοδιάθεσης σημαίνει «δικαίωμα» στὸν πόλεμο. Καὶ δικαίωμα στὸν πόλεμο σημαίνει δικαίωση καὶ τῶν κανόνων τοῦ πολέμου. Πόσες ἑκατοντάδες χιλιάδες ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἰσπανικοῦ ἢ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου; Πόσα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους μετὰ τὴ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἢ τὸ τέλος τῶν παγκοσμίων πολέμων; Πόσα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ξεριζώθηκαν ἀπὸ τὸν τόπο τους στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἀσία κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν; Ὁ νεωτερικὸς, δλοκληρωτικὸς πόλεμος πού διεκδικεῖ ἐδάφη καὶ ὄχι λαούς, φτιάχνει μιά ἰδιόμορφη λογικὴ τάξη. Τὸ νὰ γίνῃ τὴν ἀποδεχθούμε σημαίνει νὰ ἀρνηθούμε τὸν πόλεμο. Γιατί, ἂν ὁ πόλεμος ξεσπάσει, τὸ νὰ ἀρνηθούμε τίς συνέπειές του δὲν ἔχει πλέον καμία πρακτικὴ συνέπεια.

Ἡ «διαμάχη μεταξύ ΝΑΤΟ καὶ Σερβίας» δὲν εἶναι ποδοσφαιρικὸς ἀγώνας. Εἶναι ὀλοκληρωτικὸς πόλεμος πού ἰσοπεδώνει τὴ Νέα Γιουγκοσλαβία καὶ καταδικάζει στὴν ἀνέχεια καὶ στὶς συνέπειες μᾶς μὴ ἀνατάξιμης οἰκολογικῆς καταστροφῆς τούς πολίτες της, τὰ παιδιά τους καὶ τὰ παιδιά τῶν παιδιῶν τους.

Κατὰ τὸν Μουζέλη, ἡ πρώτη αἰτία αὐτοῦ τοῦ πολέμου ἀφορᾶ στό ὅτι «ὁ πρόεδρος Κλίντον καὶ ἡ ἀμερικανίδα ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν θέλησαν νὰ δώσουν ἕνα γερὸ μάθημα στό σέρβο ἡγέτη πού ἐδῶ καὶ μία δεκαετία παίξει τὴ "γάτα μὲ τὸ ποντίκι" μὲ τὸ ΝΑΤΟ ὑποσκάπτοντας τὸ γόητρο καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ ὄργανισμοῦ». Ὁμολογῶ ὅτι, δίχως τὴ συμβολὴ τοῦ Ν. Μουζέλη, θὰ δυσκολευόμουν νὰ διακρίνω αὐτὴ τὴ διάσταση τῶν πραγμάτων πού θέλει τὴ Γιουγκοσλαβία στὴ θέση τῆς κακιάς «γάτας» καὶ τὸ ΝΑΤΟ στὴ θέση τοῦ «ποντικιοῦ» μὲ τὸ θιγμένο φιλότιμο. Βεβαίως, ἕνας τόσο σημαντικὸς ἀναλυτὴς θὰ ἀπέφευγε νὰ ἀποδώσει, μονομερῶς τὰ αἷτια τοῦ πολέμου στό γρατσουνισμένο φιλότιμο τοῦ ΝΑΤΟ. Ἐτσι, ἐμβαθύνοντας ἀκόμα περισσότερο στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, θέτει ὑπ' ὄψη μας τὸ πόρισμα τῶν ἐρευνῶν του, ὅτι «οἱ δυνάμεις στρατηγικῶν συμμάχων ἔχουν ἕνα προφανές καὶ ἀμεσο στρατηγικὸ συμφέρον στὴ σταθεροποίηση τῆς βαλκανικῆς περιοχῆς». Ἐδῶ τὰ πράγματα γίνονται σοβαρά. Καὶ περιμένουμε νὰ δοῦμε αὐτὸ τὸ ἀμεσο καὶ προφανές στρατηγικὸ συμφέρον, ἢ κατανόηση τοῦ ὁποῖου θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ ἐξηγήσουμε τὸν πόλεμο.

Ἐντυχῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὁ Ν. Μουζέλης φροντίζει νὰ μᾶς προφυλάξει ἀπὸ τὰ λάθη στὰ ὁποῖα θὰ κινδυνεύαμε νὰ ὀδηγηθούμε ἀπὸ πεπαλαιωμένους ἀναλυτικὸς καὶ ἐρμηνευτικὸς αὐτοματισμούς. Διότι, καθὼς ἐπισημαίνει, «ἡ Νατοϊκὴ ἐπέμβαση δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἢ κατὰ κύριο λόγο μὲ βάση τὴν παραδοσιακὴ *realpolitik* τῆς γεωπολιτικῆς ἐπέκτασης καὶ τῆς προώθησης οἰκονομικῶν ἱμπεριαλιστικῶν συμφερόντων». Ἐάν καταφέραμε νὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς προκαταλήψεις πού συσκοτίζουν τὰ πράγματα, τότε θὰ ἀνακαλύπταμε ὅτι ἡ Νατοϊκὴ «ἐπέμβαση» συνιστᾶ ἕναν καινοφανοῦς ποιότητας πόλεμο, πού ἐξητεῖται κυρίως ἀπὸ τὴ νέα προϊούσα ἠθικὴ τῆς παγκοσμιοποίησης.

Ἐνθυμούμενος τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ, ὁ Μουζέλης μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ πραγματικότητα ἔχει ἀλλάξει καὶ ὅτι τὸ γεγονός αὐτὸ ὑπαγορεύει τὴν ἀνάγκη χρήσης νέων νοητικῶν ἐργαλείων καὶ ἐποπτικῶν μέσων. «Οἱ νέες τεχνολογίες, ἢ κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἢ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας, τὸ πέρασμα ἀπὸ ἕνα σύστημα κρατῶν-ἔθνῶν πού ἀνταγωνίζονται μὲ βάση μιά γεωπολιτικὴ λογικὴ σὲ ἕνα σύστημα πού βασίζεται πῶς πολὺ μὴ ἀναπτυξιακὴ λογικὴ — ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις καθιστοῦν ἀναχρονιστικὲς καὶ ἄσχετες τίς παλαιοῦ τύπου ἱμπεριαλιστικὲς ἐξηγήσεις». Στὸ βάθος, λοιπόν, τὸ νέο στρατηγικὸ συμφέρον τοῦ ΝΑΤΟ ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν προάσπιση τῆς νέας ἀναδυόμενης ἠθικῆς: «καὶ ἀπὸ τίς δύο μεριές τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὑπάρχει μιά ραγδαία διαμορφούμενη κοινὴ γνώμη πού πιστεύει ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας (στὴ σημερινὴ φάση τῆς αὐξανόμενης ἀλληλεξάρτησης καὶ τοῦ πολυπολιτισμικοῦ χαρακτῆρα τῶν κρατῶν-ἔθνῶν) δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ σημεῖο στό ὁποῖο κυβερνήσεις νὰ ἐπιδίδονται ἀνενόχλητα μέσα στὰ σύνορά τους σὲ γενοκτονίες, ἐθνικὲς καθάρσεις καὶ σὲ ἄλλες τέτοιου εἶδους μαζικὲς παραβιάσεις τῶν βασικῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Ἀπὸ αὐτὸν τὸν συλλογισμό, ὁ Μουζέλης ὀδηγεῖται στὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς ὅτι, ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, οἱ «προοδευτικὲς δυνάμεις», ἀγνοώντας τὴν «τυπικὴ διεθνή νομιμότητα», ὀφείλουν νὰ θέτουν τὸν σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας. Σήμερα, κατὰ τὸν Μουζέλη, μόνον οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις καὶ οἱ ἱστορικὰ καθυστερημένοι κομμουνιστὲς πού ἐπιβιώνουν στὴν Εὐρώπη ἀρ-

νοούνται τό δικαίωμα επέμβασης του πολιτισμένου κόσμου για την έδραϊωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε όλόκληρο τόν πλανήτη.

Ίδου τά μηνύματα πού συλλαμβάνουν τά εϋαίσθητα νεότευκτα έποπτικά μέσα του κοινωνιολόγου μας. Μηνύματα πού οί κοινοί θνητοί, καίτοι διαθέτουν ολιγότερο ανανεωμένα και έκλεπτυσμένα νοητικά εργαλεία, κατορθώνουν νά τά προσλάβουν παρακολουθώντας άπλως CNN ή ακούγοντας τήν ακολουθία των λέξεων πού εκστομίζει καθημερινά μπροστά στις κάμερες τό δρονο πού δνομάζεται Τζέμι Σί. Έλπίζω τό Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης νά μήν επιφυλάσσει καί σ' αυτό τό δρονο τήν τιμή νά τό αναγορεύσει σε έπίτιμο διδάκτορα.

Ας πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά. Διερωτάται ο Ν. Μουζέλης για τίς αίτίες του πολέμου. Καί άπαντά ότι, καταφανώς, ή «επέμβαση» δέν γίνεται για τόν έλεγχο ούτε των πλουτοπαραγωγικών πηγών ούτε των γιουγκοσλαβικών άγορών, ότι δέν άφορά στην προώθηση οικονομικών ιμπεριαλιστικών συμφερόντων. Κατά τουτο «ή ΝΑΤΟική επέμβαση δέν μπορεί νά έξηγηθεί άποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο μέ βάση τήν παραδοσιακή *realpolitik* τής γεωπολιτικής επέκτασης». Συνεπώς, *ex contrario*, ο Μουζέλης θεωρεί ότι άπέδειξε πώς αυτή ή «πάρμβαση» δέν μπορεί παρά νά έχει κίνητρα ευγενικά, ανθρωπιστικά, άνιδιοτελή. Ωστόσο, οί όροι τής «γεωπολιτικής επέκτασης» δέν είναι άμέσως όρατοί στην εκάστοτε συγκυρία. Χρειάζεται, δηλαδή, όπως χρειαζόταν πάντοτε, νά άποτυπώσουμε τό πλέγμα και τους κόμβους των ανταγωνισμών, νά επιχρησούμε τήν αναστάση των αντιθέσεων. Έπειδή τελευτήσε ο διπολισμός, έχει τελειώσει και ο ανταγωνισμός τής Δύσης μέ τήν άρκούδα, μέ τους δράκοντες, μέ τίς μεσαιές δυνάμεις; Είναι πολιτικά άσφαλές τό οικονομικό πλαίσιο τής «παγκοσμιοποίησης»; Βρισκόμαστε, επιτέλους, στις παραδείσιες συνθήκες κατάλυσης του *laissez faire, laissez passer*; Οί έξωοικονομικοί καταναγκασμοί τής συσσώρευσης άποτελούν πλέον άναχρονισμό; Ξαφνικά, ως διά μαγείας, ή σύγκλιση των οικονομιών, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας, ο ανταγωνισμός, οί άγορές εντάσσονται σ' ένα νέο σύστημα αυτόματων ρυθμίσεων; Μετά τήν πτώση του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», τίθενται ξανά στό προσκήνιο τά προβλήματα τής ισχύος και τής κυριαρχίας, ανασυντάσσονται τά διακυβεύματα τής καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, τίθενται ως αντικείμενο ανταγωνισμού οί όδοι αναδιάρταξης των άγορών.

Σήμερα, εκείνο πού άποκαλούμε «ή Δύση» συνιστά, άραγε, μία ενιαία δύναμη παγκοσμίου ήγεμονίας, μέ κοινές στρατηγικές στοχεύσεις; *Ναι!* είναι ή άπάντηση των Δυτικών, των κυβερνήσεων τής Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ΗΠΑ. *Ναι, τουλάχιστον σε ό, τι άφορά τά ανθρώπινα δικαιώματα!* Αυτό επιδέχεται συζήτησης. Η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κάθε κατάσταση, δηλαδή, τήν όποία τά μέλη του ΝΑΤΟ όρίζουν εκλεκτικά ως παραβίαση των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», δίνει στον Όργανισμό δικαίωμα «παρέμβασης». Στο νέο δόγμα του ΝΑΤΟ, τό εκλεκτικό αυτό δικαίωμα «παρέμβασης» όρίζεται ως ύπερκείμενο τής άρχής τής εθνικής κυριαρχίας. Καί, έξ άποτελέματος, τουτο σημαίνει ότι τό ΝΑΤΟ έδωσε στον έαυτό του τό δικαίωμα νά σήσει από τόν χάρτη όποια χώρα θεωρεί ότι «παραβιάζει τά ανθρώπινα δικαιώματα». Δυστυχώς, ή ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία τό

μόνο πού διέσωσε από τήν παράδοση του Κάουτσκι είναι κάποια ιδεολογικά θραύσματα τής θεωρίας περί «υπεριμπεριαλισμού». Πού τά άνήγαγε σε χιλιαστικού τύπου «δεοντολογίες», για τή νομοποίηση του «τελευταίου πολέμου» πού θά άπαλείψει κάθε μελλοντικό πόλεμο.

Για τό γεωπολιτικό πλαίσιο του πολέμου, θά περιοριστώ σε και πάλι σε μία άπλή περιγραφή. Η Τουρκία, τό παλιό άδύθιστο άεροπλανοφόρο του ΝΑΤΟ, σήμερα, δέν μπορεί νά λογίζεται ως σταθερή βάση τής συμμαχίας. Η χώρα αυτή άποτελεί πλέον μία ύπολογίσιμη δύναμη, μέ σχετικές άυτονομίες, δίχως άυστηρά προκαθορισμένους προσανατολισμούς. Άλλά είναι, ταυτόχρονα, και μία χώρα μέ εκρηκτικά μειονοτικά προβλήματα και δυσεπίλυτες αντιθέσεις. Δέν γνωρίζω πολλά: ένας κοινός άναγνώστης έφημερίδων είμαι. Ωστόσο, όποιος συμμερίζεται τή ρευστότητα στην Τουρκία κι έχει μία ιδέα του χάρτη τής Άνατολικής Ευρώπης, μπορεί νά διακρίνει στή Βαλκανική μία νέα πραγματικότητα: Ούγγαρία (ΝΑΤΟ), Ρουμανία (ΝΑΤΟ), Σλοβενία (ΝΑΤΟ), Βοσνία - Έρζεγοβίνη (ΝΑΤΟ), Κροατία (ΝΑΤΟ), Βουλγαρία (ΝΑΤΟ), Μακεδονία (ΝΑΤΟ), Άλδανία (ΝΑΤΟ), Ελλάδα (ΝΑΤΟ). Μένει μία τρύπα, ή Νέα Γιουγκοσλαβία. Καί μέσα σ' αυτήν, ή Σερβία άπέναντι στο Κόσοβο-Μετόχι, άπέναντι στο Μοντενέγκρο, άπέναντι στή Βοϊβοδίνα. Οί πρώην χώρες του κεντροευρωπαϊκού και βαλκανικού ύπαρκτου σοσιαλισμού, μέ διαλυμένο τόν παραγωγικό ιστό των πάλοι ποτέ συμπληρωματικών οικονομιών τους, μέ σοβαρότατα έλλείμματα δημοκρατίας, μέ συνθήκες πού εύνοούν τήν έξαρση των εθνικισμών και τήν πολιτική ρευστότητα, άποτελούν δυνάμει ένα άποσταθεροποιημένο πλαίσιο «*συνμίσεως του τόπου και του χρόνου*», ένα σύνολο κρατικών μορφωμάτων τόσο αδύναμων, ώστε νά μήν μπορούν νά διαχειρίζονται πολιτικά, δημοκρατικά δηλαδή, τήν ανάδυση αρχαϊσμών όπως είναι οί άποσχιστικοί εθνικισμοί πού ο Ν. Μουζέλης όρίζει ως «*αξζανόμενη πολυπολιτισμικότητα των κοιωνιών*».

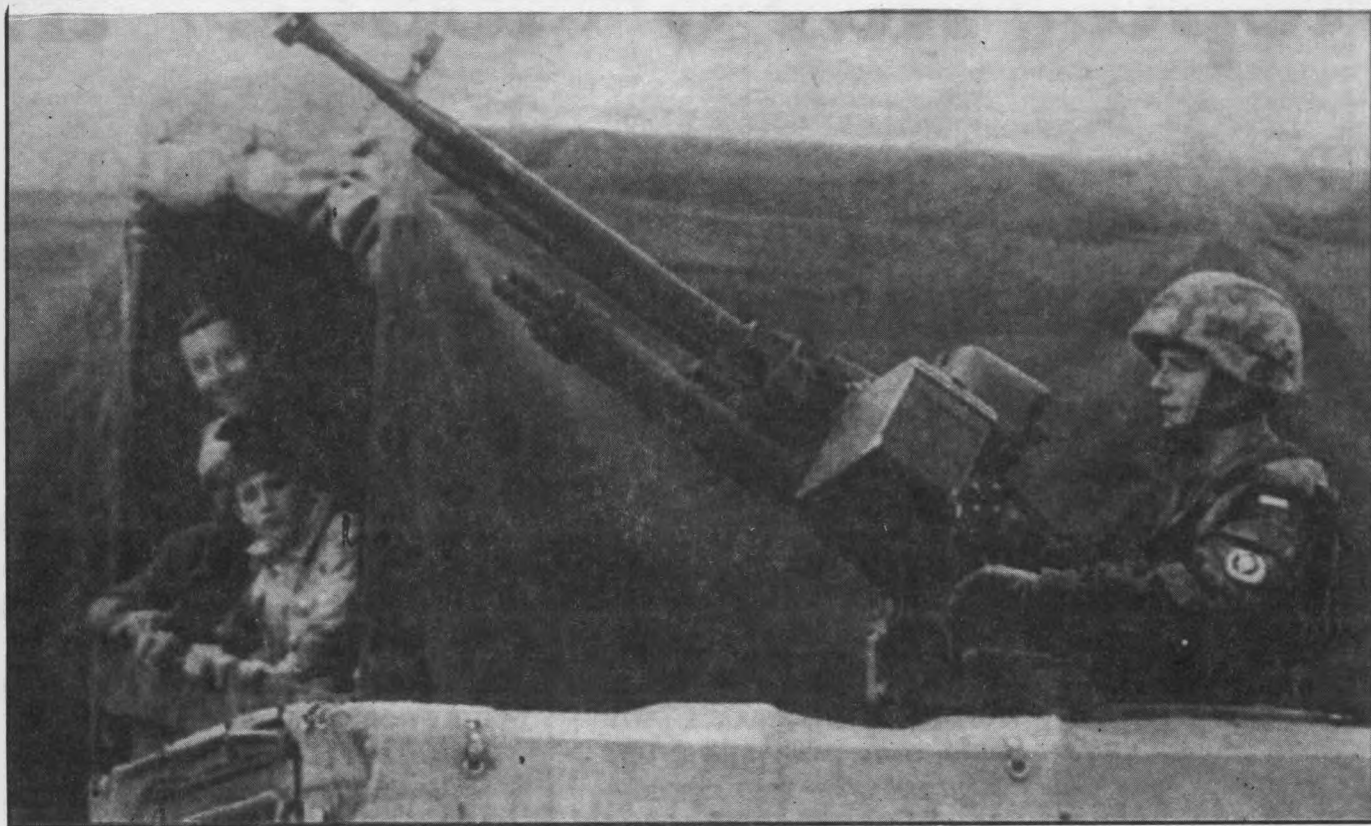
Στό όνομα τής πολυπολιτισμικότητας, ο Ν. Μουζέλης τάσσει στην πράξη ύπερ του δικαιώματος τής άπόσχισης. Τότε, όμως, ή πολυπολιτισμικότητα άναιρείται. Τό άποτέλεσμα είναι ή δημιουργία μικρών εθνικά «καθαρών» κρατικών όντοτήτων, ή άποδυνάμωση των σημερινών κρατών, ή διάσπαση των παραγωγικών τους δομών. Άπέναντι και σε αυτό τό ζήτημα, ο Ν. Μουζέλης άποφεύγει νά εκφράσει ευθέως τή γνώμη του. Πρέπει, όμως, κάτι νά πει. Ο μεγαλοσερβικός εθνικισμός πού καταγγέλλει ως ύπεύθυνο όλων των πολέμων και των έγκλημάτων βρίσκεται άντιμέτωπος μέ τόν άλδανικό, έναν νεόκοπο σκληρό εθνικισμό πού, βασισμένος στή ράτσα και στο «κοινό αίμα», διεκδικεί τό «ανθρώπινο δικαίωμα» νά κατασκευάσει ένα εθνικά καθαρό Κόσοβο.

Ο Νίκος Μουζέλης όμως προχωράει ακόμα βαθύτερα στην ανάλυσή του. Τόσο βαθιά πού επιτρέπει στο έπιχείρημά του νά άυτονομηθεί και ν' αρχίσει νά κνηγάει τήν ούρά του. Η «*συστηματική και μαζική εθνοκάθαρση*» στο Κόσοβο, ύποστηρίζει, άποσταθεροποιεί τίς γειτονικές χώρες. Τό ΝΑΤΟ, έπειδή δέν είναι διατεθειμένο νά δεχθεί κάτι τέτοιο ως τετελεσμένο γεγονός, έντείνει τους όρμολογισμούς. Οί όρμολογισμοί έντείνουν τή «*συστηματική και μαζική εθνοκάθαρση*» πού, μέ τή σειρά τής έντείνει τό κύμα των προσφύγων. Πώς τελειώ-

νει ή ιστορία; Η μόνη «ρεαλιστική» λύση πού βλέπει ο Μουζέλης είναι ή χειρσαία επέμβαση.

Γιά νά μήν τόν ἀδικοῦμε, ο Ν. Μουζέλης δέν προσπαθεῖ, λοιπόν, νά δικαιολογήσει τούς βομβαρδισμούς. Ἀντίθετα, τούς θεωρεῖ κάτι περισσότερο ἀπό ἐγκληματικούς ή κινικούς, τούς θεωρεῖ λάθος! Πρόκειται, ὅπως γράφει, γιά μιᾶ ἀκρως ἀτελέσφορη ἐπιλογή, ή ὅποια ὀδηγεῖ σέ ἀποτελέσματα ἀντίθετα ἀπό αὐτά πού ἐπιθυμοῦν οἱ Δυτικοί. Νά τό πῶς ἀλλιῶς. Κατά τόν Μουζέλη, δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Δυτικοί ἀγωνίζονται γιά «τό καλό» τῶν λαῶν τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ὡστόσο, ἐκ τῶν πραγμάτων, τό μέσον πού ἐπελέγη, οἱ βομβαρδισμοί δηλαδή, ἀποδείχθηκε ἀναποτελεσματικοί γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ σκοποῦ τῆς «ἐπέμβασης». Ἡ γνώμη του εἶναι

ὅτι τό ΝΑΤΟ ὀφείλε, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, νά εἰσβάλει μέ χειρσαῖες δυνάμεις στό Κόσοβο. Δυστυχῶς, ὅμως, οἱ δυτικές κυβερνήσεις δέν φάνηκαν διατεθειμένες νά ριψοκινδυνεύσουν τίς ζωές στρατιωτῶν. Κατά τοῦτο, ή νατοϊκή επέμβαση ὑπονομεύθηκε ἀπό τήν ἀφελή ιδέα ὅτι, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Βοσνίας, οἱ βομβαρδισμοί θά «συνέτιζαν» τόν Μιλόσεβιτς. Ἀκόμα χειρότερα, τό ΝΑΤΟ, δηλώνοντας ἐξ ἀρχῆς ὅτι δέν πρόκειται νά χρησιμοποιήσει χειρσαῖες δυνάμεις, ἐνίσχυσε τή θέση τοῦ Μιλόσεβιτς. Τώρα, ή στάση τοῦ ΝΑΤΟ δέν μπορεῖ εὐκόλα νά ἀλλάξει. Εἶναι θέμα γοήτρου. Ἐχει δίκιο ὁ Μουζέλης. Ὅπως ἀντιλαμβάνεται τά πράγματα, ή πραγματικότητα τοῦ πολέμου προσμοιάζει μέ τό σκηνικό ἑνός «ποδοσφαιρικοῦ ἀγῶνα». Συνεπῶς, ὁ ἴδιος, δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά πάρει θέση.

Ἡ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Αισθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ «συμβάλω» στὴ θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Μοῦ τὴν δημιούργησαν ἀφ' ἑνός οἱ δόμβες τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας, ἀφ' ἑτέρου οἱ θεωρητικὲς δόμβες τῶν ἀπολογητῶν τῆς παγκοσμιοποίησης πού ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ νέες ἐξελίξεις «καθιστοῦν ἀναχρονιστικὲς καὶ ἀσχετες τὶς παλαιοῦ τύπου ἱμπεριαλιστικὲς ἐξηγήσεις» (Ν. Μουζέλης μεταξὺ ἄλλων).

Σκέφτομαι, λοιπόν, ὅτι τὸ κοινὸ στοιχεῖο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ παλαιᾶς κοπῆς καὶ τοῦ σύγχρονου ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι ἡ λειτουργικὴ σημασία τῆς στρατιωτικῆς βίας γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἄρση τῶν «προσκομμάτων» πού αὐτὴ συναντᾷ.

Κατ' ἀρχὴν ὑπῆρξε ἡ στρατιωτικὴ βία στὴ φάση τῆς ὀνομαζόμενης πρωταρχικῆς συσσώρευσης κεφαλαίου. Διότι, ἡ μοναχικὴ στιγμὴ τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, μέσα ἀπὸ καθαρὰ οἰκονομικὲς διαδικασίες, δέν ἔρχεται ποτέ. Στὴν ἀφετηρικὴ ἱστορικὰ φάση τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς τρόπου παραγωγῆς δέν ὑπῆρξε ποτέ κάποιος ἀμιγῆς οἰκονομικὸς κύκλος πού ἄρχισε τάχα μὲ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίου στὴν παραγωγή, τὴν ἐκμίσθωση ἐργατικῆς δύναμης, τὴν παραγωγή ἐμπορευμάτων, τὴν πώλησή τους, τὴν πραγματοποίηση κέρδους, τὴν ἀπόσπαση ὑπεραξίας, τὴν κεφαλαιοποίηση τοῦ κέρδους, τὴν ἐπανεπένδυση τοῦ μεγενθυμένου κεφαλαίου καὶ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου οἰκονομικοῦ κύκλου σὲ δλοένα καὶ πῖο διευρυμένο ἐπίπεδο. Στὴν ἐφετηρικὴ — καὶ μακρόχρονη ἱστορικὰ — φάση τοῦ καπιταλισμοῦ τὶς ἀδίνες αὐτοῦ τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς δέν τὶς συνοδεύει μόνον ὁ μοχθὸς τῶν ἐργατῶν κι ὁ θόρυβος τῶν μηχανῶν. Ἡ πρωταρχικὴ συσσώρευση ὡς καθαρὰ οἰκονομικὴ διαδικασία — παραγωγή - ἀγορὰ - λογιστήριο — δέν εἶναι παρά ἓνας ἱστορικὸς μῦθος τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Διότι τὴν συσσώρευση καὶ τὸν «πλοῦτο τῶν ἐθνῶν» τὴν δημιουργοῦν πρωταρχικὰ κυρίως ἐξωοικονομικὰ μέσα: ἡ ἀρπαγὴ, ἡ ληστεία, ἡ πειρατεία, ἡ σπέκουλα, ἡ τοκογλυφία, ἡ καταλήστευση πρώτων ὑλῶν τῶν ἀποικιοκρατούμενων ἢ ὑποτελῶν χωρῶν, ὁ πόλεμος, ἡ βίαιη ἀγροτικὴ ἐξοδος, ἡ καταστροφὴ παραδοσιακῶν μορφῶν παραγωγῆς, ἡ γενοκτονία, ἡ δουλεία. Μὲ τέτοια μέσα στὴν πραγματικὴ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ συσσωρεύτηκαν σημαντικὰ χρηματικὰ μέσα στά χέρια ἐκείνων πού διέθεταν τὰ πολεμικὰ μέσα καὶ τὴ βούληση τῆς ἀρπαγῆς. Αὐτὴ ἡ ἐξωοικονομικὴ κυρίως συσσώρευση

συνδύαστηκε κάποια στιγμὴ μὲ τὶς κατάλληλες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες πού παρήγαγαν τὸν ἐλεύθερο ἐργάτη, αὐτὸν πού ὡς μόνον ἡ κύριο πόρο ζωῆς δέν εἶχε παρά τὴν πώληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ὡστε, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, τὸ συσσωρευμένο χρήμα μπόρεσε νὰ λειτουργήσῃ ὡς κεφάλαιο καὶ νὰ συνεχιστεῖ ἀπρόσκοπτα ἡ ἀμιγῆς κεφαλαιοκρατικὴ διαδικασία πού ἔφερε τὴν οὐσιαστικὴ ὑπαγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης στό κεφάλαιο.

Ἀπρόσκοπτα; Τὰ «προσκόματα» δέν αἴρονται ποτέ. Ὅποτε, πάλι ἡ οἰκονομία προσφεύγει στὴν πολιτικὴ βία γιὰ νὰ τὰ ἄρει καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ ὁμοιογενοποιημένο καὶ ἐλεύθερο γιὰ τὸ κεφάλαιο τὸ χῶρο τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καὶ τῶν προνομίων ὑπὲρ τοῦ κεφαλαίου. Διότι οἱ ἐνδοκαπιταλιστικοὶ ἀνταγωνισμοὶ δημιουργοῦν «προσκόματα» πού μόνον ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ ἐνοπλὴ βία τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους μποροῦν νὰ ἄρουν εἰς βάρος τῶν ἀσθενέστερων ἀνταγωνιστῶν, οἱ δασμοὶ τοῦ κράτους δημιουργοῦν «προσκόματα», τὰ σύνορα, οἱ γλῶσσες, οἱ παραδοσιακοὶ τρόποι ζωῆς καὶ παραγωγῆς εἶναι «προσκόματα», οἱ διαφορετικὲς κατὰ κοινωνία ἀξιοδοτήσεις εἶναι προσκόματα, οἱ ἐπαναστάσεις, οἱ ἐθνικοαπελευθερωτικοὶ πόλεμοι, ἡ πολλαπλότητα τῶν ἰδεολογιῶν καὶ τῶν συμπεριφορῶν, ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἐργαζομένων, οἱ ἀπεργίες, οἱ διεκδικήσεις ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὅλα αὐτὰ εἶναι μεγάλα προσκόματα. Ὀλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι σπαρμένη μὲ προσκόματα. Οὔτε γι' αὐτὸν ὑπάρχει βασιλικὴ ὁδός.

Ἔτσι, ὅπως δέν ὑπῆρξε πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου ὡς ἀποτέλεσμα καθαρὰ οἰκονομικῶν διαδικασιῶν ἄλλο τίσο δέν ὑπάρχει καπιταλιστικὴ διαδικασία, ἀμιγῶς οἰκονομικὴ, χωρὶς τὴν προστατευτικὴ περιφρούρησή της ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν. Ἴδιως ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού δροῦν καὶ ἀναπτύσσονται σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Εἶναι αὐτὴ ἡ προστατευτικὴ περιφρούρηση πού αἶρει τὰ «προσκόματα» ἢ τὰ προλαμβάνει μὲ τὴν ἐνοπλὴ βία τῶν κανονιοφόρων. Τὸ *laissez faire, laissez passer* προϋποθέτει τὴν ἐνοπλὴ βία πού ἀνοίγει καὶ προστατεύει τοὺς δρόμους.

Ἀλλὰ ὁ ἱμπεριαλισμὸς τῶν κανονιοφόρων πέθανε! Ζήτω ὁ ἱμπεριαλισμὸς τῶν πυραύλων. Ἀπὸ τὸ 1946 πού διατυπώθη-

κε στίς ΗΠΑ τό δόγμα περί ἐπεμβάσεως «ὅπου κινδυνεύει ἡ ἐλευθερία» συνέβησαν στόν κόσμο 26 στρατιωτικές ἐπεμβάσεις τῶν ΗΠΑ, γιά νά ἀρθοῦν τά «προσοκόματα» (στήν ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου). Μία στρατιωτική ἐπέμβαση κάθε δύο χρόνια!

Ὡστόσο, τά πράγματα τώρα ἄλλαξαν τουλάχιστον σέ δύο καιρία σημεία. Παλιότερα οἱ ἱμπεριαλιστικές ἐπεμβάσεις δικαιολογοῦνταν καί νομιμοποιοῦνταν, ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή καί τήν περιοχή, στό ὄνομα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ (τῶν ἀγρίων), τοῦ ἐκπολιτισμοῦ (τῶν βαρβάρων), τῆς ἐλευθερίας (πού τήν ἀπειλοῦσε ὁ ὀλοκληρωτισμός τοῦ κομμουνισμοῦ). Τώρα δέν μιλοῦν γιά ἐκχριστιανισμό οὔτε γιά ἐκπολιτισμό οὔτε γιά ἐλευθερία. Ἄλλά γιά μιά νέα «ἠθική πρόταση», αὐτήν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ὅταν καί ὅπου διάφοροι ἀρχαῖοι ἀπειλοῦν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα (ἀρχαῖοι: ἐκεῖ ὅπου χρησιμοποιεῖται ἡ ἐνοπλη βία γιά τήν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων μιᾶς κοινωνίας) αὐτοί πού διαθέτουν τήν ἰσχυρότερη ἀπό κτίσεως κόσμου ἀρχαῖκή ἰσχύ, τήν σύγχρονη ὑπερτεχνολογική ἐνοπλη βία, ἀπονέμουν στήν ἑαυτό τους τό δικαίωμα καί τό καθήκον νά ἐπεμβαίνουν στρατιωτικά καί νά ἀποκαθιστοῦν τή διαταραγμένη ἢ ἀποσταθεροποιημένη παγκόσμια (καί διαρκή θά ἔλεγε ὁ Κάντ) εἰρήνη. Καθήκον καί δικαίωμα ὑπεράνω ἀκόμη καί τοῦ ἐθνοκρατικοῦ λόγου ἀνεξαρτήτων κρατῶν. Ἔχουμε λοιπόν μιά ἀλλαγὴ ὄχι μόνον τῆς ρητορικῆς τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἀλλά κυρίως τῆς «ἠθικῆς πρότασης» τήν ὁποία καλοῦνται νά υἱοθετήσουν οἱ λαοί τῶν ἱμπεριαλιστικῶν χωρῶν ὡς ὑπερβατική ἀρχή καί οἱ λαοί τῶν καταδυναστευομένων κοινωνιῶν ὡς ἐνοχή. Μερικοί μάλιστα θά ἐπιστρατεύσουν καί τά ἄγρια ἐνστικτα πού χαρακτηρίζουν τίς κοινωνίες μέ ἀρχαῖκές ἐπιδιώξεις, καί πού ἔρχονται ἀπό τό ἀτύθμενο δάθος τῆς προϊστορικής ἐποχῆς τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, τά ζωώδη ἐνστικτα τοῦ «προοιδιπόδειου» συμπλέγματος (Κρίστεδα).

Ἡ δευτέρη μεγάλη ἀλλαγὴ στόν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ σύγχρονου ἱμπεριαλισμοῦ: παλιότερα κάθε ἱμπεριαλιστική χώρα δροῦσε γιά λογαριασμό της, γιά λογαριασμό τοῦ δικοῦ της καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό τόσο συχνά ἤλθαν στά χέρια ἐκεῖ πού γίνονταν καθγᾶς γιά τή νομή τῶν «σφαιρῶν ἐπιρροῆς» ἢ τήν κατάκτηση «ζωτικῶν χώρου» θυθίζοντας τήν ἀνθρωπότητα στό αἷμα της. Σήμερα, γιά διάφορους λόγους πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος ἀλλά πού ἀνάμεσά τους προεξέχουσα θέση κατέχει ἡ ἀμερικανική τεχνολογική - στρατιωτική ὑπεροπλία, οἱ ἱμπεριαλιστικές - καπιταλιστικές χώρες συνασπίστηκαν σέ ἕνα ἐνιαῖο στρατιωτικο-πολιτικό κέντρο ἰσχύος, ἀμυντικῶν ἀλλά καί ἐπιθετικῶν ἀρμοδιοτήτων, πού ὀνομάζεται ΝΑΤΟ. Εἶναι τό ἀρμόδιο κέντρο γιά τήν ἄρση τῶν προσοκομάτων στήν ἐλευθερή δράση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅπου γῆς. Ὡστε νά μή βγεῖ αὐριο π.χ. κάποια Ἰνδία, Βραζιλία ἢ Κίνα πού θά ἐπεδίωκαν νά ἀποσπάσουν γιά λογαριασμό τους κάποιο κομμάτι τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καί νά ἀμφισβητήσουν τήν ἐλευθερία κινήσεων τοῦ κυρίαρχου καπιταλιστικοῦ κέντρου.

Στή Γιουγκοσλαβία δοκιμάζεται ὁ νέος στρατηγικός ρόλος τοῦ ΝΑΤΟ ὡς φρουρός τῆς παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικῆς σταθερότητας, τῆς παγκόσμιας εἰρήνευσης. Ἡ Γιουγκοσλαβία δέν ἐπιλέχτηκε ἀπό τό ΝΑΤΟ ὡς τό πρῶτο δοκιμαστήριο τοῦ νέου ρόλου της. «Βρέθηκε» μπροστά του ἀφοῦ σ'

αὐτή τή χώρα παραβιάζονταν τά ἀνθρώπινα δικαιώματα (καταμεσίς στήν Εὐρώπη!) καί ἐπομένως ἡ ἐπέμβαση θά εἶχε τήν κοινή γνώμη τῶν χωρῶν-μελῶν μέ τό μέρος της, μιά κοινή γνώμη βομβαρδισμένη καί φτιαγμένη ταυτόχρονα, ἐδῶ καί δεκαετίες, ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ ἀντιολοκληρωτισμοῦ, τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ καί τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἦδη τό 1963 ἡ Τριμερῆς τῆς Ρώμης, ἐπί Τζίμυ Κάρτερ, εἶχε προκρίνει τήν «ὑπεράσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» ὡς τό κύριο ἰδεολογικό ὄπλο ἐναντίον τοῦ σοβιετικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἐκτοτε, ἀκόμη καί ἐμεῖς οἱ κομμουνιστές — ὅσοι τέλος πάντων — χρησιμοποιήσαμε τό ἐπιχείρημα τῆς καταπάτησης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ὡς ὄπλο κριτικῆς κατά τῶν καθεστώτων τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Καί ὀρθῶς. Κι ἀφοῦ τά ἄλλα πού ἐπίσης λέγαμε παλιότερα, περί σοσιαλισμοῦ, καπιταλισμοῦ, ἱμπεριαλισμοῦ, πῆγαν περίπατο, ὁ περί περί ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων λόγος ἀπόμεινε κυρίαρχος, ἔσθησε ὅλες τίς ἄλλες φωνές, ἔσθησε ἀκόμη καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του μέσα στούς νευρωτικούς κρωγμούς τῆς Ὀλμπράιτ καί τοῦ Μπλέρ καί τῶν ἄλλων γερακιῶν τοῦ ΝΑΤΟ. Γιατί βέβαια μόνο τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν προστατεύει αὐτό τό μίσος πού ξεχύθηκε πάνω ἀπό τή Γιουγκοσλαβία, πού τήν καταστρέφει συθέμελα, καταστρέφοντας ἀκόμη καί τίς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς. Ἄλλά γιά ποιό λόγο; Γιά τά καλαμπόκια τοῦ Κόσοβο; Τόσα δισεκατομμύρια δολάρια

γιά λίγες ρίζες καλαμπόκι; Ὁ καπιταλισμός, ἂν μὴ τί ἄλλο, ξέρει νά κάνει καλούς λογαριασμούς.

Ἄς ριζούμε μιά ματιά στό χάρτη. Ὁλη ἡ Γιουγκοσλαβία περικυκλωμένη ἀπό χώρες τοῦ ἢ μέ τό ΝΑΤΟ: Αὐστρία, Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Ἀλβανία, Ἑλλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Οὐγγαρία. Ὁ κύκλος κλειστός καί φαῦλος. Στή μέση μιά τρύπα. Τί γίνεται μιά τρύπα στήν καρδιά τῆς νατοϊκῆς περιοχῆς; Ἄλλωστε τά Βαλκάνια μέ τά δέκα σημερινά τους κράτη καί ἄλλα πέντ' ἔξι ὑποψήφια κρατίδια, ἐξαθλιωμένα τά περισσότερα καί ὅλα ὑποτελή, ἂν συντριβεῖ ἡ Γιουγκοσλαβία, ἀποτελοῦν μιά ἀπολύτως σίγουρη θάση ἐξόρμησης γιά τήν ἀναχαίτηση τοῦ ἐξ ἀνατολῶν ρωσικοῦ κινδύνου (δέν εἶναι μικρό πράγμα 300 ἑκατ. κάτοικοι καί 3000 πυρηνικές κεφαλές) καί ἄλλων πιθανῶν ἐπιχειρήσεων ἀνατολικότερα. Τά ἰνστιτούτα διεθνῶν σχέσεων καί γεωπολιτικῶν μελετῶν ἔχουν καταγράψει 240 ἐστίες ἐθνικιστικῶν, ἀποσχιστικῶν, ἀνεξαρτησιακῶν κινήματων ἢ διακρατικῶν διενέξεων πού ἄλλοῦ ἔχουν ἐκτραγεῖ καί ἄλλοῦ λανθάνουν. Τά περισσότερα ἀπ' αὐτά δρῖσκονται πρὸς ἀνατολάς. Στήν Ἰνδονησία γιά παράδειγμα μέ τά 18.000 νησιά τῆς ὑπάρχουν τουλάχιστον 10 ἀποσχιστικά κινήματα. Ὁ ἔλεγχος ὅλων αὐτῶν ἄν ἐστιῶν «ἀποσταθεροποίησης» ὅπως λέγεται ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ΝΑΤΟ. Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη οἱ χώρες τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κέντρου, τοῦ μόνου πλέον κέντρου ἰσχύος

στόν μεταδιπολικό κόσμο, εἶναι ἀπολύτως ἀλληλέγγυες. Οἱ Εὐρωνατοϊκές χώρες δέν ἔβαλαν κατά λάθος τήν ὑπογραφή τους στό νέο καταστατικό τοῦ ΝΑΤΟ οὔτε λάθευαν ὅταν συναποφάσιζαν τήν ἐπιδρομή ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Διότι ὁ καπιταλισμός ἢ θά εἶναι ἱμπεριαλιστικός ἢ δέν ἔχει ἱστορική προοπτική. Γι' αὐτό ὅποιος δέν μιλά γιά ἱμπεριαλισμό καλύτερα νά μὴ μιλά καί γιά καπιταλισμό. Αὐτό ἄλλωστε κάνουν: στίς νατοϊκές χώρες δέν μιλοῦν πλέον γιά καπιταλισμό οὔτε οἱ κεντροαριστερές κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης οὔτε οἱ σοσιαλδημοκρατικές οὔτε ὀλόκληρη ἡ πολιτικο-κοινωνιολογικο-οικονομολογική ἐπιστήμη μέ τά ἑκατοντάδες πανεπιστήμια καί τά χιλιάδες προγράμματα οὔτε τά ΜΜΕ. Γι' αὐτό ἡ μόνη ὑπαρκτη εὐρωπαϊκή πολιτική ἐνοποίηση, δηλαδή αὐτή πού θέλουν οἱ κυρίαρχες εὐρωπαϊκές κοινωνικές τάξεις καί οἱ κυρίαρχες πολιτικές οἰκογένειες, ἔχει ἤδη πραγματοποιηθεῖ στό πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ, ὑπό τήν αἰγίδα τῶν ΗΠΑ, μέ πρωθυπουργό τόν Κλίντον, ὑπουργό τῶν ἐξωτερικῶν τήν Ὀλμπράιτ, ὑφυπουργό τόν Μπλέρ καί τούς Ζοσπέν, Σρέντερ, Ντ' Ἀλέμα, Σημίτη, Κόν Μπεντίτ κλπ. νά ἀγωνιῶν πῶς, ἐνῶ μετέχουν ὀλόψυχα στό ἱμπεριαλιστικό - καπιταλιστικό κοινόστροιμο, θά ἀποσπάσουν τή λαϊκή συναίνεση. Ἔχουμε εὐρωεκλογές σέ μιά ἔβδομάδα.

Ἐδῶ σταματῶ τήν «συμβολή» μου στή θεωρία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Νέου ἢ παλαιοῦ τύπου τό ἴδιο μοῦ κάνει ἀφοῦ τά Φάντομ, τά Κρούζ, τά Μιράζ, τά Ἀπάτσι, τά Τομαχόν κλπ. τήν ἴδια δουλειά κάνουν μέ τά Ζέτελιν, τά Σπιτφάιο, τούς Τίμιους Τζῶν καί τά Ἐντρεπράιζ: τήν «ἐπίλυση» τῶν διαφορῶν μέ τήν ἐνοπλη βία, τήν ἄρση τῶν προσκομάτων. Καί μένω μέ τό ἐπίγειο καί πρακτικό ἐρώτημα τοῦ ἐπίγειου ἀνθρώπου: Τί θά ψηφίσω στίς εὐρωεκλογές τήν ἐπόμενη Κυριακή σέ μιά «Εὐρώπη» τόσο ἀπροσημάτιστα ἱμπεριαλιστική;

Εἶναι σαφές, κατά λογική, παραγματολογική καί ἰδεολογική συνεπαγωγή, ὅτι δέν μπορῶ νά ψηφίσω οὔτε ΠΑΣΟΚ οὔτε Νέα Δημοκρατία. Καί τά δύο αὐτά κόμματα, πού συγκεντρώνουν πάνω ἀπό τό 85% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἶναι ὑπέρ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Μετέχουν καί τά δύο, θέλον ὀλόψυχα νά μετέχουν, τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ κέντρου ὡς φταχοί συγγενεῖς, πάντως συγγενεῖς. Ἄλλο τώρα τό ζήτημα ὅτι οἱ ὀπαδοί τους, αὐτά τά τέσσερα ἑκατομμύρια καί ἄνω ψηφοφόροι, εἶναι ἐναντίον τοῦ πολέμου.

• Νά ψηφίσω ΚΚΕ δέν γίνεται. Ὅχι μόνο γιατί συμμάχησε μέ τόν Ζουράρη καί τήν Κανέλη, αὐτά τά ἀκροεθνικιστικά γεράκια. Ἀλλά κυρίως γιατί καταπολεμᾷ μέ λύσσα τόν μικρό ἀντινατοϊκό ἀριστερό εὐρωπαϊκό πόλο πού μέ τόσες ἀντιφάσεις πάει νά γίνει καί γίνεται δέν γίνεται. Γιατί τό ΚΚΕ ἀκούει Εὐρώπη καί τραβάει πιστόλι.

• Νά ψηφίσω Τσοβόλα ἢ Σαμαρά; Μά ὄντας ἀριστερός χρειάζεται νά ἐπιχειρηματολογήσω;

• Νά πάω γιά ψάρεμα; Ὅχι δέν πάω.

• Τόν Ἀλαβάνο καί τόν Παπαγιαννάκη τοῦ Συνασπισμοῦ τοῦς ἐμπιστεύομαι καί θά τοῦς ψηφίσω, γιατί εἶναι ἐνάντια στόν πόλεμο καί ἀντινατοϊκοί. Σέ χίλια ἄλλα μπορεῖ νά διαφωνοῦμε: ἄλλά ἡ στάση τους στόν πόλεμο μοῦ φτάνει προσωπικά καί μοῦ περισσεύει.

Η ΑΠΟ ΑΕΡΟΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Πολλές φορές στον «νεωτερικό» 20ό αιώνα ή επένδυση σε μία από αέρος έκστρατεια είχε την ίδια εξέλιξη. Ένω αρχικά ξεκινούσε ως μία στρατιωτική επιλογή, με στόχο την κάμψη του πολεμικού δυναμικού του αντιπάλου, εξελισσόταν γρήγορα σε μία επιχείρηση τρομοκράτησης των πολιτών της αντίπαλης χώρας.

Πολύ ωρίς ακόμα, στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ή σύγκρουση στον άερα ξεκίνησε ως μία αναδίωξη του αρχαίου ιπποτικού πνεύματος. Στις εφημερίδες και στις απεικονίσεις της εποχής, ευγενείς πιλότοι φαίνονταν να μονομαχοῦν στους αιθέρες με όλους τους κανόνες της τιμής για να πιστοποιήσουν τη δική τους ανδρεία — αλλά και την ανδρεία του έθνους τους — την δική τους δεξιότητα και τεχνική επάρκεια — αλλά και την τεχνολογική ανωτερότητα της χώρας που υπηρετούσαν. Πολύ πριν τελειώσει ο πόλεμος, όλα αυτά τα ευγενικά είχαν ξεχαστεί. Στρατηγοί και επιτελεία ζητούσαν με επιμονή από την αδυνατούσα να ανταποκριθεί βιομηχανία, την κατασκευή τερατωδών ίπταμένων μηχανών, ικανών να ισοπεδώσουν τις αντίπαλες πόλεις, να κάψουν την αντίπαλη κοινωνία, όσο αυτό ήταν δυνατό, με πρότυπο τό κάψιμο των μαγισσών στον μεσαίωνα.

Στό μεταξύ των πολέμων διάστημα, οι θεωρητικοί του πολέμου είχαν τον καιρό να προσδιορίσουν τη σκέψη τους. Σέ ένα πόλεμο ολοκληρωτικό, ή αεροπορία πρέπει να «κλονίζει την διάθεση αντίστασης της αντίπαλης κοινωνίας». Νά μεταφέρει δηλαδή τον πόλεμο στην αντίπαλη ενδοχώρα, στην αντίπαλη κοινωνία δηλαδή. Νά σκοτώνει, νά ξεσπιτώνει, νά καταστρέφει, νά τρομοκρατεί. Νά προωθεί «στρατηγικά» αυτό που οι φαντάροι επεδίωκαν «τακτικά» στό πεδίο της μάχης: την ύποταγή του αντιπάλου ό όποιος, από την εποχή του εθνικισμού και δώθε, δέν ήταν πλέον ένα πρόσωπο, μία κοινωνική ομάδα, μία κοινωνική τάξη, αλλά τό σύνολο του αντίπαλου έθνους, όλόκληρη ή κοινωνία του.

Οί θεωρίες αυτές δοκιμάστηκαν στην Γκουέρινικα ή στή μακρινή Κίνα. Είχαν ήδη ώριμάσει όταν ξεκίνησε ό Β' παγκόσμιος πόλεμος. Στην αρχή του πολέμου εφαρμόστηκαν εκεί όπου οι συγκυρίες πίεζαν για γρήγορη έκβαση της έκστρατειας: στην Βαρσοβία, στό Ρότερνταμ ή — ένα χρόνο μετά, τον Άπρίλιο του 1941 — στό Βελιγράδι. Ό φόβος των αντιπάλων ήταν τό πιό σημαντικό από τά στοιχεία που εμπόδιζαν τότε τη γενίκευση των τρομοκρατικών επιδρομών. Στή μάχη της Άγγλίας όμως ή γοητεία των θεωριών αυτών φάνηκε σε όλη της την έκταση. Μετά από ένα περίπου μήνα αεροπορικών επι-

δρομών ενάντια σε στρατιωτικούς στόχους, τό γερμανικό έπιτελείο έκρινε ότι ή καταστροφή της έχθρικής πρωτεύουσας θά ήταν τό πλέον πρόσφορο μέσο για νά ύποχρωθεί ή Άγγλία σε διαπραγματεύσεις με τό Ράιχ. Δοκιμάστηκε τότε για πρώτη φορά ή προσπάθεια καθυπόταξης ενός έχθρικού έθνους με μέσο την έναέρια τρομοκρατική επίθεση. Η πρώτη αυτή δοκιμή ήταν μία ολοκληρωτική άποτυχία.

Άπό τό 1943 και μετά οί Σύμμαχοι δρέθηκαν μπροστά στό ίδιο δίλημμα. Έχοντας μία διαρκώς αυξανόμενη αεροπορική ύπεροχή, προβληματίστηκαν πάνω στους τρόπους χρήσης της για νά επιτύχουν την ύποταγή του αντιπάλου. Τά μέσα που διέθεταν τούς έπέτρεπαν νά θέσουν σε ταυτόχρονη εφαρμογή και τίς δύο επιλογές. Καί τούς βομβαρδισμούς, με στόχο την καταστροφή της βιομηχανικής ύποδομής του αντιπάλου, είτε με την καταστροφή καιρίων μονάδων παραγωγής (μονάδες κατασκευής ρουλεμάν ή έγκαταστάσεων παραγωγής συνθετικής βενζίνης) είτε βιομηχανικών περιοχών στό σύνολό τους (Ρούρ), αλλά και την τρομοκρατική τακτική, με την φρικτή πυρπόληση και ισοπέδωση έχθρικών πόλεων (Άμβούργο, 1943). Πρός μεγάλη έκπληξη των θεωρητικών του έναέριαου πολέμου, καμία από τίς δύο τακτικές δέν όδήγησε στην ύποταγή του αντιπάλου και χρειάστηκε σκληρός χειρσαίος πόλεμος για νά κριθούν οί επιχειρήσεις. Στόν τελευταίο πόλεμο, τον πλέον σημαντικό, τον καθοριστικό ρόλο είχαν οί Σοβιετικές δυνάμεις που άποδέχονταν χωρίς νά κλονιστούν τίς βαρύτατες ανθρώπινες άπώλειες που τό είδος αυτό του πολέμου άπαιτούσε.

Πρός τό τέλος του πολέμου, στην Ίαπωνία, ή άμχανία των Συμμάχων στρατηγών — που έβλεπαν στόν από αέρος πόλεμο τον καλύτερο τρόπο νά έκμεταλλευτούν τη βιομηχανική και τεχνολογική τους ύπεροχή — όδήγησε στή χρήση ιδιαίτερα φρικτών όπλων. Του ναβάλμ αρχικά που έκαιγε τίς ιαπωνικές πόλεις μαζί με τούς κατοίκους τους (500.000 ίσως θύματα στό Τόκιο) αλλά και της άτομικής βόμβας. Κάπου εκεί όμως διαφάνηκαν και τά όρια της από αέρος τρομοκρατικής έπιβολής. Η έκταση των καταστροφών που άπαιτούσε ή έπιτυχία της ήταν τόσο άπόλυτη που κληροδοτούσε στόν νικητή μεγαλύτερα προβλήματα από όσα ή στρατιωτική του επικράτηση έλυνε. Γι' αυτό και ό ψυχρός πόλεμος — ό στηριγμένος ακριβώς σε αυτή την λογική του στρατηγικού ολοκαυτώματος — δέν έξελιχθηκε ποτέ σε θερμό αλλά διολίσθησε προς περιφερειακές συμβατικές συρράξεις και οικονομικό ανταγωνισμό.

Στόν πόλεμο ἐναντία στή Γιουγκοσλαβία, οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ NATO, βρίσκονται μπροστά στοῦ ἴδιου δίλημμα. Ἡ καθολική τεχνολογική καί βιομηχανική τους ὑπεροχή, τούς ὠθεῖ στήν ἄνευ ὄρων προμοδότηση τῆς ἀεροπορικῆς ἐπίθεσης. Δύο μῆνες ὁμως ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν ἔχουν μέ σαφήνεια προσδιορίσει τίς δυνατότητες τῆς τελευταίας. Ἡ ἐξάρθρωση τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ στρατοῦ δέν ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἐνῶ ἡ καταστροφή βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων καί στρατηγικῶν ἀποθεμάτων δέν ἔχει ὀδηγήσει τήν γιουγκοσλαβική ἡγεσία στήν ἄνευ ὄρων παράδοση. Ἐκ τῶν πραγμάτων, ὅπως ἀκριβῶς καί σέ παρόμοιες καταστάσεις στοῦ παρελθόν, οἱ ἐπιτελεῖς στρέφονται πρὸς τήν κοινωνική, τήν τρομοκρατική χρῆση τοῦ ἀεροπορικοῦ ὄπλου ὥστε νά πετύχουν τόν «ἐκμηδενισμό τῆς διαθέσεως γιά ἀντίσταση» τῆς γιουγκοσλαβικῆς κοινωνίας. Καί ἐπειδή ἡ ἰσοπέδωση πόλεων λειτουργεῖ ἀρνητικά στήν κοινή γνώμη, οἱ ἐπιτελεῖς ἐπικεντρώνουν τίς ἐπιθέσεις τους στή διακοπή τῶν λειτουργιῶν τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας.

Στό πλαίσιο αὐτό ἔγιναν συγκεκριμένα «λάθη». Στίς κοινωνικὲς πρῶτα, μέ τήν καταστροφή τοῦ ἐπιβατικοῦ τρένου καί τοῦ ἐξίσου ἐπιβατικοῦ λεωφορείου. Στίς ἐπικοινωνίες δεύτερο, μέ τήν καταστροφή στούντιο τηλεόρασης καί ἀναμεταδοτῶν. Στήν καθημερινή ζωὴ στή συνέχεια, στήν ἀρχὴ μέ καταστροφή γεφυρῶν μέ συγκεκριμένο ρόλο στή ζωὴ τῶν πόλεων καί στή συνέχεια μέ καταστροφές στοῦ δίκτυο ὕδρευσης καί ἠλεκτροδότησης. Ἡ καταστροφή κτιρίων στοῦ κέντρο τῶν μεγάλων πόλεων ἂν καί εἶναι ἀχρηστὴ στρατιωτικά —καθὼς τὰ κτίρια ἔχουν ἐκκενωθεῖ ἢ ἔχουν ἤδη καταστραφεῖ ἀπὸ προηγούμενες ἐπιδρομές— ἔχει σάν στόχο τήν συντήρηση τῆς ἐντασης καί τῆς ψυχολογικῆς πίεσης κατὰ τοῦ πληθυσμοῦ. Συμπληρωματικά, μέ σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενη συχνότητα, ἢ «ἀπὸ λάθος» ἐκτόξευση φονικῶν βομβῶν στὰ πολυσύχναστα ἀστικά κέντρα σέ ὥρες μάλιστα ἐντονης κοινωνικῆς δραστηριότητας (ὥρες ἀγορᾶς ἢ ἐργασίας) διατηρεῖ καί συμπληρώνει τήν πίεση στόν πληθυσμό πῶς ἂν πάσα στιγμή προσμένει τό καταστροφικό ἀπρόοπτο. Τὰ «λάθη» δηλαδή ἔχουν ὑπερβολική λογική στή διάπραξή τους ὥστε νά εἶναι ἀπλά λάθη!

Τό ζητούμενο εἶναι ἡ ὑποταγὴ τῆς κοινωνίας, ἢ κατ'ἀπὸνίξη, μέσα ἀπὸ τήν ἔσχατη ἀπελπισία, τόν φόβο καί τήν ταπεινώση κάθειρδιάθεσης τῶν Γιουγκοσλάβων νά ἀντισταθοῦν. Πρόκειται γιά τήν ἴδια λογική τῶν τρομοκρατικῶν στρατηγικῶν βομβαρδισμῶν, μόνο πού ἐδῶ εἶναι πῶς «ψυχολογική», πιο τεχνική. Μία ἰδανική κατάσταση —ἢ πραγματικὴ νίκη γιά τό NATO— θά ἔμοιαζε μέ τήν κατάσταση τῆς Γερμανίας στὰ 1945: μία ἄνευ ὄρων παράδοση τῆς ἡγεσίας, ἕνα γενικευμένο κενό κρατικῆς, στρατιωτικῆς, ἀστυνομικῆς, πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἐξουσίας ὥστε οἱ σύμμαχοι πολιτικοὶ καί στρατιωτικοὶ διοικητές νά μὴν ἔχουν ἀνταγωνιστικούς πόλους στήν ἐξάσκηση τοῦ καθολικοῦ τους ἐλέγχου ἐπὶ τῆς χώρας καί νά μὴν δημιουργοῦνται πόλοι ἀντιρρήσεων ἢ ἀντίστασης. Τέλος, προπαντός, μία πλήρης ἐξάρθρωση τῶν κοινωνικῶν ἰσθμῶν ὥστε, οἱ «ἀποκτηνωμένοι» πολίτες, οἱ πλήρως ἐξαρτημένοι —ἐπισιτιστικά γιά ν' ἀρχίσουμε— ἀπὸ τήν «συμμαχική συνδρομὴ καί βοήθεια», νά μὴν ἔχουν κανένα περιθώριο γιά ἀντίσταση καί ἀντιρρήσεις. Αὐτό θά ἦταν γιά τό NATO τό «ἐπιτρέψιμο περιβάλλον» γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν χερσαίων δυνάμεων, δηλαδή γιά τήν κατοχὴ τῆς χώρας, καί τήν ὑπαγόρευση, χωρὶς ὀχλήσεις, τοῦ μέλλοντός της.

Στὴ Γερμανία ὁμως στόν Β' παγκόσμιο πόλεμο αὐτὴ τήν

κατάσταση δέν τήν προκάλεσαν ἀποκλειστικά καί μόνο οἱ ἀεροπορικῆς ἐπιθέσεις. Πρὶν φθάσει ἐκεῖ ἡ χώρα εἶχε ἔξι ἑκατομμύρια νεκροὺς στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἐνῶ πολλὰ ἑκατομμύρια μάχιμων βρίσκονταν αἰχμάλωτοι στὰ στρατόπεδα τῶν συμμάχων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ πόλεμος, καί τὰ ἐχθρικά στρατεύματα, εἶχαν φθάσει καί στοῦ τελευταίου γεωμετρικοῦ χωριοῦ καί ἐπιτόπου ἔσπασαν κάθε διάθεση γιά ἀντίσταση. Αὐτό πού χρειάστηκε τόσα πράγματα ἐκεῖ, μπορεῖ νά γίνει στήν Γιουγκοσλαβία μόνο μέ τήν ἀπὸ ἀέρος ἐπίθεση;

Διακρίνουμε μία ἀμμηχανία στίς προθέσεις τῶν στρατηγῶν τοῦ NATO ἀλλὰ καί τῶν πολιτικῶν τους ἡγεσιῶν. Ἐκεῖ πού ἔφθασαν τὰ πράγματα ἡ μόνη δυνατὴ ἐπιτυχία γιά τό NATO εἶναι ἡ «εἰρηνική» ἢ μὴ ἐγκατάσταση στρατευμάτων στήν ἀντίπαλη χώρα: ἡ κατάληψή της, ἡ στρατιωτικὴ κατοχὴ της δηλαδή, εἴτε στόν περιορισμένο χώρο τοῦ Κοσόβου, εἴτε στό σύνολό της. Εἰρηνικὰ ἢ ὄχι αὐτό σημαίνει χερσαία ἐμπλοκή καί περιέχει ὄλους τοὺς συναφεῖς κινδύνους. Συμπατάξ, ἀντάρτικο, πολιτικὴ ἀπειθία, εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους πού μποροῦν νά προκαλέσουν, ἐκτός ἀπὸ πονοκεφάλους καί ἀπώλειες στίς Νατοϊκῆς δυνάμεις. Γι' αὐτό καί τό ζητούμενο, ἢ δημιουργία «ἐπιτρέψιμου περιβάλλοντος», περνᾷ μέσα ἀπὸ τήν πλήρη ἐξάρθρωση καί ὑποταγὴ τῆς Γιουγκοσλαβικῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό καί οἱ ἐναέριας ἐπιθέσεις θά συνεχίζονται μέχρι νά ὑλοποιηθεῖ αὐτός ὁ στόχος. Θά συνεχιστοῦν τρομοκρατικά καί ἀνελέητα μέχρι νά πολλαπλασιαστοῦν οἱ ἐνδείξεις γιά πλήρη καταστροφή καί χάος τῆς ἀντίπαλης κοινωνίας. Ἔως ὅτου ἡ κατοχὴ καί ἡ ὑποταγὴ νά ἀπομείνουν οἱ μόνες λύσεις.

Τρομακτικά ὅλα αὐτὰ, πλήρως εὐθυγραμμισμένα ὁμως μέ τίς προδιαγραφές τῶν ὀλοκληρωτικῶν πολέμων στήν ἐποχὴ τῶν ὀπιοῦν ζοῦμε. Ἡ μόνη ἐλπίδα γιά τήν μὴ ὀλοκλήρωση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιλογῶν —προβληματικὴ ἐλπίδα, εἶναι δύσκολο νά σταματήσει κανεὶς ἕναν πόλεμο πού βρίσκεται σέ πλήρη ἐξέλιξη χωρὶς μάλιστα ὁρατὸ ὡς τὰ τώρα νικητὴ— εἶναι ἡ πολιτικὴ διάσπαση τοῦ NATO. Ἡ ἄρνηση δηλαδή κάποιων χωρῶν (ἴσως τῆς Γερμανίας) νά ἀκολουθήσουν ὡς τό τέλος μία στρατηγικὴ τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωση θά ἀποσταθεροποιῶσε τήν Εὐρώπη ὀλοκλήρη: θά ἦταν εὐχαριστημένη ἡ Ρωσία μέ μία τέτοια κατάληξη τοῦ πολέμου; Θά ἄφηναν οἱ γείτονες τῆς Γιουγκοσλαβίας νά πάει χαμένη ἢ εὐκαιρία διαμελισμοῦ της; κλπ. κλπ.

Γιά τήν Ἑλλάδα τί νά πεῖ κανεὶς. Σέ ἄμεση ἐπιλογὴ μέ τὰ βαλκανικὰ ἀδιέξοδα θά ἔπρεπε πρώτη αὐτὴ νά θέσει τὰ ὄρια στίς ἐξελίξεις. Τώρα φυσικὰ ἡ ἑλληνικὴ «κυρίαρχη» κυβέρνηση ἔχει φθάσει στοῦ σημείου νά ἐκλιπαρεῖ τοὺς Ἀμερικανικοὺς στρατηγούς γιά δεκαήμερο περιορισμό (γιά ἐκλογικούς λόγους μόνο —δυστυχῶς ὡς ἐκεῖ βλέπουν οἱ ἀσήμαντοι πού μᾶς κυβερνοῦν) τῶν Νατοϊκῶν κινήσεων στήν Θεσσαλονίκη. Δὲς καί ἡ πόλη βρίσκεται ὑπὸ διεθνή ἐντολή καί τὰ ἐπ' αὐτῆς δικαιώματα συζητιοῦνται ἀπὸ συμμαχικὸ συμβούλιο! Πάντως, στήν γειτονία μας κτίζονται σενάρια ἐφιαλτικά, δημιουργοῦνται προτεκτοράτα, ζῶνες στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς κατοχῆς, ἀποσάρθρωση κοινωνικῶν ὀλοκληρῶν, ἐκμηδένιση ἑθνικῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων. Ὅταν ὁ Σημίτης ἰσχυρίζεται ὅτι τίποτε δέν συμβαίνει, ἀπλά ψεύδεται. Καί δείχνει τό πρόσωπο μιᾶς πολιτικῆς πού, ἄς ἐλπίσουμε ὅσο τό δυνατό πῶς ἀργά, θά ἀποδειχθεῖ καταλυτικὰ καταστροφικὴ καί γιά τήν ἴδια μας τὴ χώρα.

Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ*

τοῦ Ἀλέξη Ἡρακλείδη

Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ τὰ κράτη καλοῦνται νὰ συμπεριλάβουν, ὄχι μόνο στὴν ἐσωτερικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ τους πολιτικὴ, ζητήματα πού παλαιότερα θεωροῦνταν καθαρὰ ἐσωτερικά, ὅπως οἱ συστηματικὲς παραβιάσεις ἀνθρώπινων καὶ μειονοτικῶν δικαιωμάτων καὶ οἱ συγκρούσεις μὲ χαρακτῆρα ἐθνοτικὸ ἢ ἀποσχιστικὸ. Καὶ αὐτὸ γιατί οἱ παραβιάσεις καὶ ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ τῶν πολιτισμικῶν διαφορετικῶν ομάδων ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ ἐνοπλές ἀντιπαραθέσεις. Ἡ τάση αὐτὴ προβλέπεται νὰ συνεχισθεῖ, σὲ σημεῖο ὥστε πολλοὶ μελετητές νὰ ἔχουν ἤδη βαπτίσει τὸν 21ο αἰῶνα αἰῶνα τοῦ ἐθνοτικῶν ἐθνικισμοῦ.

Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν κρατῶν

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν, ὀρισμένα κράτη στὴ γειτονία μας καὶ κυρίως παραπέρα ἐπιμένουν σὲ κατασταλτικὰ μέτρα ἐναντίον μειονοτήτων ἢ καὶ σὲ στυγνὴ καταπίεση ἢ ἄρνηση τῆς πολιτισμικῆς τους ταυτότητας. Αὐτὸ, σημειωτέον, δὲν συμβαίνει μόνο σὲ κράτη ἢ κοινωνίες αὐταρχικῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ δημοκρατικὰ κράτη, εἰδικὰ σὲ αὐτὰ πού ὀρίζουν τὸν ἑαυτό τους ὡς ἐθνικὸ κράτος. Γιατί ἐπιλέγουν τέτοιες πολιτικὲς; Ἐπειδὴ θεωροῦν τίς πῶ δημοκρατικῆς, ἀνεκτικῆς καὶ φιλελεύθερης πολιτικῆς ἄκρως ἐπικίνδυνες γιὰ τὴ χώρα, ἀπειλή γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητά καὶ τὴν ἐθνικὴ ὁμοιογένεια. Οἱ ἀνησυχίες αὐτές ἔχουν κάποια βάση, εἰδικὰ ἂν ὑπάρχει «μητέρα πατρίδα» πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα ἢ ὑπάρχει πολυετής στυγνὴ καταπίεση ἀπὸ τὸ ἐν λόγω κράτος. Ὅστόσο, αὐτὰ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δικαιολογοῦν τὴν καταπίεση.

Ἡ καταπίεση, οἱ διακρίσεις καὶ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα δὲν ἐπιλύουν τὰ ἐθνοτικὰ ἢ μειονοτικὰ προβλήματα, μπορεῖ μόνο νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουν χονδροειδῶς πρόσκαιρα. Εἰδικὰ σήμερα καὶ ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συνειδητοποιημένες καὶ πολιτικοποιημένες μειονότητες, ὀδηγοῦν σὲ μπουμέραγκ. Συμπεριφέρονται τίς διαφορετικὲς ἐθνοτικὲς καθιστώντας τις πε-

ρισσότερο ἀγωνιστικῆς καὶ ἀδιάλλακτες (ἀνάλογα μὲ τὴν πλευρὰ πού τὸ βλέπει κανεῖς). Ἐνισχύει τίς ἀνένδοτες πτέρυγες (π.χ. ÜCK, PKK, Hamas) ἐνῶ ἀποδυναμώνει ὑποσκάπτοντας τὴ νομιμοποίηση τῶν μετριοπαθῶν (Ρουγκόδα, HADEP, Ἄραφάτ). Πρόκειται γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς «κυκλωτικῆς κίνησης» (outflanking), ὅπως ἤδη λέγεται στὴ διβλιογραφία.

Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν κρατῶν

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴν μειονοτικὴν πολιτικὴν, τὰ κράτη καλοῦνται νὰ ἀσχοληθοῦν κυρίως μὲ μειονοτικὰ προβλήματα σὲ ἄλλες χώρες πού ἀφοροῦν συστηματικὲς παραβιάσεις ἀνθρώπινων καὶ μειονοτικῶν δικαιωμάτων, κρατικὴ βία ἐναντίον πολιτισμικῶν διαφορετικῶν ομάδων, προσπάθεια μιᾶς ἐθνοτικῆς ομάδας νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐπιρροή καὶ ἰσχύ της σὲ ἄλλων ομάδων, μονομερῆ ἀνεξαρτησία (ἀπόσχιση), ἐθνοτικὴ τρομοκρατία, ἐθνοτικὸ ἢ ἀποσχιστικὸ πόλεμο καὶ ἐνοπλὴ ἐπέμβαση ἄλλου κράτους/ῶν σὲ ἐθνοτικὴ ἢ ἀποσχιστικὴ διένεξη ὑπὲρ τῆς μίας πλευρᾶς ἢ τὸ ἐνδεχόμενο ἀνθρωπιστικῆς ἐπέμβασης.

Τὰ προηγούμενα προβλήματα θέτουν σοβαρὰ ζητήματα ἐπιλογῶν καὶ πολιτικῆς στίς κυβερνήσεις πού τίς διχάζουν — διελκυστίνδα — ἀνάμεσα σὲ ἀρχές καὶ ἀπτά συμφέροντα, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μὲ τὴν προσθήκη καὶ τρίτου παράγοντα τὴν ἐθνοτικὴν, θρησκευτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ συνάφεια/ταύτιση.

Θὰ σταθοῦμε λίγο περισσότερο στὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους, πού ἐτέθη καὶ στὴν τωρινὴ περίπωση τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ ΝΑΤΟ.

Τὸ ὑπάρχον μεταπολεμικὸ διεθνὲς δίκαιο πού στηρίζεται στὸν Χάρτη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν παρουσιάζει ὀρισμένα σοβαρὰ κενά, εἰδικὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς μειονότητες καὶ τὸν ἐσωτερικὸ (ἐνδοκρατικὸ) πόλεμο μεταξὺ κρατῶν (π.χ. Γιουγκοσλαβίας, Τουρκίας) καὶ μιᾶς μειοψηφίας πού καταπιέζεται (Ἀλβανοί, Κοσσοβάροι καὶ Κοῦρδοι ἀντίστοιχα). Μπροστὰ σὲ αὐτὸ τὸ κανονιστικὸ (normative) κενὸ ἀλλὰ καὶ στὴ γνωστὴ πρακτικὴ δυσκολία νὰ καταλήξει τὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας σὲ ἀπόφαση ἐπέμβασης, ἔχει ἀρχίσει νὰ συζητιέται τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, μεταξὺ νομικῶν διεθνολόγων καὶ φιλοσόφων διεθνολόγων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διεθνή ἠθικὴ, μία

* Ὁμιλία τοῦ Ἀλέξη Ἡρακλείδη στὴ γενικὴ συνέλευση - συζήτηση τοῦ Μετώπου Λογικῆς κατὰ τοῦ Ἐθνικισμοῦ γιὰ τὴ Διαμόρφωση Σύνχρονης Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς.

παλιά ιδέα, ἡ γνωστή ὡς «ἀνθρωπιστική ἐπέμβαση» σέ περιπτώσεις ἀκραίων καὶ συστηματικῶν παραβιάσεων τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων ἐντός μιᾶς χώρας. Πρόκειται γιὰ συζήτηση πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἑμάνουελ Κάντ (στὸν 18ο αἰώνα) καὶ τοῦ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ (στὸν 19ο αἰώνα). Ὁ μὲν πρῶτος ὑποστήριζε ὅτι στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ κυριαρχία τῶν κρατῶν δὲν μπορεῖ νὰ τὰ προφυλάσσει πιά καὶ ὅτι χρειάζεται διεθνὴς ἐπέμβαση. Ὁ δεύτερος ἦταν ὑπερμαχος τῆς κυριαρχίας, ὄχι ὅμως γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ βίαιο κράτος, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ σύνολο τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ἰδιοτελή καὶ προσηματική ξένη ἐπέμβαση. Πίστευε ὅτι κάθε λαὸς μιᾶς χώρας πρέπει μόνος του νὰ βρεῖ τὴν ἐλευθερία του. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ Μίλλ ἀντιλαμβάνονταν ὅτι σέ ὀρισμένες πολὺ ἀκραίες περιπτώσεις ἡ ἐξωτερικὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση ἦταν ἐπιβεβλημένη. Σήμερα ἔχουμε ἀντίστοιχα τὴν «κοσμοπολιτική» (cosmopolitan) καὶ τὴν «κοινοτική» (communitarian) θέση στὸ θέμα αὐτό. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ οἱ πλέον ἔνθερμοι ὁπαδοὶ τῆς δεύτερης τοποθέτησης — μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς μὴ ἐπέμβασης — δὲν ἐπιμένουν ὅτι ποτέ σέ καμία περίπτωση δὲν δικαιολογεῖται ἠθικὰ ἡ ἐπέμβαση καὶ ὅτι τὸ κράτος μπορεῖ πάντοτε νὰ προφυλάσσεται πίσω ἀπὸ τὴν κυριαρχία του. Γιατί; Γιατί ἡ οὐδετερότητα ἢ ἀδιαφορία σέ περιπτώσεις μαζικῶν παραβιάσεων ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἐθνοκαθάρσεων, γενοκτονίας κλπ. ἰσοδυναμεῖ — ἠθικὰ καὶ πρακτικὰ — μὲ ὑποστήριξη στὸν ἰσχυρότερο, κατὰ τὸ ταλλεϋρανδικὸ ἀπόφθεγμα ὅτι ἡ μὴ ἐπέμβαση εἶναι μιὰ μυστηριώδης λέξη πού σημαίνει λίγο-πολύ τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἐπέμβαση (π.χ. ἡ περίπτωση τῆς Βοσνίας τὸ 1992-1994 μὲ τὴ μεγάλη σερβικὴ στρατιωτικὴ ὑπεροπλία). Αὐτὸ μάλιστα λαμβάνει ἰδιαίτερες διατάσεις σήμερα, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς πόσο ἀποτελεσματικὸς μπορεῖ νὰ εἶναι στὴν ἐποχὴ μας ἕνας καταπιεστικὸς κρατικὸς μηχανισμὸς — πολὺ μεγαλύτερος καὶ ἀποτελεσματικότερος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Χούντα — πού νὰ μὴ δίνει καμία δυνατότητα ἀποτίναξης του. ↓

Διαβάζοντας τὸν κοινὸ παρονομαστὴ τῶν δύο σχολῶν, θὰ ἀναφέρω τὰ κοινὰ τους σημεῖα γιὰ κατ' ἐξαίρεση ἐπέμβαση, στὰ ὁποῖα συμφωνοῦν καὶ οἱ δύο:

1. Νὰ ὑπάρχουν στυγνὲς μαζικὲς καὶ συστηματικὲς παραβιάσεις ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καὶ βιαιότητες ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐνὸς κράτους.
2. Νὰ κινδυνεύει ἡ διεθνὴς εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια στὴν περιοχὴ.
3. Νὰ ἔχουν σαφῶς ἐξαντληθεῖ ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴν εἰρηνικὴ ἐπίλυση.
4. Νὰ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλο διαθέσιμο ἀποτελεσματικὸ μέσο γιὰ τὴν ἐδραίωση τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἄρση τῶν βιαιότητων.
5. Νὰ ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες ὅτι θὰ εἶναι ἐπιτυχὴς καὶ θὰ φέρει τὸ ζητούμενο ἀποτέλεσμα.
6. Ἡ χρῆση βίας νὰ εἶναι ἀναλογικὴ.
7. Νὰ μὴ κινδυνεύουν νὰ ἀπειληθοῦν ἄλλες ἐξίσου σημαντικὲς ἀξίες.
8. Νὰ ἔχει ἀποκτήσει διεθνὴ νομιμοποίηση ὡς δικαιολογημένη πράξη, ὡς ἀναγκαῖο κακὸ, καὶ ἂς μὴν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας (π.χ. ὅπως ἡ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τῆς Τανζανίας στὴν Οὐγκάντα τοῦ αἰμοσταγοῦς Ἀμίν, τῶν Ἰνδιῶν στὸ Ἀνατολικὸ Πακιστάν τὸ 1971 ἢ τοῦ Βιετνάμ κατὰ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Πόλ Πότ).

9. Νὰ μὴν εἶναι ἰδιοτελής, ἢ πιὸ ρεαλιστικὰ ὄχι κατὰ βάση ἰδιοτελής.

10. Νὰ ὑπάρχει σαφὴς ἐνδειξὴ ἀπεμπλοκῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στὸ ὄρατὸ μέλλον χωρὶς ἐπανάληψη τῆς κρίσης καὶ τῆς καταπίεσης.

Εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι τὰ δύο πρῶτα βασικὰ σημεῖα σαφῶς ἴσχυαν στὴν περίπτωση τοῦ Κόσσοβου, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Βοσνίας. Τὰ ὑπόλοιπα, ὡστόσο, ἦταν συζητήσιμα, ὅπως φάνηκε καὶ κατόπιν ἐορτῆς, μπροστὰ στὴν ἀποτυχία τῶν βομβαρδισμῶν καὶ τίς καταστροφὲς πού ἐπέφεραν, τὰ θύματα, τοὺς πρόσφυγες, τὴ συνέχιση τῶν «ἐθνοκαθάρσεων», τὴ μὴ καλύτερευση τῆς κατάστασης, τὴν ἐνίσχυση καὶ τὸ «ξέπλυμα» τοῦ στυγνοῦ δικτάτορα Μιλόσεβιτς (τοῦ ἐνταφιαστῆ τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας), τὸ πλῆγμα στοὺς δημοκράτες τῆς Σερβίας κλπ.

Ἡ ἑλληνικὴ μειονοτικὴ πολιτικὴ

Καὶ ἡ ἑλληνικὴ μειονοτικὴ σέ ὅλα αὐτὰ; Τὸ συνολικὸ συμπέρασμα πού ἀδιάστα συνάγεται γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μειονοτικὴ πολιτικὴ ἀπὸ τὸ 1974 ἕως τίς ἀρχὲς τοῦ 1991 εἶναι ἡ ἀναχρονιστικὴ ἀντιμειονοτικὴ στάση τόσο στὴν ἐσωτερικὴ τῆς πολιτικῆς ὅσο καὶ στὴν ἐξωτερικὴ τῆς συμπεριφορὰ, προϊόν τῶν γνωστῶν ἀγκυλώσεων. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἀξιοπερίεργο, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ χώρα διαθέτει, γιὰ πρώτη φορὰ, ἀξιοζήλευτὴ ἐθνοτικὴ ὁμοιογένεια ἀπὸ τὸ 1945 καὶ ἔπειτα.

Ὡς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ, ἀπὸ τὴν ἀνοίξη τοῦ 1991 παρατηρεῖται μιὰ ἀξιοσημείωτη στροφή στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴ μουσουλμανικὴ μειονότητα τῆς Θράκης, μὲ τὸ ἱστορικὸ «ἰσονομία-ἰσοπολιτεία» τοῦ Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Ὡστόσο, ἡ ἐπίσημη θέση τῆς Ἑλλάδας διεθνῶς στηρίζεται ἀκόμη καὶ σήμερα σέ μιὰ ἰδιαίτερα στενὴ νομικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων.

Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα νομικὸ, ὀρίζεται ἀπὸ τὸ δικαίωμα μιᾶς χώρας ἢ ἀπὸ διεθνὴ συνθήκη (π.χ. Συνθήκη Λωζάνης). Μόνον μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπορρέουν μειονοτικὰ δικαιώματα γιὰ τὰ μέλη μιᾶς μειονότητας καὶ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις γιὰ τὸ κράτος. Ἔτσι ὑποστηρίζεται στερεότυπα ὅτι στὸ ἔδαφός της ὑπάρχει μόνον μιὰ μειονότητα, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι «θρησκευτικὴ μειονότητα», ἢ «μουσουλμανικὴ μειονότητα», ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης. (Μιὰ πιὸ διπλωματικὴ ἀλλὰ καὶ ἀκριβῆς διατύπωση θὰ ἦταν ὅτι ὑπάρχει «μόνον μιὰ νομικὰ ἀναγνωρισμένη μειονότητα».) Ἡ μειονότητα δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς «τουρκικὴ» ἐθνοτικὴ ἢ ἐθνικὴ μειονότητα, παρ' ὅλο πού διδάσκονται τὰ τουρκικὰ (καὶ ὄχι μόνον ἡ μουσουλμανικὴ θρησκεία) στὰ μειονοτικὰ σχολεῖα στοὺς τουρκόφωνους ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐθνοτικὰ Πομάκους (γιὰ ὅσους ἀκόμη θεωροῦν τὸν ἐαυτὸ τους Πομάκο καὶ ὄχι Τοῦρκο).

Ἡ συλλογιστικὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ περιορισμένη, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ πλαίσιο τῆς νομικῆς θεώρησης, καὶ δὲν συμβαδίζει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τίς ἀπαιτήσεις της. Σέ διεθνὲς νομικὸ πλαίσιο, ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα πραγματικὸ καὶ ὄχι νομικὸ (ἤδη ἀπὸ τὸ 1935, μὲ τὴν περίφημη ἀπόφαση τοῦ Διαρκοῦς Δικαστηρίου Διεθνῶν Δικαιοσύνης γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μειονότητα στὴν Ἀλβανία). Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο σήμερα πού ἐπικρατεῖ ἡ θέση περὶ αὐτοπροσδιορισμοῦ.

Πρόσφατα πάντως γίνεται αποδεκτό ὅτι ἡ μουσουλμανική μειονότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς «ἐθνοτικές ομάδες», τὴν «τουρκόφωνη», «τουρκογενή» ἢ «τουρκικῆς καταγωγῆς» — ὄχι ὅμως «τουρκική», τὴν πομακική καὶ τοὺς μουσουλμάνους Ἀθίγγανους.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερική μειονοτική πολιτική, στρέφεται σχεδὸν ἀποκλειστικά στοὺς Ἑλληνες μειονοτικούς πού ζοῦν σέ γειτονικά κράτη, καὶ ἰδιαίτερα στὰ κράτη πού εἶναι ἀσθενέστερα ἀπὸ τὴν ἴδια. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀλβανίας εἶναι χαρακτηριστική καὶ ἔδωσε λαβὴ στὸ νά κατηγορηθεῖ ὅτι ἐπεμβαίνει στὰ ἐσωτερικά τῆς γειτονίας καὶ μάλιστα ὅτι ἀπειλεῖ τὴν ἑδαφική της ἀκεραιότητα, μέ κορύφωση τῆς ἐνέργειας Σαμαρά.

Ἐπίσης, ἔχει δεῖξει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τουλάχιστον μία μειονότητα πού ἀποτελεῖ τὸν «ἐχθρό τοῦ ἐχθροῦ», τοὺς Κούρδους τῆς Τουρκίας, ὅπως ἔδειξε ἡ ὑπόθεση Ὀτσαλάν.

Ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση μέχρι σήμερα ἡ ἐξωτερική της πολιτική δέν ἔχει ἀσχοληθεῖ μέ τὴ μοῖρα ἄλλων μειονοτήτων στὴν εὐρύτερη γειτονία τῆς Ἑλλάδας, εἰδικά ἂν ὁ καταπιεστής ἦταν «φίλος» της, ὅπως ἡ Ρουμανία τοῦ Τσαουσέσκου (οὐγγρική μειονότητα), ἡ Βουλγαρία τοῦ Ζίβκοφ (τουρκική μειονότητα), τὸ Ἰράκ τοῦ Σαντάμ Χουσεΐν (Κοῦρδοι), ἡ Συρία τοῦ Ἀσαντ (Κοῦρδοι) καὶ πῶς πρόσφατα ἡ Γιουγκοσλαβία τοῦ Μιλόσεβιτς («ἐθνοκάθαρση» Βόσνιων μουσουλμάνων καὶ στυγνὴ καταπίεση Ἀλβανῶν Κοσσοβάρων). Ἡ τοποθέτηση αὐτή, σέ συνδυασμὸ μέ τὴν ὑστερία τοῦ Μακεδονικοῦ, τῆς ἔδωσε τὰ χέρια. Ἐτσι στάθηκε δύσκολο νά ἀρθρώσει ἀξιόπιστο λόγο διεθνῶς καὶ πολὺ περισσότερο νά παίξει ρόλο διαμεσολαθητῆ (π.χ. στὸ πρόβλημα τοῦ Κοσσοβίου ἢ ἐνδεχομένως στὸ ζήτημα τοῦ Τέτοβου παλαιότερα) μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ 1999.

Ἄς ἐρθοῦμε τώρα στὸ «διὰ ταῦτα» γιὰ τὴ χώρα μας. Στὰ θέματα αὐτὰ πού διχάζουν ὀλόκληρους λαοὺς καὶ τοὺς πῶς διανοούμενους ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο τῆς γῆς ὡς τὸ ἄλλο, δέν ὑπάρχουν εὐκόλες μονοσήμαντες ἀπαντήσεις καὶ συνταγές, ὑπάρχουν, ὅμως, πλαίσια καὶ ἀρχές μέσα στίς ὁποῖες ὀφείλει μιά σύγχρονη χώρα νά συμπεριφέρεται.

Οἱ ἄξονες μέσα στοὺς ὁποῖους θά πρέπει νά κινηθεῖ μιά ἀποτελεσματική καὶ μακρόπνοη ἑλληνική μειονοτική/ἐθνοτική — ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική — πολιτική θά πρέπει νά βασίζεται σέ ἓνα δίπτυχο:

- Ἀμεμπτη στὸ ἐσωτερικό
- Ἀξιακή στὸ ἐξωτερικό.

Σχετικά μέ τὸ πρῶτο, ἤδη μιλήσαμε κατὰ τῶν κατασταλικῶν μέτρων. Δέν στέκουν νομικά καὶ ἠθικά ἀλλὰ οὔτε καὶ πολιτικά, εἶναι ἀναποτελεσματικά καὶ ἀναχρονιστικά, βλέπε Τουρκία, Σερβία.

Ἄς ἐρθοῦμε ὅμως στὸ δεύτερο. Μία ἀξιόπιστη καὶ ἀξιακή πολιτική στὸ λεπτό θέμα τῶν μειονοτήτων θά πρέπει νά τοποθετεῖται μέ ὄρους καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς λογικῆς τῆς προσασίας τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δέν νοεῖται ἐπέμβαση τῆς χώρας μας στὰ ἐσωτερικά ἄλλης χώρας, ἀμφισβήτηση τῆς ἑδαφικῆς της ἀκεραιότητας — π.χ. μέ οικονομική ἢ στρατιωτική βοήθεια σέ ἀποσχιστικά κινήματα — ἢ προσπάθεια διάλυσης μιᾶς ἄλλης χώρας ἢ ἀνατροπῆς τοῦ καθεστώτος της. Ἀλλιῶς παίζει κανεὶς μέ τὴ φωτιά καὶ ἐμφανίζεται καὶ ἰδιοτελής, κάτι τὸ ἀδιανόητο γιὰ μιά μικρὴ χώρα σὺν τὴν Ἑλλάδα. Τὴν πολιτικὴ στρατιωτικῆς ἰσχύος ἀδυνατοῦν νά τὴν ἐφαρμόσουν ἀκόμη καὶ οἱ μεγάλες δυνάμεις.

Στὰ εὐαίσθητα μειονοτικά ζητήματα, πού συχνά ἄπτονται

τῆς κυριαρχίας καὶ ἑδαφικῆς ἀκεραιότητας τῶν χωρῶν, θεμελιεῖται μόνον ἡ κριτική — κατὰ προτίμηση συλλογικά ἀλλὰ καὶ ἀτομικά — μέ σοβαρότητα, στοιχειοθετημένα, χωρὶς κορόνες. Ἡ κριτική εἶναι σήμερα νομιμοποιημένο διεθνές δικαίωμα ὁποιοῦδήποτε κράτους. Δέν συνιστᾷ ἀνάμειξη στὰ ἐσωτερικά, ὅπως συνέβαινε παλαιότερα (ὡς τὸ 1945 ἢ ἀκριβέστερα μέχρι τὴν ὑπογραφή τῆς Τελικῆς Πράξης τοῦ Ἐλσίνκι τὸ 1975). Ἀντίθετα, ἡ ἔμπρακτη ἀπτή βοήθεια εἰδικά σέ ἐνοπλα κινήματα ἀποτελεῖ «μὴ φιλικὴ πράξη», ἐχθρική πράξη, πού ἀντιβαίνει στὸ ὅλο οἰκοδόμημα τῆς σύγχρονης διεθνούς καὶ εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας (Χάρτης τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, Διακήρυξη ΟΗΕ Φιλικῶν Σχέσεων τοῦ 1970, Τελικὴ Πράξη τοῦ Ἐλσίνκι 1975, Χάρτα τῶν Παρισίων 1990 κλπ.). Ἀντιβαίνει στίς ἀρχές τῆς ὁποῖας ὡς Ἑλλάδα, καὶ λόγω καὶ Κυπριακοῦ καὶ κρίσεων στὰ Βαλκάνια, θέλει νά ὑπερασπίζεται, νά εἶναι — καὶ νά φαίνεται ὅτι εἶναι — εἰλικρινῆς ὑπερασπιστής. Ἀλλιῶς ἡ ἐπίκληση (ἐπιλεκτική) τοῦ διεθνούς δικαίου ἀπὸ μέρους μας δέν πείθει διεθνῶς καὶ εἰδικά τοὺς γείτονες στὰ Βαλκάνια. Πρόκειται γιὰ τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἐπέμβασης, τῆς μὴ ἀπειλῆς ἢ χρήσης βίας, τῆς ἑδαφικῆς ἀκεραιότητας, τοῦ ἀπαραβίαστου τῶν συνόρων, τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, τῆς εἰρηνικῆς ἐπίλυσης τῶν διεθνῶν διαφορῶν.

Στὸ ὑπάρχον διεθνές κανονιστικὸ καθεστῶς, οἱ μειονότητες — σέ ἀντίθεση μέ τῆς πλειοψηφίες — δέν διαθέτουν, καλῶς ἢ κακῶς, δικαίωμα στή μονομερῆ ἀνεξαρτησία, στὴν ἀπόσχιση (π.χ. οἱ Κοῦρδοι σέ τέσσερις χώρες, οἱ Ἀλβανοὶ στή Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας ἢ τὴ Γιουγκοσλαβία κλπ.). Γι' αὐτὸ καὶ μέχρι σήμερα δέν ἀναγνωρίζεται διεθνῶς ἡ «Βόρεια Κύπρος». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ κράτη ὑποχρεώνονται νά σέβονται τὰ μειονοτικά δικαιώματα. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις μάλιστα, ὅταν πρόκειται γιὰ πληθυσμούς ἄνω τῶν 10-15%, ἔχουν ἐπιλέξει νά τῆς θεωροῦν συστατικά ἔθνη τῶν χωρῶν τους (Καναδάς, Ἑλβετία, Ἰσπανία, Φιλανδία, Ἰνδίες, πρῶην Γιουγκοσλαβία). Ἄν, ὅμως, ὑφίσταται κατάφορη καταπίεση χωρὶς δυνατότητα εἰρηνικῆς λύσης καὶ ἀναγκασθεῖ μιά μειονότητα νά καταφύγει στὸν ἀνταρτοπόλεμο, ὅπως ἔχει γίνει μέ τοὺς Κούρδους στὴν Τουρκία καὶ στὸ Ἰράκ, τοὺς Ἀλβανούς στὸ Κόσσοβο ἢ τοὺς Νοτιοσουλδανούς, τότε τὸ λόγο ἔχει ἡ διεθνὴς κοινωνία καὶ ὄχι χώρες μέ καθαρά ἰδιοτελῆ κίνητρα καὶ σίγουρα ὄχι ὁ «ἐχθρὸς τοῦ ἐχθροῦ», δηλαδή ἡ Ἑλλάδα ἐναντι τοῦ τεράστιου κουρδικοῦ προβλήματος πού συγκλονίζει τὴ γείτονα χώρα.

Τέλος, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀξιακῆς καὶ ἀξιόπιστης μειονοτικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ συνειδητὴ ἀποφυγὴ δύο μέτρων καὶ δύο σταθμῶν.

- Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερική πολιτική (π.χ. ὑποστήριξη στοὺς Κούρδους ἀλλὰ ὄχι στοὺς Ἀλβανούς Κοσσοβάρους).

- Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερική πολιτική, ἓνας χρυσοῦς κανόνας συμπεριφορᾶς — κατὰ τὸν Θεόδωρο Κουλουμπή — εἶναι τὸ νά συμπεριφέρεται ἓνα κράτος στίς μειονότητες στὸ ἑδαφὸς του ὅπως ἀπαιτεῖ νά συμπεριφέρονται οἱ ἄλλες χώρες στίς μειονότητες πού εἶναι ἐθνικά συγγενεῖς πρὸς αὐτὸ. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ Ἑλλάδα νά συμπεριφέρεται στοὺς ἐθνοτικά Τούρκους Ἑλληνες ὑπηκόους της ὅπως ἐκεῖνη ἀπαιτεῖ νά συμπεριφέρεται ἡ Ἀλβανία στοὺς ἐθνοτικά Ἑλληνες Ἀλβανούς ὑπηκόους.

ΣΤΟΥΣ ΟΔΟΔΕΙΚΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ:

‘Η «‘Οδός μονής κατεύθυνσης» του Β. Μπένγιαμιν
των Δημήτρη Καρύδα και Σταύρου Σταυρίδη

‘Η έμπειρία του δρόμου
ή μόνη αξιόλογη έμπειρία
‘Αντρέ Μπρετόν

Αν στέκει κανείς μπροστά σέ ένα κείμενο σάν τήν ‘Οδό μονής κατεύθυνσης, δέν είναι για νά πιστοποιήσει τήν άξία του ως κλασικού. Χρειάζεται νά σκίψουμε και νά περιεργαστούμε τίς ρωγμές και τά σημάδια του για νά βρούμε ξανά τή δύναμη πού έχει νά κινητοποιεί τή σκέψη μας σήμερα. Άλλοτε παρατηρώντας τά έρεϊπια μιās κατασκευής πού ή άρχική της εμφάνιση ίσως νά είναι για πάντα χαμένη στά βάθη τής γραφής, άλλοτε συγκρίνοντας άναπάντεχες γειτνιάσεις πού γενούν νέα έρμηνευτικά συμφραζόμενα, άναζητά κανείς στους δρόμους ενός τέτοιου κειμένου εκείνα τά κρυμμένα ίχνη πού ό συγγραφέας άναζητούσε στην πόλη και τήν ιστορία. Βλέπει έτσι τούτο τό κείμενο - πόλη νά παίρνει μορφή ξανά και ξανά μπρός στά μάτια του, μέ τήν τεράστια δύναμη πού κινητοποιεί τό μοντάζ στά χέρια ενός άναγνώστη-πλάνητα. Αυτή ή άνάγνωση τής ‘Οδού μονής κατεύθυνσης άντιστοιχεί στην ίδια τή σκέψη του Μπένγιαμιν. Και άν σέ μιá εποχή κρίσιμη, όπως εκείνη πού κατάπτε και τόν ίδιο, ή άφύπνιση άποκτά μιá πολιτική δύναμη, στή δική μας εποχή τής κρίσης άξίζει νά ξυπνήσουμε ένα κείμενο γεμάτο σήματα κινδύνου.

Μιά τέτοια στοχαστική και έρμηνευτική άφύπνιση είναι μοιραία ένα έγχειρημα έπισηφαλές. ‘Αφύπνιση μέ ποιούς όρους, ένάπιον ποιων και πώς; ‘Η άπόπειρα νά ξαναπλάσει κανείς ένα πολυεπίπεδο κείμενο σέ μιá άλλη γλώσσα προβάλλει άπό μόνη της ήδη πολλά έμπόδια. Πόσο μάλλον άν έπιχειρεί, σχολιάζοντάς το, νά τό κάνει νά ανακτήσει τήν επικαιρότητά του.

‘Αν τούτη όμως ή επικαιροποίηση είναι ή άλλη όψη τής δουλειάς πάνω στή γλώσσα του κειμένου, άν τό έπίκαιρο νόημα του δροίσκεται ήδη ένσωματωμένο στή γραφή του, τότε ή άπόπειρά μας μόνο ως ένδεικτική μπορεί νά θεωρηθεί. Και, άν στά όρια ενός στοχασμού πού θέλει νά όρθώσει όδοδείκτες στά σταυροδρόμια τής ιστορίας, ύποδεικνύοντας τήν προοπτική μιās άλλης πορείας, ύφαίνει κανείς τό δικό του σχόλιο, τό κά-

νει ίσως για νά άποκαλύψει τή δυνατότητα πού προβάλλει σέ κάθε παρόν ό Μπένγιαμιν. Τή δύναμη νά «άναζωπυρώσουμε τή σπίθα τής έλπίδας στά περασμένα, άφού άκόμη και οι νεκροί δέν θά είναι άσφαλείς άπό τόν εχθρό άν νικήσει».

‘Η ‘Οδός μονής κατεύθυνσης¹ δημοσιεύεται τό 1928 στό Βερολίνο ταυτόχρονα μέ τήν ‘Απαρχή του γερμανικού τραγικού δράματος, τή μονογραφία πού τό Πανεπιστήμιο τής Φραγκφούρτης είχε τρία χρόνια πριν άπορρίψει ως διατριβή για ύψηλασία. Είναι ή εποχή μιās τριπλής τομής στό έργο και τή ζωή του Μπένγιαμιν. ‘Η άποτυχημένη προσπάθεια τής ύψηλασίας σημαίνει τό τέλος των έλπίδων για μιá πανεπιστημιακή σταδιοδρομία και άρα οικονομική έξασφάλιση. Ταυτόχρονα ή όριστική διάλυση του γάμου του αφήνει τόν Μπένγιαμιν νά αιώρείται ξεριζωμένος ανάμεσα στό Βερολίνο και τό Παρίσι. Σημαντικότερη όμως είναι ή μετατόπιση στα ενδιαφέροντα και τό γράψιμο του Μπένγιαμιν, όπως τή σηματοδοτεί ή έργασία στην ‘Οδό μονής κατεύθυνσης. ‘Ενώ μέ τήν ‘Απαρχή κλείνει ό κύκλος των φιλολογικών του μελετών, ή ‘Οδός εγκαινιάζει δημόσια τήν παραγωγή του ύστερου Μπένγιαμιν έπικεντρωμένη στην ιστορία τής νεωτερικότητας, μέ κίνητρο άλλα και πρίσμα τήν επικαιρότητα τής εποχής πού σημαδεύει ή άνοδος του φασισμού. Οι γνωσιοθεωρητικές άναζητήσεις, οι σκέψεις πάνω στή φιλοσοφία τής γλώσσας και οι προβληματισμοί πάνω στην αισθητική, πού συνθέτουν όψεις του διανοητικού έγχειρήματος του Μπένγιαμιν, μοιάζει άπό τότε νά συναρθρώνονται σέ έναν στόχο τόσο φιλόδοξο όσο ή διερεύνηση τής σχέσης τής έμπειρίας μέ τό χρόνο τής ιστορίας.

Σέ όλόκληρο τόν κύκλο παραγωγής μέ κέντρο τό ‘Εργο των Στοών, στό όποιο άνήκει ή ‘Οδός, πολιορκείται τό πρόβλημα τής έκφρασης τής νεωτερικής έμπειρίας πού τό θέτει μέ ένταση

ή ζωή στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, τό Παρίσι, τό Βερολίνο ή τή Μόσχα.² Ὁ Μπένγιαμιν ἀναζητᾶ τά μέσα γιά νά ἀναδείξει τίς συνάψεις μεταξύ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ μετασηματισμοῦ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἡ μαρξιστική παράδοση ἀνάλυσης, πού τούτη τήν περίοδο ἀρχισε νά τόν ἐπηρεάζει, εἶχε μιά κατ' ἀρχήν σαφή πρόταση: Ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί τήν κοινωνική ζωή εἶναι μιά σχέση αἰτίου καί ἀποτελέσματος. Ἐάν λοιπόν ζητᾶμε νά συλλάβουμε τήν κοινωνική ἐμπειρία, πρέπει νά στρέψουμε τήν προσοχή μας στούς ὁρους παραγωγῆς πού τή γέννησαν. Ὅμως τόν Μπένγιαμιν ἀπασχολεῖ περισσότερο ἡ ἴδια ἡ μορφή τῆς νεωτερικῆς ἐμπειρίας. Ἐπιδιώκει νά ψηλαφίσει τοὺς τρόπους πού ἀποτυπώνεται ἡ ἱστορία στήν ὄψη τῶν προϊόντων τοῦ πολιτισμοῦ, τρόπους πού διαμορφώνουν τή φυσιογνωμία τόσο τῆς πρωτοποριακῆς λογοτεχνίας καί τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς ὅσο καί τῆς μαζικῆς κουλτούρας. Ἐνας ἰδιότυπος φυσιογνωμιστής³ τῶν μορφῶν ἐμπειρίας πού γεννᾶ ἡ νεωτερικότητα γίνεται ὁ Μπένγιαμιν. Ὅχι γιατί θέλει νά ἀποτυπώσει προϊόντα καί τρόπους συμπεριφορᾶς, οὔτε γιατί θέλει νά πείσει πώς μιά ἀναπαράστασή τους στό λόγο τοῦ ἱστορικοῦ ἀρκεῖ νά εἶναι ἀναλυτική καί ἀκριβῆς γιά νά εἶναι ἀληθῆς. Ἀντίθετα, ἐπιδιώκει νά ἀναγνώσει τά προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ καταγράφοντας τά ἴχνη τους πού οἱ σύγχρονοι μῦθοι τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καλύπτουν μέ ἐπιμέλεια ἐπιβάλλοντας τήν ἐντύπωση μιᾶς ἀδιάλειπτης ἱστορικῆς συνέχειας. Μιά τέτοια ἀνάγνωση προϋποθέτει τήν ἀναίρεση τῆς ψευδαίσθησης τῆς συνέχειας, σταθερά προσανατολισμένης στήν πρόοδο, καί τήν ἀναζήτηση τῆς φυσιογνωμίας τῶν προϊόντων μέ μιά μέθοδο πού νά συγκρίνει ἱστορικά ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους πραγματικότητες. Ἡ σύγκριση εἶναι πού θά ἀποκαλύψει τό προσηλωμένο νόημα τῶν μορφῶν καί ὄχι μιά παραπλανημένη ἀπό τό μῦθο προσπάθεια ἀνασύστασης τῆς ἐξέλιξής τους.

Ἡ σκιαγράφηση τῆς φυσιογνωμίας τῶν ὑλικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τή θέλει ὁ Μπένγιαμιν, σημαίνει ὁμως πρῶτα ἀπ' ὅλα τήν ἀρνηση τῶν παραδεδομένων τρόπων πρόσληψης. Καί ἐδῶ ὁ φιλόσοφος θά ἐμπλακεῖ μέ τό ἴδιο τό πρόβλημα τῆς ἐκφραστικῆς καί ἀποκαλυπτικῆς δύναμης τῆς γλώσσας. Ὡς συγγραφέας, ἐξωθώντας τήν ἱκανότητα τῆς γλώσσας νά μιλά μέ εἰκόνες στά ὄρια τῆς, ἐπιχειρεῖ μέ τοὺς εἰκονιστικούς συσχετισμούς νά ἀναδείξει κρυφές συνάψεις μεταξύ τῶν μορφῶν.⁴ Ἔτσι, γιά τόν Μπένγιαμιν, οἱ εἰκόνες δέν περιγράφουν, δέν ἀναπαριστοῦν μιά σκέψη, ἀλλά διαπερνοῦν τή συγκρότησή της. Συγκρίνοντας, γιά παράδειγμα, στό ἀπόσπασμα μέ τίτλο «Ἄρ. 113», τήν ἐκδίπλωση τῆς ζωῆς μέ τήν ἀνέγερση μιᾶς κατοικίας, ἐπιμένει νά μιλά γιά τήν εἰκόνα τῆς κατοικίας ἀναζητώντας οὐσιαστικά ἐκεῖνο πού καθορίζει τή ζωή. Ἔτσι ἡ εἰκόνα ἐνός σπιτιοῦ καθώς βομβαρδίζεται εἶναι ἀποκαλυπτική: στά θεμέλια οἱ λάμπες τῶν ἐκρήξεων φωτίζουν ξεχασμένα ἀντικείμενα, ὅπως στά θεμέλια τῆς ζωῆς δρῶνται ἐμπειρίες ξεχασμένες πού παρ' ὅλα αὐτά τήν καθόρισαν.

Μιά τέτοια ἀνατρεπτική χρήση τῆς γλώσσας ὁ Μπένγιαμιν τήν ἀνακαλύπτει στοὺς σουρεαλιστές. Ἰδιαιτέρα στό ἔργο του Ἄραγκόν, τόν «Χωρικό τοῦ Παρισιοῦ», ἀναγνωρίζει ἕναν στοχασμό πάνω στή νεωτερική ἐμπειρία συγκροτημένο μέσα ἀπό εἰκόνες τῆς σύγχρονης μεγαλούπολης. Μιά συλλογική ὑπόγεια μνήμη πού ζεῖ τοὺς μοντέρνους μῦθους, χαρτογραφεῖται στίς λεωφόρους καί τά στενά, τοὺς δημόσιους χώρους καί τά ἐσω-

τερικά τῶν κτιρίων, τίς πλατείες καί τίς στοές τῆς πόλης τοῦ Παρισιοῦ.⁵

Ἡ ἀναπάντεχη συνύπαρξη, αὐτὴν πού κινήθησαν μέ πάθος οἱ σουρεαλιστές γιά νά χειρονομήσουν ἐναντίον τῆς σταθερῆς ἀπόδοσης σημασιῶν, εἶναι ταυτόχρονα καταστατική συνθήκη τῆς ἴδιας τῆς ἐμπειρίας τῆς πόλης. Εἰκόνες, ἦχοι, μυρωδιές, ἡ ὕψη τῶν χώρων, ἐντυπώσεις πού εἰσβάλλουν ἀπό παντοῦ, ὄχι σάν ἐρεθίσματα ἀλλά σάν αἰφνίδιες ἀποκαλύψεις νέων σημασιῶν, συγκροτοῦν ἀκαριαῖα ἕνα τοπίο. Μέ ἀνάλογο τρόπο ἡ διασταύρωση εἰκόνων γεννᾶ ἀναπάντεχες συσχετίσεις στό ἐσωτερικό τοῦ σουρεαλιστικοῦ κειμένου. Τό σουρεαλιστικό μοντάζ, ὄχι μόνον ὡς σχέδιο ἀποδιάρθρωσης τῆς τέχνης ἀλλά ὡς τρόπος διαχείρισης τῆς ἐμπειρίας τῆς πόλης, γίνεται ἐργαλεῖο κατεργασίας ἐνός τέτοιου κειμένου. Καί σέ τοῦτο βοηθᾶ μιά συνεχῆς καθημερινή ἀπροσδόκητη παράθεση εἰκόνων πού χαρακτηρίζει τόν ἀποσπασματικό χαρακτήρα τῆς ἐμπειρίας τῆς πόλης. Τό μοντάζ ὄχι μόνον δέν ἐπιδιώκει νά ἀναδείξει συνέχειες παρὰ ἐπιδιώκει νά τίς ἀποδιαρθρώσει, νά ἀνατρέψει τήν παράλληλη, τήν ἀναισθητοποίηση τοῦ καθένα μπροστά σέ ὅ,τι νιώθει ἀπειλητικό, ἄγνωστο καί ἀκατανόητο. Τό μοντάζ προκαλεῖ τήν αἰφνίδια ἀνάδυση πού φωτίζει ὄλο τό πλάτος καί τό μήκος τῆς αἰσθησης. Μέ τό κέντρισμα τοῦ «ὀπτικά ἀσυνείδητου» γεννιέται τελικά τό βάθος τῆς σχέσης μέ τήν εἰκόνα.

Τή λογική τοῦ σουρεαλιστικοῦ μοντάζ ἐνεργοποιεῖ στή σύνθεση τῆς δικῆς του Ὀδοῦ ὁ Μπένγιαμιν, τιτλοφορώντας τά κείμενά της μέ γραπτό ὑλικό πού παρέχουν οἱ δρόμοι τῆς μεγαλούπολης, ἐπιγραφές, πινακίδες, διαφημίσεις ἢ ἐμπορικῆς ἀνακοινώσεις. Ὅχι μόνον οἱ ἐπικεφαλίδες ἀλλά καί τά περιεχόμενα τῶν μικρῶν κειμένων σχηματίζουν γλωσσικά τίς μορφές τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος, καθώς ἀποδίδουν τίς χειρονομίες τῆς μεγαλούπολης, τόν τρόπο πού αὐτή ἔχει νά διαχωρίζει τό μέσα ἀπό τό ἔξω ἢ τό ἰδιωτικό ἀπό τό δημόσιο, νά ἐπιβάλλει συμπεριφορές, νά κατευθύνει τήν αἰσθητηριακή πρόσληψη, νά ὀργανώνει τό χώρο καί τό χρόνο, νά διαπερνᾶ τελικά τό σύνολο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πρακτική τῆς γραφῆς εἶναι ὁμως γιά τόν Μπένγιαμιν ταυτόχρονα καί πρακτική ἀνάγνωσης, ἐν προκειμένῳ τῆς μοντέρνας πόλης καί τῆς ἱστορίας της. Ἡ πόλη πού διαβάζεται σάν κείμενο καί τό κείμενο τό φτιαγμένο ὅπως ἡ πόλη εἶναι δύο ὑποθέσεις πού θεμελιώνουν τήν πρακτική τῆς ἀνάγνωσης σάν περιπλάνησης καί τῆς περιπλάνησης σάν ἀνάγνωσης.

Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά περιπλάνηθαι σέ ἕναν τέτοιο γραπτό σύμφωνα μέ τή δική του διάθεση. Ἡ μπορεῖ στή σειρά τῶν ἀποσπασμάτων νά ἀνακαλύψει μιά δική του ἀλληλουχία, νά διακρίνει μέ τόν τρόπο του ἕνα νόημα καινούργιο. Ὅπως ἀκριβῶς στήν περιπλάνηση στήν πόλη. Ἐκεῖνο πού ἀλλάζει τήν ἐμπειρία τοῦ χώρου, ἐκεῖνο πού δραστηριοποιεῖ τή μνήμη καί φωτίζει τό παρόν, δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀργόσυρτη ἀλλαγή τοῦ κτιριακοῦ περιβάλλοντος, ἀλλά ἡ «τυχαία» παράταξη εἰκόνων πού γεννᾶ μιά περιπλάνηση στήν πόλη, ἐξίσου «τυχαία». Τυχαία πράγματι; Ὅχι. Ὅπως ἐπιμένει ὁ Μπένγιαμιν, ἡ περιπλάνηση ἀποτελεῖ μιά τέχνη.⁶ Γιά νά μπορέσει κανεὶς νά δραστηριοποιήσει τίς εἰκόνες πρέπει νά ἔχει ἐπίγνωση τῆς ἀποκαλυπτικῆς δύναμης τοῦ μοντάζ. Πρέπει νά μάθει νά ἀναζητᾶ τόν σπινθήρα ἐκεῖ ὅπου ἡ βίαιη ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς εἰκόνες προκαλεῖ μιά στιγμιαία ἐκφόρτιση. Χρειάζεται γι' αὐτό νά ἀναζητᾶ κανεὶς ὄχι ὅ,τι ἕνας κυρίαρχος λόγος ἔχει ἐντοπίσει σάν κέντρο προσοχῆς, οὔτε ὅσα οἱ σύγχρονοι μῦθοι ἔχουν

ἀναδειξεί σάν χαρακτηριστικές τοποθεσίες μιᾶς πόλης. Ὁ σπινθήρας ἀνάβει ἀναπάντεχα, ἐκεῖ πού ποτέ δέν θά προσέχαμε, γεννιέται ἀπό συναντήσεις πού ποτέ, κυριολεκτικά καί μεταφορικά, «δέν θά τούς δίναμε σημασία». Στό κατώφλι γιά παράδειγμα ἑνός παλαιοπωλείου, ἑνός πορνείου, ἑνός σπιτιοῦ ὅπου ὀδηγεῖται κανεῖς μέ τίς κορδέλες τῶν δρόμων μπλεγμένες στά πόδια του.⁷

Τά μειονωμένα εἰκονιστικά σχήματα τής Ὁδοῦ συνιστοῦν ἀλληγορικές κατασκευές, μέ τόν τρόπο πού καί τό σύνολο τῶν διαδρομῶν σ' αὐτήν ἀποτελεῖ ἀλληγορική σύνθεση. Ἄν ἡ κλασική ὁμως ἀλληγορία ἀφηγεῖται κάτι γιά νά ἐννοήσει κάτι ἄλλο, ἡ ἀλληγορία τοῦ Μπένγιαμιν σχετίζει δύο τάξεις εἰκόνων πού ἡ ταυτόχρονη προβολή τους ἀναδεικνύει ἕνα καινούργιο νόημα. Γι' αὐτό καί στήν ἀλληγορική κατασκευή χρησιμοποιεῖται ἡ λογική τοῦ μοντάζ πού μπορεῖ παραθέτοντας νά συσχετίζει φαινομενικά ἀσύνδετες πραγματικότητες. Μέ τούτη τήν ἔννοια, ἡ ἀλληγορία στόν Μπένγιαμιν δέν εἶναι ἀφηγηματική ἀλλά ἀποκαλυπτική. Ὁλόκληρο τό σχέδιο τοῦ ἔργου Ὁδός μονῆς κατεύθυνσης ὑποστηρίζεται ἀπό τήν ἀποκαλυπτική δύναμη μιᾶς τέτοιας ἀλληγορικής σύλληψης.

Ἡ Ὁδός δέν καταγράφει περιστατικά ἢ ἐντυπώσεις ἀπό τή ζωή τής πόλης, οὔτε τήν καθημερινότητα τῶν κατοίκων της, παρά ἀποτυπώνει, σέ ἕνα πλέγμα σημασιολογικῶν μετατοπίσεων καί παραπομπῶν, ἀφοριστικούς στοχασμούς γιά τόν κόσμο πού αὐτή ἀναπαριστᾷ. Ὁ τρόπος ὁμως πού αὐτό ἐμφανίζεται προϋποθέτει τό μετασχηματισμό τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου σέ ἀλληγορικές εἰκόνες, οἱ ὁποῖες συνέρχονται σέ μιᾶ ἀποκαλυπτική συστοιχία. Ἡ διαλεκτική αὐτῶν τῶν εἰκόνων εἶναι τό περπάτημα τής Ὁδοῦ, ἡ ἐμπειρία τῶν τόπων ὅπου παρελθόν καί παρόν συναντῶνται.

Αὐτό πού κινητοποιεῖ τήν ἀλληγορία, ὁ,τι τή φέρνει πραγματικά στή ζωή εἶναι ἡ ἐνεργοποίηση τής ἀνάμνησης. Δέν πρόκειται ἐντούτοις γιά ὅσα στοιχεῖα ἔχει συγκρατήσει ἡ μνήμη, ἢ ἔστω ἐκεῖνα πού, καταχωρημένα μέσα σ' αὐτήν ἀλλά βαθιά θαμμένα, θά μπορούσε νά ἀνασύρει ἡ ἱστορική ἔρευνα. Τό ἀρνητικό τής συνειδητῆς μνήμης, τήν ἄρνηση πού ἐκπροσωπεῖ ἡ λήθη θέλει νά ἐνεργοποιήσει ὁ Μπένγιαμιν. Ἐκεῖ ἀνατρέχει γιά νά θεμελιώσει τίς ἀλληγορικές ἐρμηνεῖες τῶν ἱστορικῶν καταστάσεων. Τό ὕλικό τους εἶναι ἡ ἀρνητικότητα, ὅπως εἶναι ἀποτυπωμένη στά δημιουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ — ἡττες, ἐρειπωμένες ἐλπίδες, συντριμμένες δυνατότητες, ὁ,τι ὁ χρόνος τής ἱστορίας ὅπως γράφεται ἀπό τούς νικητές ἔχει διαγράψει.⁸ Γι' αὐτό ὁ Μπένγιαμιν ἀναγνωρίζει στή λήθη, παρά στή μνήμη, τό πραγματικό σημεῖο ἐκκίνησης γιά τήν ἀξιοποίηση τής ἐμπειρίας.

Ἐκεῖ ἔγκεται ἡ σκανδαλώδης πρότασή του: Ὁ,τι δέν ἔχει καταγραφεί στή μνήμη, μπορεῖ τή στιγμή τής ἀνακάλυψής του νά γίνει ἀντικείμενο τής ἐμπειρίας καί μάλιστα σέ διαστάσεις πού δέν πήρε στό παρελθόν. Ἐτσι στό περιεχόμενο μιᾶς «ἀθέλητης ἀνάμνησης»⁹ δρῖσκονται εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἀκόμη καί παρακαταθήκες μιᾶς «προῖστορίας», οἱ ὁποῖες δέν ἀνασυγκροτοῦν αὐτό πού ὑπῆρξε, ἀλλά ἀναδεικνύουν τήν πραγματικότητά του τή στιγμή κατά τήν ὁποία βγαίνει ἀπό τό σκοτάδι τοῦ ὑποσυνειδητοῦ στό φῶς. Κάτι τέτοιο εἶναι δυνατόν μόνον ἐφόσον ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πίστη σέ μιᾶ μονοδιάστατη ἄρθρωση τῶν γεγονότων καί τῶν καταστάσεων γιά χάρι μιᾶς συνθετικῆς ἀρχῆς πού δέν ὑπακούει στή γραμμική ἀλλοιότητα τῶν χρονικῶν στιγμῶν.

Τά σχόλια - στοχασμοί τής Ὁδοῦ μονῆς κατεύθυνσης προ-

έρχονται μέν ἀπό τά ἐρεθίσματα πού προσφέρει ἡ μεγαλόπολη, ἀνοίγουν ὁμως πίσω ἀπό τό καθένα ἀπ' αὐτά, μέσω τῶν ἀλληγορικῶν κατασκευῶν, ἕνα ἱστορικό βάθος, κατά τόν τρόπο μιᾶς ἀνασκαφῆς, γιά νά διαβάσουν τίς ἐγγραφές τῶν περασμένων στή φυσιογνωμία τῶν πραγμάτων.

Οἱ «διαλεκτικές εἰκόνες»¹⁰ τοῦ Μπένγιαμιν προϋποθέτουν μιᾶ χρονική δομή διαφορετική ἀπό τή γραμμική. Προσδιορίζονται τες σάν τόν τόπο «ὅπου αὐτό πού ὑπῆρξε ἐρχεται ἀστραπιαῖα σέ συσχετισμό μέ τό τώρα»,¹¹ προτείνει μιᾶ ἀντίληψη τοῦ χρόνου, κατά τήν ὁποία τό παρελθόν ἀναφέρεται στό παρόν μέ μιᾶ διαλεκτική συσχέτιση πού συμπυκνώνει δύο στιγμές καταργώντας τήν ἀπόστασή τους. Πρόκειται γιά μιᾶ «διαλεκτική ἐν στάσει», πού ἀναζητᾷ τήν ἀποκρυπτογράφηση ἱστορικῶν προσδιορισμῶν μιᾶς δλόκληρης ἐποχῆς στόν ἀκαριαῖο χρόνο τής «πλήρους στιγμῆς», τῆς στιγμῆς κατά τήν ὁποία καθίσταται ἀναγνώσιμη. Μιά τέτοια διαλεκτική διαπερνᾷ τό πρόγραμμα δλόκληρου τοῦ ὑστερου ἔργου τοῦ Μπένγιαμιν πού ἐστιάζεται, ὅπως εἶπαμε, στή διερεύνηση τῆς σχέσης τῆς ἐμπειρίας μέ τό χρόνο τῆς ἱστορίας. Ἄν τό Ἔργο τῶν Στοῶν φιλοδοξοῦσε νά ὑλοποιήσει αὐτό τό πρόγραμμα μιᾶς ντας γιά τό Παρίσι σάν «πρωτεύουσα τοῦ 19ου αἰώνα», στίς μινιατούρες τῆς Ὁδοῦ τό πρόγραμμα δοκιμάζεται σέ σπερματική μορφή στούς δρόμους τῆς μοντέρνας μητρόπολης.

Ὁ Μπένγιαμιν ἀνασύρει μέ τή μανία ἑνός συλλέκτη ἀπομεινάκια τοῦ παρελθόντος τῆς πόλης πού ἔχοντας χάσει τή λάμψη τους κατακυλοῦν στήν ἀφάνεια. Ἡ λήθη, σάν σκόνη τοῦ δρόμου, σκεπάζει σιγά σιγά τά κτίρια καί τίς συνήθειες πού δέν εἶναι πιά τῆς μόδας, εἰκόνες πού ἔχασαν τό χρῶμα καί τή δύναμή τους. Λίγο πρῖν σῆσουν γιά πάντα τά σημάδια στό ἀστικό τοπίο, ὁ συλλέκτης Μπένγιαμιν τά περισώζει, σάν τό παιδί που, μαγεμένο ἀπό μιᾶ λάμψη πού ἐμείς πιά δέν βλέπουμε, μαζεύει τιποτένια πράγματα καί φτιάχνει μέ αὐτά κόσμους ὄνειρικούς. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί ὁ ρακοσυλλέκτης, μιᾶ ἄλλη ἀλληγορική φιγούρα στή σκέψη τοῦ Μπένγιαμιν, μέ τήν ἀκατανόητη ἐμμονή του στό ἄχρηστο «γιά μᾶς», κατασκευάζει τό δικό του βασίλειο.

Δέν πρόκειται γιά σημάδια - ἴχνη πού θά ὀδηγήσουν σέ μιᾶ ἀνασύσταση τοῦ παρελθόντος. Ὁ συλλέκτης δέν εἶναι ἱστοριοδίφης. Στήν ἰδιαίτερη παράθεση τῶν εὐρημάτων θά γεννηθεῖ ἐκεῖνη ἡ ἀποκαλυπτική γνώση πού μεμιάς θά φωτίσει τό παρελθόν καί τό παρόν, δίνοντας τελικά νόημα στό τώρα. Δέν εἶναι λοιπόν οὔτε ἡ προσεκτική συναρμολόγηση τῶν λειψάνων τοῦ παρελθόντος πού ὀδηγεῖ στήν κατανόηση τῆς ἱστορίας καί τῆς πόλης, οὔτε ἡ αἰφνίδια τυχαία ἀνακάλυψη ἑνός εὐρήματος - κλειδί γιά τήν ἐρμηνεία. Εἶναι ἡ τέχνη τῆς περιπλάνησης ἀνάμεσα σέ εὐρήματα πού μιᾶ συλλεκτική διαίσθηση σωρεῖ, εὐρήματα πού στή συνύπαρξή τους διασώζουν αὐτό πού χάνεται δίνοντάς του νόημα γιά μᾶς τώρα. Γι' αὐτό μιᾶ τέτοια περιπλάνηση στήν πόλη, ὅπως καί στό γραπτό πού μιᾶ γιά τήν πόλη προσπαθώντας νά μεταγράψει τή μητροπολιτική ἐμπειρία,¹¹ σκαλίζει μέ τό βλέμμα τίς ὄψεις τῶν κτιρίων ἀναζητώντας ἴχνη ξεχασμένα. Σέ τούτα τά σημάδια, πού προκαλοῦν μιᾶ «ἀθέλητη ἀνάμνηση», θά σκαλώσει ἡ σκέψη γιά νά πάρει ἀδιάδατους μέχρι τότε δρόμους. Μιά ἀνάμνηση πού ἄλλο τρόπο δέν ἔχουμε νά ζωντανέψουμε παρά μόνο προκαλώντας την, παγιδεύοντάς την στό σκό τοῦ μοντάζ.

Μόνον ἐπιχειρώντας νά ἐπανακτήσουμε τήν ἐκπληξη πού μᾶς εἶχε προκαλέσει ἡ πόλη, μπορούμε νά ἐλπίζουμε πῶς θά ἀναβλύσει ἡ ἀθέλητη ἀνάμνηση ἀποσταθεροποιώντας τή συνή-

θεια και τίς τετριμμένες έρμηγείες. Γι' αυτό, τό θέμα του παιδικού παιχνιδιού έρχεται και ξανάρχεται στή σκέψη του Μπένγιαμιν. Γιατί υποδεικνύει μιá σχέση μέ τόν κόσμο μαγική πού μπορεί όμως νά τόν ξεμαγέψει σπάζοντας τά δεσμά τών κυρίαρχων μύθων.¹³ 'Η μαγική ανασύνθεση του κόσμου από τά παιδιά έχει κάτι από τή δύναμη τής ουτοπίας. Τής ουτοπίας πού από τά θραύσματα του παρελθόντος, από τά ξαστοχημένα όνειρα και τίς παραπλανημένες ελπίδες συνθέτει έναν κόσμο άλλιώτικο. Μιά τέτοια διάσωση του παρελθόντος στραμμένη προς ένα μέλλον πού διακόπτεται τή συνέχεια επιδιώκει ό συλλέκτης - Ιστορικός - επαναστάτης Μπένγιαμιν.

Ό Μπένγιαμιν συλλέγει τά καταναλωτικά όνειρα και τίς πεξές εικόνες για νά συναρθρώσει τούς αλληγορικούς μετασηματισμούς, στούς όποιους προβαίνουν οι στοχασμοί τής 'Οδοϋ, σέ μιá πραγματική υπογραφή τής νεωτερικής έποχής. 'Η ανάγνωσή της περνά μέσα από τήν αναστοχαστική περιπλάνηση στην πόλη και τήν έκθεση στό σόκ τών έρεθισμάτων της, πριν άστράψει στό μάτια του περιπατητή - Ιστορικού ή εικόνα τής Ιστορίας πού αποδίδει στό θαμμένα όνειρα τήν επικαιρότητα πού δέν άναγνώρισε ποτέ ή έποχή τους. Γιατί στην λάμψη μιás στιγμής, στην ένταση ενός παρόντος πού αλλακώνουν άστραπές συνειδητοποίησης, επανακτάται ή δύναμη του όνειρου τής ανθρώπινης χειραφέτησης.

ΟΔΟΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

Μετάφραση έπιλεγμένων άποσπασμάτων από τούς Δημήτρη Καρύδα και Σταύρο Σταυρίδη

ΠΡΑΤΗΡΙΟ ΥΓΡΩΝ ΚΑΥΣΙΜΩΝ

'Η όργάνωση τής ζωής σήμερα υπόκειται πολύ περισσότερο στην έξουσία τών γεγονότων παρά τών πεποιθήσεων. Καί μάλιστα τέτοιων γεγονότων πού, σχεδόν ποτέ και πουθενά, δέν έχουν άκόμα άποτελέσει θεμέλια κάποιων πεποιθήσεων. Κάτω από αυτές τίς συνθήκες, μιá άληθινή λογοτεχνική δραστηριότητα δέν μπορεί νά άξιώνει νά διαδραματίζεται σέ λογοτεχνικά πλαίσια — κάτι τέτοιο είναι μάλλον ή πιό συνήθης έκφραση τής στειρότητάς της. 'Η σημαίνουσα λογοτεχνική δράση μπορεί νά προκύψει μόνο μέ τήν άύστηρή έναλλαγή πράξης και γραφής· όφείλει μέσα σέ φυλλάδια, μπροσοϋρες, άρθρα και άφισες νά δώσει σχήμα στίς άθέατες μορφές πού ανταποκρίνονται στην επίδρασή της πάνω σέ ζωντανές κοινότητες καλύτερα άπ' ότι ή άπαιτητική οίκουμενική χειρονομία του διβλίου. Μόνο αυτή ή άμεση γλώσσα άναδεικνύεται δραστικά άντάξια τών στιγμών. Οι άπόψεις είναι για τόν γιγάντιο μηχανισμό τής κοινωνικής ζωής ό,τι τό λάδι για τίς μηχανές· δέν στέκεται κανείς μπροστά σέ μιá τουρπίνα και τήν περιχύνει μέ μηχανόλαδο. Ρίχνει μόνο λίγο σέ κρυμμένες άρθρώσεις και συνδέσμους πού πρέπει νά γνωρίζει.

Αρ. 113

Υπόγειο

Έχουμε από καιρό λησμονήσει τήν τελετουργία μέσα στην όποία άνεγέρθηκε τό σπίτι τής ζωής μας. Όταν όμως άντιμετωπίζει επίθεση και ήδη τό βρίσκουν οι έχθρικές δόμβες, πόσες άποστεωμένες, ιδιότροπες αρχαιότητες δέν άποκαλύπτονται στό θεμέλιό του. Και τί δέν καταχωνιάστηκε εκεί, και τί δέν θυσιάστηκε μέσα σε ξόρκια, τί άνατριχιαστική συλλογή από άξιοπεριεργά άντικείμενα εκεί κάτω, όπου τά πιό βαθιά φρεάτια είναι προορισμένα για τά πιό κοινότοπα πράγματα. Μία νύχτα απόγνωσης όνειρεύτηκα τόν πρώτο μου φίλο από τόν καιρό του σχολείου πού είχα να δώ για δεκαετίες και ούτε πού τόν είχα θυμηθεί όλο αυτό τό διάστημα, και πώς άνανεώναμε τήν φιλία και τήν άδελφικότητά μας. Ξυπώντας όμως κατάλαβα: αυτό πού ή απόγνωση, σάν μία έκρηξη, έφερε στό φώς τής μέρας ήταν τό πτώμα αυτού του άνθρώπου, τό όποιο είχε έντοιχισθεί εκεί και ήθελε να έξασφαλίσει ότι: όποιος και να ζήσει κάποτε εδώ, δέν πρόκειται σε τίποτε να του μοιάσει.

ΑΝΔΡΩΝ

Τό να πείθει κανείς δέν είναι γόνιμο.

ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΔΕΚΑ ΔΩΜΑΤΙΩΝ, ΕΠΙΠΛΩΜΕΝΗ ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ

Τή μοναδική ίκανοποιητική παρουσίαση και ταυτόχρονα άνάλυση του στύλ των επίπλων του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα παρέχει ένα όρισμένο είδος άστυνομικών μυθιστορημάτων, στό δυναμικό κέντρο των όποιων βρίσκεται ό τρόμος τής κατοικίας. Η διευθέτηση των επίπλων είναι ταυτόχρονα τό σχεδίο διάταξης των θανατηφόρων παγίδων και ή σειρά των δωματίων ύπαγορεύει στό θύμα τήν όδό διαφυγής του. Τό ότι ακριβώς αυτό τό είδος άστυνομικού μυθιστορηματος ξεκινά με τόν Πόε —σε μία εποχή πού τέτοιες κατοικίες μόλις πού ύπήρχαν— δέν άποτελεί άντεπιχείρημα. Διότι οι συνδυασμοί πού έπιχειρούν οι μεγάλοι ποιητές πραγματοποιούνται χωρίς έξαίρεση σε έναν κόσμο πού ξεχεται μετά απ' αυτούς, όπως οι παρισινοί δρόμοι των ποιημάτων του Μπωντλαίρ ή τά πρόσωπα του Ντοστογιέφκι δέν ύπήρξαν παρά μόλις λίγο μετά τό 1900. Τό έσωτερικό του άστικού σπιτιού τής περιόδου από τό 1860 ως τό 1890, με τίς πελώριες σεργάντες φοτωμένες σκαλισματα, τίς ανήλιαγες γωνίες όπου στέκει ό φοίνικας, τόν κλειστό έξώστη όχρωμένο πίσω από τό κολονάτο κιγκλιδωμά του και τούς μακρόστενους διαδρόμους όπου τραγουδά ή φλόγα του γκαζιού, παρέχει ίκανοποιητική στέγη μόνο στό πτώμα. «Σέ τούτον τόν καναπέ ή θεία δέν μπορεί παρά να δολοφονηθεί». Η άψυχη πληθωρικότητα τής επίπλωσης είναι πραγματική άνακούφιση μόνο μπροστά σε ένα νεκρό σώμα. Πολύ πιό ενδιαφέρουσα από τήν Άνατολή των τοπίων είναι, στό άστυνομικά μυθιστορήματα, εκείνη ή πληθωρική Άνατολή των έσωτερικών χώρων: τό περσικό χαλί και τό όθωμανικό ντιβάνι, τό κρεμαστό φωτιστικό και τό βαρύτιμο κανκασιανό σιλέτο. Πίσω από τίς τραδηγμένες βαριές κουρτίνες από κιλίμια, ό άφέντης του σπιτιού άπολαμβάνει ένα όργιο με τίς μετοχές του, νιώθει έμπορος τής άνατολής, τεμπέλης πασάς στό χανάτο τής γοητευτικής άπάτης, μέχρι πού τό σιλέτο αυτό, στό άσημένο θηκάρι του πάνω από τό ντιβάνι, να βάλει κάποιο ώραίο απόγευμα ένα τέλος στη σιέστα του και σ' αυτόν τόν ίδιο. Σέ τούτον τό χαρακτήρα του άστικού σπιτιού, πού αναρριγά περιμένοντας τόν δολοφόνο, όπως μία λά-

γνα ήλικιωμένη κυρία τόν έρασή της, εισέδυσαν κάποιοι λογοτέχνες, οι όποιοι σάν «συγγραφείς άστυνομικών» —ίσως, ακόμα, επειδή στό γραπτά τους άποτυπώνεται ένα μέρος του άστικού πανδαιμόνιου— στερήθηκαν τή φήμη πού θά τους άξιζε. Ό,τι άναζητούμε εδώ, τό έχει παρουσιάσει ό Κόναν Ντόυλ σε κάποια μεμονωμένα γραπτά του και σε ένα μεγαλύτερο έργο της ή Α.Κ. Γκρήν, ενώ με τό *Φάντασμα τής Όπερας*, ένα από τά μεγαλύτερα μυθιστορήματα για τόν δέκατο ένατο αιώνα, ό Γκαστόν Λερού έχει οδηγήσει τό είδος στην άποθέωσή του.

ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΣΘΕ ΝΑ ΠΡΟΦΥΛΑΣΣΕΤΕ ΑΥΤΑ ΤΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑ ΦΥΤΑ

Τί θά πεί «έχει λυθεί»; Μήπως δέν συνεχίζουν να ύπάρχουν πίσω μας όλα τά έρωτήματα τής ζωής πού ζούμε σάν φυλλωσιά πού μας κρύβει τή θέα; Τό να ξεριζώσουμε αυτό τό φύλλωμα, ακόμα και να τό άραιώσουμε, ούτε πού μας περνάει από τό μυαλό. Προχωρούμε, τό αφήνουμε πίσω, και από άπόσταση γίνεται πράγματι όρατό, άκαθόριστο ώστόσο, γεμάτο σκιές και όλο και πιό αινιγματικά μεπερδόμενο.

Τό σχολίο και ή μετάφραση βρίσκονται στην ίδια σχέση με τό κείμενο όπως τό στύλ και ή μίμηση με τή φύση: τό ίδιο φαινόμενο ιδωμένο από διαφορετικές πλευρές. Στο δέντρο του ιερού κειμένου και τά δύο άποτελούν τό φύλλωμα πού άδιάκοπα θροίζει, σ' εκείνο του έγκόσμιου τά φρούτα πού πέφτουν όταν ώριμάσουν.

Αυτός πού αγαπά δέν είναι προσκολλημένος μόνο στό «έλαττώματα» του αγαπημένου, όχι μόνο στό καπρίτσια και τίς άδυναμίες μιιάς γυναίκας. Ρυτίδες στο πρόσωπο, έλιές, φθαγμένα ρούχα κι ένα μονόπαντο βάδισμα τόν δένουν πολύ πιό νόμιμα και άδυσώπητα από κάθε όμορφιά. Αυτό ήταν γνωστό από καιρό. Και γιατί; Έάν είναι σωστή ή θεωρία πώς τό αίσθημα δέν φωλιάζει στό κεφάλι, πώς ή έμπειρία μας από ένα παράθυρο, ένα σύννεφο ή ένα δέντρο δέν άποκτιέται στο μυαλό, αλλά πιό πολύ στον τόπο πού τά βλέπουμε, έτσι και όταν κοιτάζουμε αυτόν πού αγαπάμε, βρισκόμαστε έξω από τόν έναντό μας. Σ' αυτή τήν περίπτωση όμως, σε μία δασανιστική ένταση και ένθουσιασμό. Τό αίσθημα σασιτισμένο φτερουγίζει σάν σμάρι πουλιών μπροστά στη γυναικεία λάμψη. Και όπως τά πουλιά άναζητούν καταφύγιο στις φυλλοσκέπαστες κρυψώνες κάποιου δέντρου, έτσι και τά αισθήματα ξεφεύγουν μέσα στις σκιασμένες ρυτίδες, στις άδέξιες κινήσεις και στις άφανείς άτέλειες του κορμιού πού αγαπάμε, όπου μπορούν να τρυπώσουν με άσφάλεια. Και κανείς περαστικός δέν μαντεύει μέσα στις άτέλειες και τά ψεγάδια, πού φωλιάζουν, γρήγορα σάν τά βέλη, τά έρωτικά σκιρτήματα όποιου λατρεύει.

ΕΡΓΟΤΑΞΙΟ

Κάθε σχολαστική άναζήτηση πού άφορα τήν κατασκευή άντικειμένων —όπικων βοηθημάτων, παιχνιδιών ή διβλιών— πού υποτίθεται ότι είναι κατάλληλα για παιδιά, είναι μιιά άνοησία. Από τήν εποχή του Διαφωτισμού, αυτή είναι μιιά από τίς πιό μονχλιασμένες θεωρίες των παιδαγωγών. Η τρέλα τους με τήν ψυχολογία τούς έμποδίζει να άναγνωρίσουν ότι ό κόσμος είναι γεμάτος από άντικείμενα, τά όποια, πέρα από κάθε σύγκριση, κινητοποιούν τήν προσοχή και τήν άσκηση των παιδιών. Και μάλιστα από τά πιό χαρακτηριστικά. Διότι στό παιδιά άρέσει ιδιαίτερα να άναζητούν μέρη όπου είναι όρατή ή επεξεργασία διαφόρων πραγμάτων. Νιώθουν να προσελκύο-

νται άκαταμάχητα από τά άπομεινάρια πού άφήνει τό χτίσιμο, οί δουλειές στον κήπο ή τό σπίτι, τό ράψιμο ή ή ξυλουργική. Στά ύλικά ύπολείμματα άναγνωρίζουν τό πρόσωπο πού ό κόσμος τών πραγμάτων στρέφει πρός εκείνα και μόνον εκείνα. Χρησιμοποιώντας τα, δέν μιμούνται τόσο τά έργα τών μεγάλων, όσο συσχετίζουν, σ' αυτό πού κατασκευάζουν παίζοντας, ύλικά πολύ διαφορετικά μεταξύ τους σέ μία νέα αϊφνίδια σχέση. Τά παιδιά φτιάχνουν έτσι τά ίδια τόν δικό τους κόσμο, έναν κόσμο μικρό μέσα στον μεγάλο. Τούς κανόνες αυτού του μικρού κόσμου θά έπρεπε νά έχει κανείς κατά νου, έάν προτίθεται νά δημιουργήσει κάτι ειδικά για τά παιδιά, παρ'ά νά αφήνει τήν δική του ενήλικη δεξιότητα, μέ ό,τι είναι γι' αυτήν έξοπλισμός και εργαλείο, νά βρει μόνη της τό δρόμο της πρός αυτά.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Όσο πιό έχθρικός είναι κάποιος πρός τά παραδεδομένα, τόσο πιό άμείλικτα ύποτάσσει τήν ιδιωτική του ζωή στους κανόνες πού επιθυμεί νά προάγει σέ νομοθέτη μιας έπερχόμενης κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Είναι σάν αυτοί οί κανόνες, οί όποιοι δέν έχουν ακόμα πουθενά εφαρμοστεί, νά του έχουν επιβάλλει τήν ύποχρέωση νά τούς άναδεικνύει σέ πρότυπο στή διάρκεια τής δικής του τουλάχιστον ζωής. Ό άνθρωπος ώστόσο, πού θεωρεί τόν έαυτό του συνετή μέ τίσ αρχαιότερες παραδόσεις τής τάξης ή του έθνους του, φέρνει κάποιες φορές τήν ιδιωτική του ζωή επιδεικτικά άντιμέτωπη μέ τίσ αρχές, τίσ όποιες άσυμβίβαστα ύποστηρίζει στή δημόσια ζωή του, επιδοκιμάζοντας μυστικά τή συμπεριφορά του, χωρίς τόν παραμικρό συνειδησιακό ένδοιασμό, σάν τήν πιό κατηγορηματική άπόδειξη του άκλόνητου κύρους τών προτύπων πού διακηρύσσει. Έτσι διακρίνονται οί τύποι του άναρχοσοσιαλιστή και του συντηρητικού πολιτικού.

ΜΕΓΕΘΥΝΣΕΙΣ

Παιδί πού κρύβεται

Γνωρίζει κιόλες όλες τίσ κρυψώνες του σπιτιού και ξαναγυρνάει σ' αυτές σάν σέ ένα σπιτικό όπου είναι κανείς σίγουρος πώς θά τά βρει όλα όπως ήταν. Η άνάσα του κόβεται, ή καρδιά του χτυπά. Βρίσκεται έδω κλεισμένο στον κόσμο τής ύλης. Και τούτος ό κόσμος του γίνεται έξαιρετικά συγκεκριμένος, τό προσεγγίζει χωρίς λόγια. Μέ τόν ίδιο τρόπο και κάποιος πού τόν κρεμάνε άντιλαμβάνεται τί είναι σκοινί και ξύλο. Τό παιδί πού στέκεται πίσω από τήν κουρτίνα τής εισόδου, γίνεται τό ίδιο κάτι πού κυματίζει, κάτι λευκό, ένα φάντασμα. Τό τραπέζι του φαγητού κάτω από τό όποιο χώνεται κάνει τό παιδί ξύλινο είδωλο σέ έναν ναό, μέ τά σκαλιστά πόδια νά άποτελούν τούς τέσσαρις κίονες. Και πίσω από τήν πόρτα είναι τό ίδιο πόρτα, τή φοράει σάν μία θαριά μάσκα και σάν Σαμάνος πρόκειται νά μαγέψει όσους τήν διαδοϋν άνυποψίαστοι. Δέν πρέπει νά τό βροϋν μέ κανένα τρόπο. Όταν κάνει γκριμάτσες, του λένε, αρκεί νά σημάνει τό ρολόι για νά μείνει έτσι. Ό,τι άληθινό βρίσκεται σέ τούτα τά λόγια, τό μαθαίνει στήν κρυψώνα του. Όποιος τό άνακαλύψει μπορεί νά τό άκίνητοποιήσει σάν πέτρινο είδωλο κάτω από τό τραπέζι, νά τό πλέξει για πάντα στήν ύφανση τής κουρτίνας σάν φάντασμα, νά τό έξορίσει για όλη του τή ζωή μέσα στή θαριά πόρτα. Γι' αυτό, όταν αυτός πού τό ψάχνει τό πιάσει, εκείνο διώχνει μέ μία δυνατή κραυγή τόν δαίμονα πού τό μεταμόρφωσε για νά μήν τό άνακαλύψουν — δέν περιμένει καν εκείνη τή στιγμή, τήν προλα-

βαίνει μέ μία κραυγή άυτόαπελευθέρωσης. Έτσι δέν κουράζεται στήν πάλη του μέ τόν δαίμονα. Και τό σπίτι είναι σέ τούτη τή μάχη ένα όπλοστάσιο γεμάτο μάσκες. Παρ' όλ' αυτά, μία φορά τό χρόνο, σέ μυστηριώδη μέρη, στίς άδειες κόγχες τών ματιών τους και στα άκίνητα στόματά τους, βρίσκονται δώρα. Η μαγική έμπειρία γίνεται έπιστήμη. Και τό παιδί σάν νά ήταν ό μηχανικός της, ξεμαγεύει τό ζοφερό πατρικό σπίτι και ψάχνει τά πασχαλινά αυγά.*

* (Σ.τ.μ.)

Σύμφωνα μέ ένα γερμανικό έθιμο πού διατηρείται μέχρι σήμερα, τό Πάσχα οί γονείς κρύβουν μέσα στο σπίτι αυγά και γλυκίσματα για νά τά βροϋν ως δώρα τά παιδιά.

SI PARLA ITALIANO

Καθόμουν νύχτα σέ ένα παγκάκι έχοντας δυνατούς πόνους. Άπέναντί μου, σέ ένα άλλο κάθισαν δύο κορίτσια. Φαίνονταν νά θέλουν νά συζητήσουν κάτι έμπιστευτικά και άρχισαν νά ψιθυρίζουν. Κανένας εκτός από έμένα δέν βρισκόταν εκεί κοντά και δέν θά είχα καταλάβει τά ίταλικά τους όσο δυνατά και νά μίλαγαν. Όμως, δέν μπορούσα νά άντισταθώ στήν αίσθηση πώς μ' αυτό τό ψιθύρισμα, σέ μία άπροσπέλαστη για μένα γλώσσα, ένας δροσερός έπίδεσμος τυλιγόταν στο πονεμένο μέρος.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ

Δέν ύπάρχει τίποτε φτωχότερο από μία άλήθεια εκφρασμένη όπως τήν σκέφτηκαν. Σέ αυτήν τήν περίπτωση, ή καταγραφή της δέν είναι καν μία κακή φωτογραφία. Και ή άλήθεια αρνείται (όπως ένα παιδί, όπως μία γυναίκα πού δέν μάς αγαπά) νά κοιτάξει άτάραχα και καλοπροαίρετα τόν φωτογραφικό φακό τής γραφής, όταν σκύβουμε πίσω από τό μαύρο πανί. Άπότομα, θέλει ή άλήθεια νά εκτοπιστεί μεμιάς από κεί πού βρίσκεται θυθισμένη στον έαυτό της, και άς είναι νά τρομάξει μέ τή φασαρία, μέ τή μουσική ή μέ κραυγές βοήθειας. Ποιός θά μπορούσε νά μετρήσει τά συστήματα συναγεμμού μέ τά όποια είναι έφοδιασμένος ό έσωτερικός κόσμος του πραγματικού συγγραφέα; Και «γράφσιμο» δέν σημαίνει τίποτε άλλο από τό νά τά θέτει κανείς σέ λειτουργία. Τότε ή γλυκιά όδαλίση πετάγεται, άρπάζει τό πρώτο πράγμα πού πέφτει στα χέρια της μέσα στο χάος του μουντουάρ της, του κρανίου μας, τό ρίχνει πάνω της, και έτσι, μπροστά στα μάτια μας, άγνωριστη σχεδόν, διαφεύγει στο πλήθος. Πόσο καλοκαμωμένη πρέπει όμως νά είναι και πόσο γεροφτιαγμένη, ώστε νά βρεθεί έτσι άνάμεσά τους παραμορφωμένη, άναστατωμένη, άξιολάτρευτη και όμως νικηφόρα.

1. Τό έργο «Όδός μονής κατεύθυνσης» (Einbahnstrasse) παρουσιάστηκε από τίσ εκδόσεις Rowohlt τόν Ιανουάριο του 1928 μέ ιδιαίτερη μέριμνα για τή μοντέρνα τυπογραφική και σελιδοποιητική του εμφάνιση. Μία από τίσ λίγες εργασίες του Μπένγιαμιν πού δημοσιεύθηκε όσο ζούσε, μορφοποιήθηκε στή διάρκεια περίπου τεσσάρων χρόνων από τό 1923 ως τό 1927. Μέχρι τήν έκδοση του έργου ό Μπένγιαμιν δημοσίευσε άποσπάσματά του σέ έφημερίδες και περιοδικά. Έκτενείς κριτικές σημειώσεις και άναλυτικά φιλολογικά στοιχεία μπορεί νά βρει κανείς στήν συγκεντρωτική έκδοση τών γραπτών του Μπένγιαμιν: W. Benjamin, Gessamelte Schriften, έκδ. Suhrkamp, Φραγκφούρτη, 1982. Τό κείμενο πού χρησιμοποιήθηκε στή μετάφραση βρίσκεται στον τόμο IV.1., σ. 83 κ.π.

2. Τα πορτρέτα των πόλεων, της Νάπολης και της Μόσχας, τα δύο έργα στο κέντρο τό Βερολίνου της παιδικής ηλικίας του συγγραφέα και τό *Έργο των Στοών*, που αναφέρεται στο Παρίσι του 19ου αιώνα, διαπερνά ως συνεκτικό νήμα τό ίδιο θεωρητικό ενδιαφέρον του Μπένγιαμιν: νά άνιχνευτούν στην έμπειρία της σύγχρονης μεγαλούπολης έκεινα τά άφανή σημάδια που θά άποκρυπτογραφήσουν τή σύγχρονη ιστορία. Μιά τέτοια άνίχνευση συνιστά ταυτόχρονα μία διερεύνηση της ίδιας της έμπειρίας του χρόνου που άντιστοιχεί στη νεωτερικότητα.

3. Ο Μπένγιαμιν διατυπώνει άπερίφραστα αυτήν τήν κατευθυντήρια ιδέα στις σημειώσεις του για τό *Έργο των Στοών*. «Ο Μάρξ παρουσιάζει τήν αιτιακή συνάφεια μεταξύ οικονομίας και κουλτούρας. Αυτό που έδώ έχει σημασία είναι ή έκφραστική συνάφεια. Πρέπει νά παρουσιαστεί ή έκφραση της οικονομίας στην κουλτούρα και όχι ή οικονομική γέννηση της κουλτούρας» (W.B., G.S., δ.π., τόμ. V.1, σελ. 573-574). Μιά τέτοια έκφραστική συνάφεια άναζητά τοϋτος ό ιδιότυπος φυσιογνωμιστής όταν θεωρεί τό πορτρέτο ενός άνθρώπου σαν τό ιερογλυφικό των ιστορικών συνθηκών που διαμόρφωσαν τή βιογραφία του ή τό φωτογραφικό στιγμιότυπο ενός χώρου σαν τήν χαρτογράφηση της ψυχής των ανθρώπων που τόν κατοικούν. Τά άποσπάσματα *Υπουργείο Έσωτερικών* και *Υπόγειο* είναι από αυτήν τήν άποψη χαρακτηριστικά.

4. Η σύνθεση κειμένων όπου θά άκυρώνονται οι σημασίες, οι άρχικά έγγραμμένες στά συστατικά τους μέρη άνταποκρίνεται στον τρόπο χειρισμού του γλωσσικού ύλικού από τόν Μαλλαρμέ και τόν Βαλερύ, όσο θέλουν νά οικοδομήσουν ένα έργο σαν άρχιτέκτονες, τό όποιο όμως είναι άναγκασμένοι νά κατασκευάσουν από ήδη χρησιμοποιημένα, σχηματισμένα ύλικά. Έπειδή τούς άπασχολεί όχι ή μίμηση της φύσης αλλά ή άμεση προσέγγιση της έμπειρίας του κόσμου των άντικειμένων του πολιτισμού, άναγορεύουν σέ πρωταρχικό μέλημα τήν άπαλλαγή της αίσθητικής πρώτης ύλης από τό φορτίο της. Βλ. ένδεικτικά Paul Balery, *Ευπαλίνοσ ή ό άρχιτέκτων*, μετ. Ε. Λαμπριδή, έκδ. Άγρα, Άθήνα 1988 (α' έκδ. Άθήνα 1933), ιδιαίτερα σελ. 118-120 για μία συμπυκνωμένη έκφραση του προγράμματος του Βαλερύ. Ο Μπένγιαμιν, που, όπως γράφει, άνακαλύπτει στο Παρίσι και τή μοντέρνα γαλλική λογοτεχνία τή φόρμα για τήν Όδό, άναφέρει με άφορημή μία παρουσίαση του έργου του Μαλλαρμέ από τόν Βαλερύ τό 1926, τόν καιρο δηλαδή της επεξεργασίας της Όδου, ότι ό τελευταίος ήρρισκε στο Coup de des του Μαλλαρμέ όλοκληρωμένη τήν άποψη του για τή δημιουργία ενός έργου με τά μέσα μιας γλώσσας που έχει άναχθεί στον καθαρό όρίζοντα των δυνατοτήτων της. Βλ. W.B., G.S., τόμ. IV.1, σελ. 439 και τόμ. II.1, σελ. 386.

5. Ο Άραγκόν έχει διατάξει τά κείμενα του *Χωρικού του Παρισίου* σαν οικοδομήματα που γειτονεύουν τό ένα με τό άλλο ή στέκονται άντίκλι, όπως άκριδώς στους δρόμους της πόλης. Έτσι, παρέχουν τό περιγραμμά όπου άποτυπώνεται ό όνειρικός κόσμος του περιπλανώμενου παρατηρητή της μητροπολιτικής φαντασμαγορίας. Για τίς αίσθησεις του μοντέρνου άνθρώπου, τίς θωρακισμένες άπέναντι στην έμπειρία της μεγαλούπολης, φαντάζον τά έρεθίσματα στη Στοά της Όπερας κοινότοπα, γιατί έχει μάθει νά θεωρεί τή φαντασμαγορία φυσική κατάσταση. Έκει έχει άποκοιμηθεί ό Λόγος και ζει ό μύθος — μέσα στα όνειρα. Τά μάτια του Άραγκόν άνοίγονται σέ αυτόν τόν κόσμο των όνείρων, για νά άποκαλυφθούν μπροστά τους, κρυμμένα κάτω από τό φαινομενικά κοινότοπο, τά σημάδια του παρελθόντος (Βλ. Λουί Άραγκόν, *Ο Παριζιάνος Χωρικός*, Ύψιλον, Άθήνα 1986).

6. «Τό νά μήν ήρρισκες τό δρόμο σου σέ μία πόλη μπορεί πολύ καλά νά είναι άδιάφορο και κοινότοπο. Χρειάζεται μόνο άγνοια — τίποτε άλλο. Τό νά χάνεσαι όμως σέ μία πόλη — όπως χάνεται κανείς σέ ένα δάσος — αυτό χρειάζεται μία όλότελα ιδιαίτερη μαθητεία», λέει ό Μπένγιαμιν στο *Χρονικό του Βερολίνου* (W.B., G.S., τ. VI, σ. 469).

7. «...τά πόδια μου είχαν μπερδευτεί στις κορδέλες των δρόμων...» (W.B., G.S., τ. VI, σ. 488).

8. Βλ. «Για τήν έννοια της Ίστορίας», μεταφρασμένο από τούς Γ. Φαράκλα και Α. Μπαλτά στο περιοδικό *Πολίτης*, τ. 43/1997, ιδιαίτερα στη θέση ΣΤ.

9. Στην «άθελγη άνάμνηση» ήρρισκεται ή υπόθεση ότι ή πλήρης άνασύσταση του παρελθόντος και έπομένως ή άνάκτηση του χαμένου χρόνου είναι δυνατή από τίς μνήμες που άνασύρονται μέσα από συμπτώσεις στο φως. Αυτό που ενεργοποιείται όμως δέν είναι τίποτε άλλο από τά ίχνη του παρελθόντος και όχι ό,τι έχει πράγματι ύπάρξει στο παρελθόν. (Άναλυτικότερα, βλ. Β. Μπένγιαμιν, «Όρισμένα μοτίβα στον Μπωντλαίρ» στο Σ. Μπωντλαίρ, *Ένας λυρικός στην άκμή του καπιταλισμού*, Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1994).

10. Η έννοια της «διαλεκτικής εικόνας» είναι κομβική στη θεωρία του Μπένγιαμιν για τήν ιστορία. Σάν ένα ιστορικό φωτογραφικό στιγμιότυπο, ή διαλεκτική εικόνα φωτίζει με μία άποκαλυπτική λάμψη, άκαριαία, μία στιγμή του παρελθόντος στη σχέση της με τό τώρα. Τό διαλεκτικό περιεχόμενο μιας τέτοιας εικόνας δηλώνεται με τήν ένταση άνάμεσα στους άντιθετικούς πόλους της μυθοποιίας και της λήθης από τή μία και της άποκάλυψης και της μνημονικής άνάκτησης από τήν άλλη. Οι διαλεκτικές εικόνες έκθέτουν, έπιδεικνύουν τήν ένταση άνάμεσα στην οϋτοπική δυναμική και τήν καταστροφική πραγματικότητα. Τούτη ή άκαριαία λάμψη ενός παρελθόντος που ύποσχόταν πολλά και ενός παρόντος που τό άναψέυδει μπορεί νά όδηγήσει στην άφύπνιση μιας κοινωνίας που ό μύθος έχει κοιμίσει. Η άποκαλυπτικότητα της διαλεκτικής εικόνας έξαρτάται από μία άντιπαράθεση - υπέρθεση των εικόνων που τήν κατασκευάζουν. Έτσι, οι διαλεκτικές εικόνες δέν άποτελούν άπλές άναπαραστάσεις γεγονότων, ούτε ταυτίζονται με τίς μεταφορές που άνακαλύπτει κανείς σέ λογοτεχνικά κείμενα. Είναι προϊόν μιας σκέψης που συγκροτείται μέσα από εικόνες, είναι κάτι σαν έμβλήματα με συμπυκνωμένο περιεχόμενο που μπορούν μονομιάς νά άποκαλύψουν μία ιστορική γνώση στρατευμένη στην άνάκτηση της έλπίδας για ένα διαφορετικό μέλλον.

Στη φιγούρα της πόρνης όπως διακρίνεται στο ποίο των μεγαλοπόλεων του 19ου αιώνα άνακαλύπτει ό Μπένγιαμιν τό ύλικό για μία τέτοια διαλεκτική εικόνα. Τήν έποχή της έμπορευματικής φαντασμαγορίας και των διεθνών εκθέσεων, ή εικόνα της πόρνης συμπυκνώνει δύο άντίθετες όψεις του κόσμου των έμπορευμάτων. Είναι ή πόρνη έμπορευμα για τίς πουλιέται αλλά και έμπορος ταυτόχρονα γιατί φροντίζει νά πουλά τόν έαυτό της. Μπορεί έτσι νά συνοψίζει σέ μία εικόνα τόν διαλεκτικό χαρακτήρα κάθε έμπορευματος: πουλιέται αλλά ταυτόχρονα, σαν νά ήταν άνθρωπος, πουλά τόν έαυτό του (με τήν έπιστράτευση του όνειρικού, φαντασμαγορικού κόσμου της διαφήμισης). Τούτη ή εικόνα δρώ άποκαλυπτικά προκαλώντας μία ιστορική άφύπνιση: ό καταναλωτής κατανοεί τίς σχέσεις που κινήτοποιούν έναν τέτοιο ρόλο του έμπορευματος, κατανοεί τή διαλεκτική που ύποστηρίζει τόν φετιχιστικό χαρακτήρα της έμπορευματικής μορφής: ό φετιχισμός είναι άπλως ή άλλη όψη της προσωποποίησης των έμπορευμάτων (των έμπορευμάτων που σαν τήν πόρνη πουλούν τόν έαυτό τους), ό φετιχισμός είναι ή μετατροπή των ανθρώπινων σχέσεων σέ σχέσεις έμπορευμάτων. Τά έμπορευματα σαν πρόσωπα μπορούν νά άποκαλύψουν τήν αιτία που κάνει τά πρόσωπα νά γίνονται έμπορεύματα (βλ. και S. Buck-Morss, *The Dialectics of Seeing - Walter Benjamin and the Arcades Project*, MIT Press, Cambridge 1989, σελ. 184-5).

11. Βλ. W.B., G.S., τ. V.1, σ. 577.

12. Συστατικό μιας τέτοιας έμπειρίας τό μητροπολιτικό σκν, μία «έντατικοποίηση της νευρικής διεγερσης ή όποια προκαλείται από τή γρήγορη και άδιάκοπη μεταβολή των έξωτερικών και έσωτερικών έρεθισμάτων» (G. Simmel, *Πόλη και Ψυχή*, Έρασμος, Άθήνα 1993, σ. 14).

13. Η διαλεκτική εικόνα, κατά τόν Menninghaus, συμπυκνώνει μία τέτοια χειρονομία διάνοξης του μύθου που χρησιμοποιεί τά ίδια του τά μέσα. Η μυθική δύναμη της εικόνας άναρρείται από τή διαλεκτική γνώση που περιέχει ή διαλεκτική εικόνα, παραμένει όμως ή αίσθηση πως μία τέτοια γνώση χρειάζεται τό ύποστήριγμα της εικόνας, στηρίζεται με άλλο λόγια στην ίδια τή βασική ύλη του μύθου (W. Menninghaus, "W. Benjamin's Theory of Myth", στο G. Smith (ed.), *On W. Benjamin*, MIT Press, Cambridge 1991, σ. 315).

ΠΟΙΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ, ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ;

του Έτιέν Μπαλιμπάρ

ιάλεξα αυτό τό θέμα γιά τρείς λόγους, στενά συνδεδεμένων μεταξύ τους:

1. Κατ' αρχάς, έχω συνεχώς τήν εντύπωση ότι οί νέες άναγνώσεις του Μάρξ πού μās προτείνονται, μέ ελάχιστες εξαίρεσεις, περιστρέφονται μᾶλλον γύρω από τό ζήτημα του «σοσιαλισμού» παρά γύρω από τό ζήτημα του «κομμουνισμού», λές και ό Μάρξ είχε γράψει όχι ένα *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* αλλά ένα *Μανιφέστο του σοσιαλιστικού κόμματος!* Ός εκ τούτου, συμπεραίνω ότι, λογικά και ιστορικά, ή συνάρθρωση αυτών των δύο όρων συνιστά μία κεντρική δυσκολία πού θά έπρεπε νά άποσαφηνίσουμε.

2. Κατά δεύτερο λόγο καλούμαστε νά αξιολογήσουμε τή σημασία μās έπετείου (και θά μπορούσαμε έδω νά άναλογοισθούμε μία δλόκληρη σειρά έπετειών, από τό 1818, ήμερομηνία γέννησης του Μάρξ, μέχρι τό 1988-99, όταν αρχίζει ή τελική κρίση του σοβιετικού συστήματος στην Άνατολική Εύρώπη, και, περνώντας από τό 1848, ήμερομηνία δημοσίευσης του *Μανιφέστου*, φτάνουμε στό 1898 — πρώτη μεγάλη «κρίση του μαρξισμού», έπαύριο του θανάτου του Ένγκελς —, στό 1918, στό 1848, 1968 κλπ.). Θα ύπενθυμίσω ότι τό περιοδικό *II Manifesto* διοργάνωσε στη Βενετία πριν από είκοσι χρόνια άκριδώς ένα συμπόσιο πού δέν έμεινε χωρίς άνταπόκριση, πάνω στο θέμα «Έξουσία και άντιπολίτευση στις μετεπαναστατικές κοινωνίες». ¹ Ήδη τότε κεντρική ήταν ή ιδέα ενός τετελεσμένου γεγονότος από τό όποιο θά έπρεπε νά εξαχθούν μαθήματα. Δέν έμοιαζε, ώστόσο, άσύμβατη ή ιδέα αυτή μέ τήν ύπόθεση μιάς άναγέννησης του μαρξισμού, άρκεί νά άποδεικνυόταν ίκανός νά στοχαστεί σέ βάθος τίς αίτίες και τούς τρόπους μέ τούς όποιους έμφανίστηκε ή κρίση του (ό Άλτουσέρ ιδιαίτερα έδωσε ένα πανόραμα αυτής της ιδέας ή αυτής της εύχης).

3. Όστόσο ή κρίση του μαρξισμού (πού στην πραγματικότητα ήταν μία νέα κρίση ή ή τελευταία κατά χρονολογική σειρά) θά εκβάλλει σέ δυό προφάνειες, πού καιρός είναι νά ύπολογίσουμε πλήρως τίς συνέπειές τους: από τή μία πλευρά, κάθε ιδέα «εναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό» προϋποθέτει ότι θά ύπάρξει έπεξεργασία μιάς εναλλακτικής λύσης στην εναλλακτική λύση του μαρξισμού νά έρμηνεύσει τή «λογική» της ιστορίας, της όποιας ό ίδιος και ή κριτική του ήταν προϊόντα της. Πράγμα πού θά άπέδιδε μέ δυό λόγια: δέν ύπάρχει μεταμαρξισμός (διακριτός από μιάν επανάληψη του ή μιάν

απάρησή του) χωρίς κριτική της καταστροφής του μαρξισμού. Έκατόν πενήντα χρόνια μετά τή δημοσίευση του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* αυτή ή κριτική άποτελεί τήν άπόλυτη συνθήκη της όποιασδήποτε χρησιμοποίησης των άναλύσεών του και των θέσεών του.

Ή καταστροφή του μαρξισμού μās επιβάλλει πριν άπ' όλα νά άνατρέψουμε τήν έξελικτική όπτική (πού στον Μάρξ συγχέεται πρακτικά μέ μία όπτική «έπιστημονική») σχετικά μέ τήν ιδέα του κομμουνισμού και τήν ιδιαίτερη ιστορική του δύναμη. Στο έπίκεντρο του «μαρξισμού» του 19ου και του 20ού αιώνα βρίσκουμε τή στενότατη διασύνδεση των έννοιών του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Είναι άλήθεια ότι ό Μάρξ έπηρε τίς άποστάσεις του από τον «σοσιαλισμό» της εποχής του, αυτόδηλούμενος ως «κομμουνιστής», πράγμα πού δέν είναι τυχαίο. Όστόσο ό όρος αυτός εισήλθε άναντίστρεπτα μέσα στον μαρξισμό, όποια κι άν ήταν ή ποιικιλία των σχολών του, και έγινε άξεδιάλυτο στοιχείο του.

Έκτοτε ό σοσιαλισμός θά έκληφθει ως δύναμη κομμουνισμός, ένω ό κομμουνισμός θά λογίζεται ως ή άπόληξη και ή τελειοποίηση του σοσιαλισμού. Αυτή ή τελεολογική διαμερισματοποίηση σοσιαλισμού - κομμουνισμού (μέ τίς κατηγορίες και τίς εναλλακτικές λύσεις πού συνεπάγεται, όπως «τελικός σκοπός» και «κίνημα», μορφές και ενδιάμεσα στάδια, συνέχεια και άσυνέχεια κλπ.), μέσα στην κλασική μαρξιστική προοπτική δέν άποτελεί παρά ένα όλον μέ τή θεμελιώδη ιδέα της ιστορικής μετάβασης. Και βαθύτερα, ή ιδέα αυτή της τελεολογικής συνάφειας σοσιαλισμού - κομμουνισμού και της ιστορικής μετάβασης άποτελεί ένα όλον μέ τήν ιδέα ότι ό κομμουνισμός είναι ό σκοπός της ιστορίας, διότι άποτελεί τήν ένυπαρκτη «μορφή» της σοσιαλιστικής εναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό και στον δικό του τρόπο άνάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικότητας. Άντίστοιχα, αυτό σημαίνει ότι ή άνάπτυξη του καπιταλισμού είναι ή *άναγκαία συνθήκη* γιά τήν εμφάνιση στην ιστορία ενός κομμουνισμού ως «πραγματικού» κινήματος, μή ούτοπικού.

Ό καπιταλισμός, πράγματι, κοινωνικοποιεί τίς παραγωγικές δυνάμεις — κατά κυριολεξία, έπικεντρώνεται στην παραγωγικότητα του εργαζόμενου ανθρώπου — και έτσι οδηγεί σέ ένα σημείο άναστροφής. Ή άκόμη καλύτερα (σέ μία περισσότερο διαλεκτική αντίληψη) συνεπάγεται διαρκώς μία πάλι κοι-

ωνικών τάσεων μεταξύ κεφαλαιοκρατικής κοινωνικοποίησης που υποτάσσει την εργατική δύναμη και έναλλακτικής κοινωνικοποίησης, «σοσιαλιστικής», που την απελευθερώνει. Ο κομμουνισμός μπορεί έτσι να εμφανίζεται ως *ανάγκαια* οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων, και η ανθρώπινη παραγωγικότητα ως τρόπος παραγωγής αντιτιθέμενος από την ίδια την αρχή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ένδοξη αυτή αντίφαση υπερβαίνεται, και η κοινωνικοποίηση της οποίας είναι ο φορέας εξυπνώνεται στο επίπεδο ενός *τρόπου ζωής από κοινού* των ανθρώπινων ατόμων.²

Απ' αυτήν την κεντρική ιδέα απορρέει άμεσα η αναπαράσταση του «προλεταριοποιημένου» εργάτη ως υποκειμένου και αντικειμένου της διαδικασίας της μετάβασης από μία ιστορία που οι άνθρωποι την υφίστανται σε μία ιστορία που κυριαρχείται από την ανθρωπότητα (την οποία ο Λούκατς ανέπτυξε με μίαν αυστηρότητα χωρίς προηγούμενο). Από εδώ απορρέει η θέση για την ιστορική του προλεταριάτου. Αυτήν ακριβώς την ιδέα πρέπει στο εξής να τη σχετικοποιήσουμε εκ βάθρων. Πρόκειται για μία αποδόμηση που μου φαίνεται ως *εκ των άνω* *σικ άνευ συνθήκη* όχι μόνον για τις ανάγκες μιας θεωρητικής αναδόμησης αλλά και για τη θεωρητική και πολιτική χρήση του μαρξισμού, οποιοσδήποτε και να είναι.

Τί πάει να πάει να πει «σχετικοποίηση»; Κατά τη γνώμη μου δεν σημαίνει ότι αυτή η ιδέα είναι, απλά και απροσημάτιστα, «λάθος» ή στερημένη κάθε σημασίας. Σημαίνει, αντίθετα, και κατ' αρχήν, ότι υπάρχουν ή υπήρξαν κι άλλες μορφές κι άλλες αντιλήψεις του κομμουνισμού. Ο μαρξικός κομμουνισμός («σοσιαλιστικός», «προλεταριακός») δεν είναι παρά μία απ' αυτές, κι ότι αυτή η μορφή αντιπροσωπεύει σε καθορισμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Η «ήγemonία» του στο κίνημα που άμφισβητεί την ισχύουσα τάξη κυριαρχίας, ακόμη κι όταν διαθέτει ρίζες και προεκτάσεις, δεν ισχύει παρά μόνον για ένα ορισμένο τμήμα του 19ου και του 20ου αιώνα. Και τίθεται εϋθέως τό ερώτημα αν, έξω απ' αυτές τις συνθήκες, ο μαρξισμός δεν είναι καταδικασμένος να *αποσυντεθεί αναντίστρεπτα σε διάφορα ετερογενή στοιχεία*.

Θά υποστηρίξω, λοιπόν, την ακόλουθη ιδέα. Δεν διαθέτουμε *à priori* κανένα κριτήριο, μεταϊστορικό ή μεταδομικό, που θά μās επέτρεπε να αποφασίσουμε ούτε ότι η μαρξική εικόνα του κομμουνισμού είναι η μόνη αληθινή (ή ότι συνιστά την αλήθεια των προηγούμενων της, την υπέρτατη εικόνα) ούτε, αντίθετως, ότι οι παλαιότερες μορφές κομμουνισμού αντιπροσωπεύουν μία «ουσία», που δήθεν ο μαρξισμός απέκρυψε και παραγνόρησε. Πρέπει να επισημάνουμε ένα *διαφοροϋμένο* της ιδέας και της λέξης του «κομμουνισμού». Αν μπορούμε να δεχθούμε ότι ο όρος αυτός εμπεριέχει ένα σημασιολογικό επαναληπτικό πυρήνα, ή, όπως προτάθηκε άλλοτε, ένα πυρήνα «αμετάβλητο»,³ πρέπει ωστόσο άραυτα να συνομολογήσουμε ότι αυτό τό αμετάβλητο δεν υπάρχει έξω από τις ακατάπαυστες μεταβολές του που μπορεί να φτάσουν μέχρι την *ανατροπή* ούσιων ανθρωπολογικών και πολιτικών χαρακτηριστικών. Ο κομμουνισμός, τόν οποίο μπορούμε να αναπαράσθήσουμε ως την *ανεξάντλητη* ανανέωση, την *έμμονή* σε νέες πάντοτε συνθήκες ως τό *αντίθετο* της επίσημης ιστορίας και των κρατών,⁴ δεν διαθέτει κανένα θετικό σταθερό περιεχόμενο, έγγραψμο σε μία μοναδική μορφή (είτε την φανταζόμαστε κατά τόν τρόπο του Μπένγιαμιν ως μία «ιστορία των ήττημένων», είτε μέ τόν τρόπο του Νέγκρι ως μία δύναμη της «έναλλακτικής λύσης» σε σχέση μέ τη νεωτερικότητα της κάθε εποχής).

Σέ άλλες περιπτώσεις είχα ήδη την εύκαιρία να σημειώσω μερικές από τίς εικόνες αυτού του χωρίς μόνιμη ταυτότητα κομμουνισμού.

1. Ο κομμουνισμός των fratricelli ή του ριζοσπαστικού φραγκισκανισμού που εδράζεται στή σύζευξη των έννοιών της *φτώχειας* (θεωρούμενης ως μιάς θετικής αξίας ή ανατροπή της άρνησης σε θετικότητα) και της *αδελφότητας* (εκτεινόμενης πέραν των ορίων της ανθρώπινης ατομικότητας, ή μέ μή «ανθρωπιστικό» τρόπο, στήν «κοινότητα» των ανθρωπίνων υπάρξεων). Ο περιού ο λόγος κομμουνισμός δεν αποσκοπεί στήν «απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών», σύμφωνα μέ την περιφημη ρήση του Μάρξ που προϋποθέτει όλη την ανθρωπολογία της απαλλοτρίωσης της φύσης από τόν άνθρωπο (κληρονομημένη από τόν Λόκ και τόν Σμίθ), αλλά τήν αποϊδιοποίηση του ανθρώπου (ή τήν απελευθέρωσή του σε σχέση μέ τη λογική του «ιδιού» και της ιδιοκτησίας, όπως και της ταυτότητας που απορρέει απ' αυτές). Βρίσκουμε σήμερα αρκετά σαφείς οικολογικούς τονισμούς ή φιλοσοφικότερους στίς θεωρητικοποιήσεις του Ζ.Κ. Νανού (ή «άεργη κοινωνία»)⁵ και του Ζ. Ντερνιτά (βλ. *Τά φαντάσματα του Μάρξ* και γενικώς τή «μεσοανική» θεματική της *απαλλοτρίωσης*).

2. Τόν κομμουνισμό που θά μπορούσαμε να τόν ονομάσουμε, χωρίς καμία υποτιμητική απόχρωση, «άστικό», μέ την έννοια ότι ο άστος είναι ο ελεύθερος πολίτης των σύγχρονων πόλεων: κομμουνισμός της *κοινότητας* των πολιτών ή της *ισότητας* των συνθηκών ως προϋποτιθέμενο και ως σκοπός της *άστικής ελευθερίας* και της «δημόσιας ζωής», κομμουνισμός ούμανιστικός του οποίου η ιδέα αναπτύσσεται από τήν εποχή των αγώνων του *μικροκοσμάκη* (popolo minuto) των Ιταλικών πόλεων μέχρι τόν Γκόντουν, τόν Μπαμπέφ και τόν Μπλανκί, περνώντας από τό Κίνημα των Diggers και των Levellers μέσα στήν αγγλική επανάσταση⁷ και του οποίου η θαύτατη πολιτική έμπνευση είναι ακόμη σήμερα αναγεννησίμη στον ριζοσπαστικό ρουσισμό μερικών κειμένων του νεαρού Μάρξ που θεωρητικοποιούσε τή «διαρκή επανάσταση» ενάντια στο άντιπροσωπευτικό κράτος.⁸

3. Ο σοσιαλιστικός ή «προλεταριακός» κομμουνισμός που συγκροτείται στή διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, και της οποίας ο Μάρξ θά προτείνει τή θεωρητικοποίηση στο *Μανφέστο* του 1848. Η θεμελιώδης ιδέα αυτού του κομμουνισμού ενός νέου είδους συνίσταται στο ότι ο καπιταλισμός, που γενέκευσε τήν κυριαρχία της μορφής - αξία μέχρι του να συμπεριλάβει σ' αυτήν τή χρήση και τήν αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, εκβάλλει στήν *κοινωνική οργάνωση της εργασίας* στο επίπεδο της *επιχείρησης* όπως στο συνολικό επίπεδο (ως τάση παγκόσμια, πράγμα που κάνει τόν Μάρξ έναν από τούς πρώτους θεωρητικούς της «παγκοσμιοποίησης»). Έτσι ο καπιταλισμός αποβαίνει τό ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αποκρυσταλλώνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ αποξένωσης και ανάπτυξης της *έν κοινω ύπαρξης* (Geineinwesen), μεταξύ καταπίεσης και χειραφέτησης: ο κομμουνισμός λογίζεται ως *επανιδιοποίηση του προϊόντος* και των ιδίων των παραγωγικών δυνάμεων, *έναλλακτική λύση* στήν *εμπορευματική* κοινωνικοποίηση, μετάβαση από τήν *άσυνείδητη* στήν *ένσυνείδητη* οργάνωση.

4. Αναλόφενκα, λοιπόν, θέτουμε τό ερώτημα: Μπορούμε να διανοηθούμε άλλες μορφές «κομμουνισμού» που ίσως έχουν ήδη ξεπροβάλει γύρω μας; Όχι τόσο κομμουνισμούς του μέλλοντος, όσο κομμουνισμούς του γίγνεσθαι, που ανα-

δεικνύουν μορφές «εναλλακτικές» της ιστορίας και πού ο Μάρξ δέν είχε διακρίνει, ίσως γιατί ή πρωτοτυπία τους δέν ήταν ακόμ-μη διακριτή.

Γιά νά προσπαθήσουμε νά τούς πιστοποιήσουμε όφείλουμε νά ξεκινήσουμε από τήν ιδέα μιᾶς *ἀμεταβλητότητας χωρίς ταυτότητα*, τῆς ὁποίας ὁ «κομμουνισμός» τοῦ Μάρξ δέν θά ήταν παρά μιᾶ ἐκδοχή μεταξύ ἄλλων. Θά θεωρήσω, λοιπόν, ὅτι κά-θε ἱστορική ἀντίληψη τοῦ κομμουνισμοῦ φαίνεται ὅτι σκοπεύ-ει τήν ὑπέρβαση τῆς ἀντίθεσης μεταξύ *ἀτομικισμοῦ καί κοινω-νικοποίησης*. Βαθύτερα ἀκόμη, φαίνεται ὅτι προσπαθεῖ νά ἀ-ναιρέσει τήν ἀντίθεση μεταξύ ἀτόμου καί κοινωνίας, πού δέν εἶναι μόνον μεταφυσική ἀφαίρεση, ἀλλά ἐπίσης μιᾶ ἱστορική θεσμική πραγματικότητα.

Αὕτη εἶναι ἡ ιδέα πού ὁ Μάρξ — ἀπό τή *Γερμανική Ἰδεολο-γία* ὡς τά *Grundrisse* καί τό *Κεφάλαιο* — φαίνεται ὅτι ἀκολού-θησε μέ ἐμμονή. Οἱ διατυπώσεις του γιά τόν συνεταιρισμό τῶν παραγωγῶν καί τήν ἀνασύνθεση τῆς κατακερματισμένης ἐρ-γατικῆς δύναμης ἐξαιτίας τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἰ-δέες προερχόμενες ἀπό ἕνα ὀλόκληρο ἔργο κριτικῆς πάνω στήν οἰκονομία καί τόν σοσιαλισμό τοῦ καιροῦ του, ἐκφράζουν καί ἀποκρύπτουν ταυτόχρονα τήν ἐν λόγῳ κεντρική ιδέα. Αὐτός εἶναι ἐπίσης ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ κομμουνισμός τοῦ Μάρξ ποτέ δέν πέτυχε νά ἐγκατασταθεῖ μέ μόνιμο τρόπο στό *χῶρο τῆς πολιτικῆς*: εἴτε στέκει ἐντεῦθεν πρὸς τή μεριά τῆς «κοινωνι-κῆς ἐπανάστασης» πού θά σημάδευε τό τέλος τῆς πολιτικῆς εἴτε ἐκβάλλει ἐκείθεν σέ μιᾶ ἠθική ἢ μεταπολιτική τῆς «βασι-λείας τῆς ἐλευθερίας».

Θά πρέπει νά ἀντιμετωπίσουμε τήν καταστατική δυσουμε-τρία τῆς ἔννοιας τοῦ κομμουνισμοῦ, ἐγγεγραμμένης ἄλλωστε στό ἴδιο τό ὄνομά του, ὅπου ἡ ιδέα τῆς ὑπέρβασης τῆς ἀντιθε-τικότητας μεταξύ ἀτομικότητας καί κοινότητας, κατά κάποιο τρόπο, ἤδη ἀναφεῖται πρὸς ὄφελος τοῦ «κοινωνικοῦ», τοῦ «κοι-νοῦ». Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι πού δέν σταματᾶ νά τροφοδοτεῖ μιᾶ ἐρμηνεία τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς κοινοτιστικῆς ἰδεολογίας, ἰδιαίτερα στή σύγχρονη ἐποχὴ μέσα στήν παράδοση τοῦ ἀντι-ἀτομικιστικοῦ ρομαντισμοῦ ὡς ἀντίδραση στόν κτητικό καί ἐμπορευματοκῶ ἀτομικισμό, στήν «ἀφαίρεση τῆς ἀτομικότη-τας».⁹ Αὕτη ἡ ἐρμηνεία δέν εἶναι χωρίς συνέπειες. Δέν πρέ-πει, ὅμως, νά μᾶς κάνει νά ξεχνοῦμε ὅτι τό κίνημα σκέψης πού χαρακτηρίζει τά ἔργα τοῦ Μάρξ εἶναι, ἀκριβῶς, νά κάνει ἕνα βῆμα περισσότερο ὥστε νά μὴν παραμένει στό ἐπίπεδο τῆς ἐ-παναεπιβεβαίωσης τῆς κοινότητας, τοῦ στοιχείου νά - εἶμα-στε - ἐν κοινωνία, ἢ σέ κατάσταση διυποκειμενικότητας πού κανεὶς καταμερισμός ἐργασίας, καμιά «διαδικασία ἀφαίρε-σης» τῆς ἀτομικότητας δέν μπορεῖ νά ἀναιρέσει ὀλοκληρωτι-κά: πέρα ἀπ' αὐτὴ τήν κριτικὴ τοῦ «ἀφηρημένου» ἀτομικισμοῦ τό ζήτημα εἶναι πάντοτε πῶς μπορεῖ νά ἀνασυντίθεται ἡ ἀτο-μικότητα μέσα ἀπὸ μιᾶ ἀένη ἀνάπτυξη τῆς μοναδικότητάς της, πού ἀκριβῶς θά καθιστοῦσε ἀναγκαῖο τό - νά - εἶμαστε - σέ κοινότητα. Εἶναι λοιπόν ἀναγκαῖο νά σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ κομμουνισμός ὀρακᾶ εἶναι ἐπίσης ἀτομικισμός (καί κατά μιᾶ ἔννοια εἶμαστε καταδικασμένοι σέ μιᾶ ἀντίληψη ἀρνητι-κῆ: δέν ὑπάρχει οὔτε κομμουνισμός οὔτε ἀτομικισμός, οἱ ὀνο-μασίες αὐτές δέν εἶναι παρά ἀφαιρέσεις καί προσεγγίσεις σχε-τικῆς σέ καθορισμένα συμπραζόμενα).¹⁰

Πρέπει, λοιπόν, στό σημεῖο αὐτό ν' ἀρχίσει μιᾶ ἔρευνα πῶς συγκεκριμένη γιά νά ἐξεταστεῖ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐκείνη ἢ προβληματικὴ «ἀμεταβλητότητα» πραγματώθηκε καί μετα-σχηματίστηκε στίς διάφορες εἰκόνες τοῦ κομμουνισμοῦ τῆς ὀ-

ποιες ὑπαινίχθηκα. Χωρὶς νά δεσμεύομαι θά ξαναπῶ ὅτι δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά βεβαιώσουμε ὅτι κάποια ἀπ' αὐτές τῆς ἀντίληψης ἔλυσε τό πρόβλημα, εἴτε πρόκειται γιά τόν φραγκι-σκανισμό πού θεμελιώνεται πάνω στήν ἀποϊδιοποίηση ἢ τήν ἐπαναστατικὴ ἀντίληψη, τῆ θεμελιωμένη πάνω στήν ἐλευθε-ριοϊσότητα, εἴτε τῆ μαρξιστικῆ, τῆ θεμελιωμένη πάνω στήν ἐ-πανιῖδιοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό ὀλιγότερο, διατή-ρησαν τό *ἀνοιγμα* διατυπώνοντάς το συνεχῶς μέ βάση νέους ὀρισμούς τοῦ «ἀτόμου» καί τοῦ «κοινοῦ». Γιά νά συμπεράνω προσωρινά θά ἤθελα νά προβάλω μιᾶ ἐπιχειρηματολογία κα-τάλληλη νά συγκεκριμενοποιήσῃ τήν ιδέα ἐνός *ἄλλου κομμου-νισμοῦ*, ματαμαρξικοῦ ἢ μὴ-μαρξικοῦ.

Ἄναμφίβολα, πρέπει καί πάλι νά πάρει κανεὶς κάποιες προ-φυλάξεις. Τό νά μιλάμε γιά κομμουνισμούς ἐν τῷ γίνεσθαι, ἀνεπαίσθητους ἀκόμη, δέν σημαίνει ὅτι τοποθετούμαστε ἔξω ἀπὸ τῆς ἀντιφάσεις τοῦ παρόντος ἢ τῶν διαδικασιῶν ἀντίστα-σης στήν καταπίεση καί ἀγῶνα πού συνδυάζονται μέ σύγχρο-νες ἀναπτύξεις τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄλλὰ αὐτό σημαίνει ὅτι στή διάρκεια ἀκριβῶς μιᾶς τέτοιας περιγραφῆς, προσπαθοῦ-με νά διατηρήσουμε ἀνοιχτό ἕνα διπλό ἐρώτημα:

— Ἀπὸ τή μιᾶ πλευρά, μέχρι πῶς σημειο οἱ ἀντιφάσεις γιά τῆς ὁποῖες ὀμιλοῦμε μποροῦν νά ἐξεταστοῦν ὡς ἀναπτύξεις τοῦ *καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς*, θεμελιωμένου πάνω στήν ἐκμετάλλευση τῆς μισθωτῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τοῦ «κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ» πού τοῦ παρέχει τῆς συνθήκες ἀ-ναπαραγωγῆς;

Σέ ποῖο βαθμό, ἀντίθετα, οἱ ἐν λόγῳ ἀντιφάσεις μᾶς ὑπο-χρεώνουν νά ἀντιμετωπίζουμε ἕνα φαινόμενο ὅπως ὁ «μετα-καπιταλισμός» (πού, βεβαίως, ἐνσωματώνει τούς οὐσιαστι-κούς μηχανισμούς), γιά παράδειγμα σάν ἕνα μετα-καπιτα-λιστικό στάδιο τῆς ἐμπορευματοκῆς οἰκονομίας;

— Ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρά μέχρι ποῖου σημείου ἡ ιδέα μιᾶς ἐναλλακτικῆς σοσιαλιστικῆς λύσης μέ κυριαρχία τῆς γενικευ-μένης ἀγορᾶς ἀπὸ τόν καπιταλισμό εἶναι ἐγκυρη γιά ν' ἀνοί-ξουν προοπτικῆς γιά ἕνα κομμουνιστικὸ κίνημα μέσα στίς ση-μερινῆς συνθήκες καί νά διατυπώσει τήν προβληματικὴ;

Τά ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν νά συγκεκριμενοποιήσουμε κάπως περισσότερο ὅσα ἐννοοῦμε μέ τό *διφορούμενο* τῆς ἰδέ-ας τοῦ κομμουνισμοῦ: κάθε ἱστορική ἀντίληψη εἶναι βέβαια μιᾶ μοναδικὴ ἀνακάλυψη πού βρῖσκει νέα σημεῖα ἀγκύρωσης μέσα στήν ἀνθρώπινη ἐμπειρία (τῆς ζωῆς, τοῦ πολιτικοῦ λό-γου, τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς) κι ὥστόσο θά ἦταν πα-ράλογο ν' ἀγνοήσει κανεὶς ὅλα ὅσα ἡ ἐμπειρία τῆς σκέψης καί τῆς πρακτικῆς τοῦ «κομμουνισμοῦ» μεταβιβάζουν στίς ἐπό-μενες γενιές, ὥστε ἐν ἀνάγκη νά ἀναδιατυπωθεῖ. Θά ἤθελα νά τό ἀποδείξω πάνω σέ δύο κρίσιμα σημεῖα: τό ζήτημα τοῦ *διε-θνισμοῦ* καί τῶν *ἀνθρωπολογικῶν διαφορῶν*.

Ἄναμφίβολα, τό ζήτημα ἐνός «μετα-μαρξικοῦ κομμουνι-σμοῦ» τίθεται σήμερα μέ τόν πῶς ἄμεσο τρόπο σέ σχέση μέ τόν διεθνισμό. Φαίνεται, πράγματι, ὅτι ὁ διεθνισμός ἦταν ἡ πῶς οὐτοπικὴ ἄποψη ἀπ' αὐτὴ τήν «ἀντι-οὐτοπία» πού θέλησε νά εἶναι ὁ μαρξικὸς κομμουνισμός: ἡ ἱστορία τόν ἔκανε κομμά-τια (μέ τῆ διάλυση τῆς Α' Διεθνοῦς, ἀργότερα τήν ἀδυναμία τῆς Β' Διεθνοῦς νά ἐνώσει τό εὐρωπαϊκὸ προλεταριάτο ἐνά-ντια στόν πόλεμο καί ἐν τέλει μέ τόν θρίαμβο τοῦ ἔθνικισμοῦ κάτω ἀπὸ τό ὄνομα τοῦ «σοσιαλισμοῦ σέ μιᾶ μόνον χώρα» καί τῆς «ὑπεράσπισης τοῦ σοσιαλισμοῦ»). Στό φῶς αὐτῶν τῶν γε-γονότων, τά περιλάλητα χωρὶα τοῦ *Μανιφέστου* πού προσκα-λοῦσαν τούς προλετάρους νά ἐπιδείξουν ἀδιαφορία ἀπέναν-

ντι στην ιδέα της πατρίδας και νά προβάλουν τή φυσική τους αλληλεγγύη μέ τούς προλετάριους πέρα από τά σύνορα εμφανίζονται σήμερα στην καλύτερη περίπτωση ως αφέλειες, και μάλλον ως τεκμήριο μιās βαθιάς παραγνώρισης τών δυνάμεων πού δροῦν στην «πραγματική σκηνή τής ιστορίας». Ἐπί αὐτή τήν ἀποψη ἡ ιστορία τοῦ ὑπαρκτοῦ κομμουνισμοῦ ὄχι μόνον δέν διευθέτησε τίποτε, δέν δημιούργησε τίς συνθήκες γιά ἕναν μαζικό ἀγώνα ἐναντία στόν ἐθνικισμό καί τό ρατσισμό ἀλλά κατέληξε σέ ἐπιδεινωμένες μορφές ἐθνοταυτοτικῶν παθῶν καί «ἐθνοκαθάρσεων». *Βαρβαρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ* κι ὄχι μόνον τοῦ καπιταλισμοῦ, τής ἀποικιοκρατίας, τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ μέ τήν ὁποία πρέπει ἐπίσης νά ἀναμετρηθοῦμε σήμερα.

Ἐπί μιᾶ ἄλλῃ ἀποψη, ὡστόσο, ὁ ἐν λόγω διεθνισμός, πού κατανικήθηκε ταχύτατα, παρέμεινε ὡς σημεῖο τιμῆς καί καρδιά τής «ἐπαναστατικῆς συνείδησης» πολλῶν ἀγωνιστῶν στό πλαίσιο τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, κι ὡς τέτοιος ἔπαιξε ἕνα ρόλο καθόλου εὐκαταφρόνητο στός μεγάλους ἀγῶνες τοῦ αἵωνα, ἀπό τήν ἀντιφασιστική ἀντίσταση ὡς τίς ἀντιαποικιοκρατικές κινητοποιήσεις, ὡς καί μέσα στίς ἀπόπειρες «ἐπανάστασης μέσα στην ἐπανάσταση» ἢ ἐσωτερικῆς κριτικῆς πρός τή σοσιαλιστική ἐμπειρία, σέ ἀντίθεση πρός τόν ὑπαρκτό σοσιαλισμό.¹¹ Εἶμαι πεπεισμένο ὅτι σήμερα προεκτείνεται (μέσα ἀπό συγκεκριμένες ἀτομικές τροχιές) μέσα σέ μιᾶ ὀρισμένη

ἰκανότητα ἐπικοινωνίας τῶν ἀντιστάσεων καί τῶν κινήματων χειραφέτησης στόν κόσμο ἢ γιά τήν κατασκευή ἑνός ὑπαρκτοῦ *οἰκομνησμοῦ* πού σχηματίζει τό ἐνωτικό στοιχείο μεταξύ μιᾶς παλαιᾶς καί μιᾶς νέας ἀντίληψης τοῦ κομμουνισμοῦ.

Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό καθαρό, πάνω στό ζήτημα τό σχετικό μέ τή σοσιαλιστική προοπτική μιᾶς ἐπανασύνθεσης τῶν ἀγῶνων τής κοινωνικῆς ἐργασίας ἐναντία στός νόμους τής ἀγορᾶς: ἂν πρέπει δηλαδή νά τονισθεῖ ἡ ἀμυνα τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων (καί γενικῶς τοπικῶν) ἢ ἡ διερεύνηση ἑνός *New Deal* σέ παγκόσμια κλίμακα,¹² δηλαδή τή θεσμοθέτηση δημόσιων θεσμῶν ρύθμισης καί ἀντιεξουσιῶν στό ὑπερεθνικό ἐπίπεδο. Κάθε στρατηγική ἀντίστασης στην ἐκμετάλλευση, στην ἀνασφάλεια τής ἐργασίας καί τήν καταστροφή τῶν συνθηκῶν ζωῆς βρῖσκεται παγιδευμένη — καί γιά πολύ καιρό — σ' αὐτό τό δίλημμα, ἐμφανῶς ἄλυτο. Κι ὡστόσο κάποιες γενικές βεβαιότητες, ὄχι ἀμελητέες παραταῦτα, μπορεῖ νά διατυπωθοῦν.

Οἱ ἀκραίες μορφές τής ἀνισῆς ἀνάπτυξης τής οἰκονομίας, καί ὁ ἀντίκτυπος πού προξενοῦν στίς συνθήκες ζωῆς μέσα στό «κέντρο» τής κοσμοοικονομίας συντελοῦν στό νά ἀναδύονται μορφές *γενικευμένης βίας* (πού πάει ἀπό τήν ἀβεβαιότητα τής ζωῆς στην πόλη μέχρι τούς ἐξολοθρευτικούς ρατσισμούς, περνώντας ἀπό διάφορους τύπους «ἐσωτερικῶν» καί «ἐξωτερικῶν» πολέμων)¹³ χωρίς «σκοπό» ἂν ὄχι χωρίς ἀποτελέσματα.

Ο κομμουνισμός πού σχεδιάζεται εδώ είναι πάνω απ' όλα μιά αντι-βία (κι όχι μιά μη-βία με τήν ιστορική έννοια του όρου), ακόμη κι αν δέν συλλέγει παρά ένα τμήμα τής σχετικής κληρονομιάς, έναντια σ' έναν ορισμένο «μilitarισμό» τής επαναστατικής μαρξιστικής σκέψης, πού εξαρτάται από τήν αναπαράσταση τής ταξικής πάλης ως «εμφύλιου πολέμου» ή «κοινωνικού πολέμου»). Μιά άλλη λεγόμενη στήν αντίσταση στή βία και στήν ανακάλυψη τών μορφών «ειρήνευσης» ή «πολιτισμού» τής παγκόσμιας κοινωνίας.

Αλλά καμιά άλλη λεγόμενη δέν είναι νοητή χωρίς μετασχηματισμό του αισθήματος του «συνανήκειν» ή τής συλλογικής ταυτότητας ως αποκλειστικής σχέσης (είτε πρόκειται για τήν εθνική ταυτότητα, τήν πολιτιστική ή ακόμη τήν ταξική ταυτότητα). Το «συνανήκειν» πού ανακαλεί ή ιδέα του κομμουνισμού εμφανίζεται εδώ ως υπέρβαση τών συνόρων ή ως ικανότητα ζωής στά σύνορα. Κι αυτό κατ' αρχήν σημαίνει ότι τά σύνορα πρέπει να εκδημοκρατιστούν ως θεσμοί πού μεταφράζουν τό διακριτικό δικαίωμα τών κρατών πάνω στά άτομα και τίς ομάδες. Αν θέλετε εδώ συναντάμε μιά αποφασιστική στιγμή, εκείνη τής «κατάκτησης τής δημοκρατίας» τήν όποια τό Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος θεωρούσε ως τήν πολιτική προϋπόθεση σέ κάθε κοινωνική επανάσταση. Μ' άλλα λόγια, ως πούμε διά μέσου αυτής τής επαναστασιακής προετοιμότητας και τής συγκεκριμενοποίησης του διεθνισμού, ό κομμουνισμός δέν εκδηλώνεται τόσο ως αποτέλεσμα ή τελικός σκοπός του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αλλά κυρίως ως «αντικειμενική» και «υποκειμενική» συνθήκη τών σοσιαλιστικών εναλλακτικών απαντήσεων στην καπιταλιστική οργάνωση τής εργασίας. Τά ζητήματα πού έθεσε ό Μάρξ δέν εξαφανίστηκαν παντελώς ούτε τά ιδανικά από τά όποια έμπνεόταν, αλλά ή ιστορική προοπτική μέσα στην όποια τά έχετε έχει πρακτικά ανατραπεί.

Γιά να τελειώσω θά έπισημάνω ακόμη ένα ζήτημα, λίγο πιο θεωρησιαρχικό, παρ' όλο πού συνδέεται με εμπειρίες πολύ συγκεκριμένες: αυτό πού πιο πάνω ονόμασα *ανθρωπολογικές διαφορές*.

Η μαρξική έννοια του καπιταλιστικού «τρόπου παραγωγής» είναι, τό γνωρίζουμε, αδιανόητη χωρίς τήν ύπαρξη μιάς *συνδασιακής* μορφής τής κοινωνικής σχέσης πού απονέμει στο άτομο τή φροντίδα να διαχειρίζεται τήν ίδια τήν παραγωγή του — ακόμη κι αν οι συνθήκες αυτής τής τυπικής έλευθερίας του εργαζομένου, στην πραγματικότητα, είναι άνισες και δι-συμμετρικές. Από πολλές απόψεις φαίνεται τώρα ότι οι άγώνες του εργατικού κινήματος δέν είχαν άλλη λειτουργία παρά να ανασυστήσουν τό συσχετισμό δυνάμεων χωρίς τόν όποιο μιά παρόμοια έλευθερία, απαραίτητη στον «φυσιολογικό» καπιταλισμό, τόν καπιταλισμό του «κέντρου», και πού συνυπάρχει με τίς πιο ύψηλες μορφές παραγωγικότητας και κοινωνικοποίησης, θά είχε πολύ γρήγορα εκμηδενιστεί. Κι ωστόσο, από έναν άλλο πλάγιο δρόμο, ή «ατομική έλευθερία» τής εργατικής δύναμης έχει αρχίσει να φθείρεται, ανατρέποντας ταυτόχρονα τούς όρους του προβλήματος «κοινωνικοποίηση».

Τό φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι ή ατομικότητα αρχίζει να αποσυνδέεται — μερικές φορές με τρόπο πολύ βίαιο — από τήν αυτοδιάθεση του ίδιου του σώματος, γύρω από τήν όποια οργανωνόταν ή εμπειρία του κλασικού ατόμου (προε-κτεινόμενη από μιά ορισμένη ιδέα τής συνείδησης, και μιά ορισμένη πολιτική αναπαράσταση του δικαιώματος τής κυριότητας γενικώς).¹⁴ Για τό μετασχηματισμό αυτό ό Νέγκρι

και άλλοι μαζί μ' αυτόν έχουν επιμείνει εδώ και άρκετό καιρό, αλλά παίρνοντας υπόψη κυρίως τά φαινόμενα τής *διανοητικοποίησης τής κοινωνικής εργασίας* πού φαίνεται ότι ύλοποιούν τή μαρξική διαίσθηση (στά Grundrisse π.χ.) ενός «παράγοντα νόησης» ή «γενικής νόησης» αναδυόμενης ως υπέρτατο στάδιο τής «πραγματικής υπαγωγής» τής εργασίας στο κεφάλαιο και άνατροπής του καπιταλιστικού καταμερισμού τής εργασίας, συνήγαγαν συμπεράσματα πού ένισχύουν τή μαρξιστική έξελικτική έρμηνεία για τήν έλευση του κομμουνισμού ως τέλος τής καπιταλιστικής οργάνωσης τής εργασίας διαμέσου τής «συνειδητοποίησης» του συλλογικού εργαζομένου.¹⁵

Χωρίς να θέλω να άρνηθώ τά πάντα σ' αυτή τήν προοπτική, πρέπει να υπενθυμίσω ότι υπάρχει μιά άλλη μορφή μετασχηματισμού τής ατομικότητας, πολύ δυσκολότερο να έρμηνευτεί με όρους κοινωνικής άνασύνθεσης τής εργατικής δύναμης. Πρόκειται για αυτό πού ορισμένοι ονομάζουν όχι «βιο-πολιτική» αλλά «βιο-οικονομία» έννοώντας μ' αυτό τή διαδικασία πώλησης και άγοράς όχι τής εργατικής δύναμης αλλά τών οργάνων και τών ίδιων τών ζωντανών οργανισμών.¹⁶ Μιά τέτοια πρακτική, περιθωριακή άκόμη και έντοπισμένη κυρίως στις πιο «ύπανάπτυκτες» καπιταλιστικές περιοχές τής κοσμο-οικονομίας, έπικοινωνεί στην πραγματικότητα με τίς πιο σύγχρονες βιοτεχνολογίες, χειραγώγησης τής άπογονής, τής στα-ναρτοποιήσης τής άνθρώπινης άναπαραγωγής, τής «θετικής» ευγονίας. Η τάση αυτών τών πρακτικών είναι να άφαιρούν τήν ατομικότητα από τό καθεστώς τής «έλευθερίας» πού άπαιτεί ό καπιταλισμός ή από τήν υποκειμενική συνθήκη, τυποποιημένη από τό δίκαιο και ένισχυμένη απ' όλες τίς μορφές κοινωνικοποίησης (παιδαγωγικές, πολιτιστικές, πολιτικές) ώστε να άναδυθεί μιά *αντικειμενικότητα* του άνθρώπινου όντος (βλέπε *υπερ-αντικειμενικότητα*, συγγενική με τίς πρακτικές τής δουλείας), πού συνιστά επίσης έναν τρόπο, έξαιρετικά βίαιο, να τεθεί ή άνθρώπινη κληρονομιά και οι ιδιότητες του ανθρώπινου είδους.

Στό πλαίσιο αυτής τής βίας ωστόσο, ρευστοποιούνται οι θεμελιώδεις «ανθρωπολογικές διαφορές», για τίς όποιες ό Μάρξ και οι περισσότεροι σύγχρονοι του είχαν πεισθεί ότι ό σύγχρονος καπιταλισμός, ή άστική έποχή, τίς έβγαλε από τούς αρχαϊσμούς τους για να τούς άποδώσει μιά οριστική μορφή. Θέλω να μιλήσω για τίς σεξουαλικές διαφορές, τίς πολιτιστικές διαφορές τίς σχετικές με τήν κατανομή τών συμπεριφορών και τών δεξιοτήτων μεταξύ «ψυχής» (ή νοϋ) και «σώματος» (ή διάπλασης), διαφορές μεταξύ φυσιολογικού και παρέκκλισης (ή τερατωδίας). Χάρη στο κοινωνικό καθεστώς τής διαφοράς τών φύλων και τών σεξουαλικών συμπεριφορών (βλ. σεξουαλικές ταυτότητες έγγεγραμμένες στη φυσιολογία ή τήν ψυχολογία) πού ολόκληρο τό πλέγμα τών ανθρωπολογικών διαφορών, λίγο λίγο, πήρε για μās μιά *πολιτική σημασία* ενώ παράλληλα ώθοϋσε τό πολιτικό στά όριά του.¹⁷ Ο κομμουνισμός, πού εδώ έρευνάται και πού άνιχνεύεται ήδη στην πράξη σέ έναν μεγάλο αριθμό πρακτικών στις όποιες δέν εφαρμόζεται τό προσδιοριστικό *οϋτοπικές* αλλά *ετεροτοπικές* (πού είχε προταθεί από τόν Φουκώ)¹⁸ ριζικά απομακρύνεται από τίς υποθέσεις του Μάρξ. Πρόκειται για έναν πολιτισμό τών ανθρωπολογικών διαφορών, μιά «κοινωνικοποίηση» τών διαφορών ή τής συνεισφοράς τους στη διάπλαση του άνθρώπινου γένους ως *συλλογικού πλάσματος*, τήν ίδια στιγμή πού δια-τρέχει τόν κίνδυνο κανονιστικής κατασκευής.

Χωρίς να εισέρχομαι εδώ στις λεπτομέρειες, πού άλλωστε

πολλές μās διαφεύγουν, θέλησα νά παρουσιάσω αυτές τīs ύποθέσεις εργασίας για δύο λόγους: 'Ο πρώτος διότι φτιάχνουν τό σῶμα τής ιδέας μās αναθέριμανσης του κομμουνισμού *έκείθεν του Μάρξ*, διατηρώντας ὡστόσο τήν ἀνθρωπολογική προοπτική μιάς «υπέρβασης» τής ἀντίθεσης μεταξύ ἀτομικότητας καί κοινότητας πού ἔθεσε στό ἐπίκεντρο του ἔργου του, παρ' ὅλο πού συζήτησε ὀρισμένες μόνον πλευρές, μέσα σέ δευτερεύουσες ἱστορικές καί κοινωνικές συνθήκες.

'Ο δεύτερος λόγος εἶναι διότι σχετίζονται μέ μιά κατάσταση στήν ὁποία διαδίδονται, καί γενικεύονται, φαινόμενα «ἀκραιβάς βίας» ὑπερ-ὑποκειμενικῆς ἢ ὑπερ-ἀντικειμενικῆς,¹⁹ ἐνώ ταυτόχρονα τό κοινωνικό καθεστῶς του ἀνθρώπινου εἴδους ὡς πολλαπλότητας ἀτόμων, σχέσεων καί διαφορῶν, γίνεταί συγκεκριμένο διακύβευμα ἐξουσίας καί ἀναπαράστασης.

Τά προηγούμενα ἐξηγοῦν, χωρίς ἀμφιβολία, τό ὅτι πολλά ἀπό τά σύγχρονα «μεταμαρξιστικά» ρεύματα, τά ὁποία μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι γενικά ἐξερευνοῦν τīs δυνατότητες μιάς ἀνανέωσης του μαρξιστοῦ κομμουνισμοῦ ἀνάγοντάς τον στό ὄραμα του ἢ πασχίζοντάς νά σχηματίσουν τή μορφή ἑνός ἄλλου κομμουνισμοῦ «μετά τόν κομμουνισμό», ἐμφανίζουν τονισμούς ἰδιαίτερα ἐξατολογιστικούς. Ἀλλά αὐτός ὁ προσανατολισμός δέν εἶναι ὁ μόνος δυνατός: μεταξύ του θετικιστικοῦ ἐξελικτισμοῦ καί του ἐξατολογιστικοῦ μεσσιανισμοῦ (ἀκόμη κι ἂν πρόκειται, ὅπως τό προτείνει ὁ Ντερνιτά στό *Φαντάσματα του Μάρξ*, γιά κάτι τό «μεσσιανικό χωρίς μεσσιανισμό») ἢ μᾶλλον ἔξω ἀπ' αὐτή τήν ἀλτερνατίβα ὑπάρχει μιά τρίτη δυνατότητα: μιάς τραγικῆς σκέψης, μιάς σκέψης του τραγικοῦ, μιάς μακρῆς παράδοσης πού ἀνάγεται στούς Ἑλληνας καί πού προσιδιάζει στήν ἀνθρώπινη δράση ἀπέναντι στή μοίρα. Ἀς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νά ἐπισημάνω μόνον μία ἀναφορά: τό σχόλιο, πού ἐδῶ καί δώδεκα χρόνια, ἀφιέρωνε ἡ Ροσάνα Ροσάντα στήν *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλή. Ἐλπίζω νά μοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά ἐπανέλθω στό ζήτημα ἄλλοῦ.

Ἰουλ. - Δεκ. 1998

1. Π Manifesto, *Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Edition du Seuil, 1978.

2. Δέν θά ἦταν δύσκολο νά παρακολουθήσει κανείς διαμέσου ὁλόκληρου του ἔργου του Μάρξ τīs μεγάλες διατυπώσεις τής ιδέας ἑνός ἀναγκαίου γίνεσθαι τής ἐλευθερίας πού ἐγγράφονται ἀφ' ἑνός στήν πολιτική καί ἀφ' ἑτέρου στή φιλοσοφική θεματική: «ἡ ἀνάπτυξη του καθενός εἶναι ὄρος τής ἀνάπτυξης ὅλων» (*Μανιφέστο*). «Ἡ μορφολογία τής κοινωνικῆς διαδικασίας ὑπαρξῆς (...) ὀρίζεται ἐδῶ ὡς προϊόν ἀνθρώπων πού ἐλεύθερα συνεταιριστήκαν, κάτω ἀπό τόν δικό τους συνειδητό ἔλεγχο καί σύμφωνα μέ τό δικό τους ἐλεύθερο σχέδιο. Αὐτό ὅμως ἀπαιτεῖ γιά ὁλόκληρη τήν κοινωνία μιά ὕλική βάση, δηλαδή ἕνα ὁλόκληρο σύνολο ὕλικῶν ὀρων ὑπαρξῆς πού εἶναι καί οἱ ἴδιες τό φυσικό προϊόν μιάς μακρῆς καί ἐπώδυνης ἱστορικῆς ἀνάπτυξης (*Κεφάλαιο*: 1ο βιβλ., τμ. Ι γαλ. ἔκδοσης). «Ἀλλά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννά μέ τή σειρά τής (...) τήν ἴδια τήν ἀρνησί της. Αὐτή δέν ἀποκαθιστᾶ τήν ἰδιωτική κυριότητα, ἀλλά τήν ἀτομική ἰδιοκτησία πού θεμελιώνεται πάνω στίς ἴδιες τīs κατακτήσεις τής καπιταλιστικῆς ἐποχῆς: πάνω στή συνεργασία καί τήν ἀπό κοινού ἰδιοκτησία τής γῆς καί τῶν μέσων παραγωγῆς πού παράγονται ἀπό τήν καθαρῶ ἔργασια...» (*Κεφ. 1ο*, βιβλ., τμήμα VII). Ἐδῶ τονίζονται συνεχῶς δύο ιδέες: ἡ ταυτότητα ἀνάμεσα στίς διαδικασίες ἰδιωτικοποίησης καί κοινωνικοποίησης ἢ ἀντιστροφή «του καταμερισμοῦ» τής χειρωνακτικῆς καί τής διανοητικῆς ἐργασίας σέ ἕνωτα αὐτῶν τῶν δύο παραγωγικῶν λειτουργιῶν του ἀνθρώπινου γένους.

3. Βλ. Alain Badiou et Francois Balmès, *De l'idéologie*, F. Maspero, Παρίσι 1976.

4. E. Balibar, "L'Europe après le Communisme", στό *Les Frontières de la démocratie*, ἐκδ. Decouverte, 1992.

5. Γιά τή φτώχεια στόν φραγκοσκανισμό ὡς πολιτικό θέμα βλ. Janet Coleman, "Poverty and Poverty", στό J. H. Burus, *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge University Press, 1988.

6. Jean Luc Nancy, *La communauté Lesoeuvrés*, Παρίσι 1986.

7. Τῆς ὁποίας ὁ μέγας θεωρητικός εἶναι ὁ Γουστάνλεϋ (Winstanley): βλ. τά ἔργα του Christopher Hill, π.χ. τό *The World turned Upside Down Radical ideas during the English Revolution*, Penguin Books, 1975.

8. Βλ. Τό βιβλίο του Migouel Abensour, *La démocratie contre l'Etat. Marx et le moment machavelien*, PUF, "Les essais du Collège International de Philosophie", 1997.

9. Γιά τόν ρομαντισμό γενικά καί γιά τή θέση πού κατέχει σ' αὐτόν ὁ σύγχρονος κομμουνισμός, βλ. τό βιβλίο του M. Löwy καί R. Sayre, *Révolte et mélancolie. Le romantisme à contre courant de la modernité*, Payot, Παρίσι 1992.

10. Τό πρόβλημα του «ὀνόματος» δέν πρόκειται ποτέ νά ἐπιλυθεῖ ὀριστικά: Εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους τής ἰδεολογικῆς ἀσυμβατότητας του λόγου του Μάρξ μέ τό λόγο του Στίρνερ, πού ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις προοικονομεῖται τόν Νίτσε.

11. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι, στό προαναφερθέν ἔργο, τά *Φαντάσματα του Μάρξ*, πού στό σημείο αὐτό πρέπει νά χαιρετίσουμε τήν ἐγκυρότητα του, ὁ Ντερνιτά ἐπικεντρώνει τή συζήτηση στήν «ἐπιβίωση» ἢ τήν «ἐπιστροφή» του Μάρξ γύρω ἀπό τό θέμα μιάς «νέας διεθνούς».

12. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση τής Suzanne de Brunoff. Βλ. *L'heure du marché. Critique du libéralisme*, PUF, 1986. Ἡ ἀντίθετη ἀποψη ἀναπτύχθηκε εὐρύτατα ἀπό τόν I. Βαλλερστάιν. Βλ. ἰδίως τά δοκίμια του πού συγκεντρώθηκαν στό *Impenser la science sociale. Pour sortir du XIX siècle*, PUF, 1991, καί στό *After liberalism*, The New Press, N. ὸρκοκ 1995.

13. Βλ. αὐτό πού ὁ Han - Magnus Enzensberger ὀνόμασε «μοριακό πόλεμο» στό *La Grande migration, suivi de Vues sur la guerre civiles*, Gallimard, 1995.

14. Γιά τήν πολιτική κατηγορία τής «κυριότητας» ἀπό τόν Χόμπερτ μέχρι σύγχρονο καπιταλισμό, βλ. τīs ἐργασίες του G. B. MacPherson, ἰδίως τό *Democratic Theory. Essays in Retrieval*, Clarendon Press, ὸξφόρδη 1972.

15. Βλ. Michael Hardt καί Antonio Negri, *Labor of Dionysus. A critique of the State Form*, Univeristy of Minnesota 1994.

16. Δέν εἶναι αὐτή ἡ περίπτωση τής τεχνητῆς γονιμοποίησης τής ὀνομαζόμενης δανειζόμενης μήτρας γυναικῶν.

17. Πρόκειται γιά πρόσβαση σ' αὐτό πού ὁ Roberto Esposito ὀνομάζει τό «impolitique» ἢ ἡ ἀνάδυση στό κέντρο του πολιτικοῦ τῶν ἰδίων τῶν ὀρων του πού τό θέτει σέ ἀμφισβήτηση. Βλ. *Nove pensier, sulla politica*, Π Mulino, Μπολῶνια 1993.

18. M. Foucault, "Des espaces autres", στό *Dits et Écrits*, τομ. IV, Gallimard 1994, σσ. 752-62.

19. Γ' αὐτή τή διάκριση ὀρολογίας βλέπε Wellek, Université d'Irvine, 1996, *Extreme Violence and the Problem of civility*, ὑπό ἔκδοση, Columbia Univ. Press.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ¹

τῆς Ἰωάννας Νικολαΐδου

Η ιστορία τῆς μετάφρασης διδάσκει ὅτι ἡ μετάφραση ὑπῆρξε ἀνεκαθεν σχέση πολιτισμικῆς ἀνταλλαγῆς μεταξύ ομάδων ἢ λαῶν καί ὅτι, ὡς τέτοια, διέπεται ἀπό συγκεκριμένες σχέσεις ἐξουσίας, οἱ ὁποῖες, μέ τή σειρά τους, εἶναι κοινωνικά, πολιτικά, πολιτιστικά καί οικονομικά προσδιορισμένες· πράγμα πού σημαίνει πῶς, σέ ὅποιαδήποτε ιστορικοκοινωνική συγκυρία, ἡ πρακτική ὅσο καί ἡ πρόσληψη τῆς μετάφρασης βρίσκονται ἐγγεγραμμένες μέσα σ' ἕνα πολύπλοκο καί διαρκῶς μεταβαλλόμενο σύμπλεγμα συνθηκῶν, παραγόντων καί διαδικασιῶν.

Ἡ προϋπόθεση αὐτή, προϋπόθεση πού ἀφορᾷ τή φύση ἢ τό χαρακτήρα τῆς μετάφρασης ὡς φαινόμενου πολιτισμοῦ τῆς σύγχρονης δυτικῆς κοινωνίας — μιᾶς κοινωνίας μάλιστα πού ἀλλάζει μέ ἰλιγγιώδη ρυθμό —, ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συλλογισμοῦ πού ἐν συνεχείᾳ ἐκθέτω καί ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς θέμα τήν πολιτική τῆς μετάφρασης μέσα στό πλαίσιο τῶν σχέσεων δύο συγκεκριμένων χωρῶν: τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ἰσπανίας. Μέ τόν ὄρο «πολιτική τῆς μετάφρασης» δέ ἀναφέρομαι στούς στόχους, τακτικές, ἐπιλογές καί διαδικασίες πού ἀπαιτοῦνται οὕτως ὥστε νά διαμορφωθεῖ ἔτσι ὅπως θέλουμε νά διαμορφωθεῖ αὐτή ἡ σχέση πολιτισμικῆς ἀνταλλαγῆς πού λέγεται μετάφραση.

Η ἐκδήλωση γιά τή μετάφραση πού διοργάνωσε τό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου τόν Μάρτιο τοῦ 1998 στήν Ἀθήνα, καί πού στάθηκε ἀφορμή γιά τίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν, εἶχε τόν τίτλο: «Ἡ μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στήν Ἰσπανία»· ἕναν τίτλο πού γεννάει κάποια ἐρωτηματικά. Γιατί ἕνας κρατικός φορέας, τοῦ ὁποῦοι κύρια μέριμνα εἶναι ἡ προβολή καί προώθηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου μέσα καί ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα, προσδίδει στήν ἐκδήλωσή του ἕναν τίτλο πού περιορίζει τό θέμα τῆς παρουσίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στό ἐξωτερικό πριμοδοτώντας τό χώρο τῆς λογοτεχνίας; Γιατί μιᾶς τέτοια ἐκδήλωση, πρὸ πολλοῦ ἀπαραίτητη, νά ἐστιάζεται στήν μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί ὄχι στήν μετάφραση νεοελληνικῶν κειμένων γενικά — κειμένων πολιτικῆς ἐπιστήμης,

γιά παράδειγμα, ἡ ιστορίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, μεταφρασιολογίας κλπ.; Γιατί ἀναγκαστικά ὁ ὄρος «μετάφραση» νά παραπέμπει ἀποκλειστικά καί αὐτονόητα στόν λογοτεχνικό χώρο; Μιά ἀπάντηση θά μπορούσε νά εἶναι ὅτι περὶ αὐτοῦ ἀκριβῶς πρόκειται. Ὁ τίτλος τῆς ἐκδήλωσης ἀντικαθρεφτίζει μιᾶς πραγματικότητας: ἑλληνικό βιβλίο στό ἐξωτερικό σημαίνει λογοτεχνικό βιβλίο καί, γιά μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ποιητικό. Ἀπάντηση εὐλογη, πλὴν ὁμως ἀνεπαρκῆς. Εἶναι δυνατὸν μιᾶς τέτοιου εἴδους ἐκδήλωση νά θέλει ἀπλῶς καί μόνο νά περιγράψει μιᾶς πραγματικότητας καί νά μὴν φιλοδοξεῖ νά θέσει τοὺς ὄρους συζήτησης τρόπων παρέμβασης σ' αὐτή τήν πραγματικότητα; Θά ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι αὐτό πού ἐκφράζει ὁ ἐν λόγω τίτλος δέν εἶναι τόσο μιᾶς πραγματικότητας — πού ὄντως ἰσχύει στό ἐξωτερικό — ὅσο μιᾶς ἀποψη πού κυριαρχεῖ στήν Ἑλλάδα. Μιά ἀποψη ἢ ὁποῖα, μέσα στό πλαίσιο τοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τήν μετάφραση, τείνει νά πριμοδοτεῖ τή λογοτεχνική καί πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, στηρίζεται στό ὑπολανθάνον ἰδεολόγημα ὅτι ἡ γλώσσα καί ἡ λογοτεχνία μας εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς ψυχῆς μας, τοῦ βαθύτερου καί πραγματικοῦ συλλογικοῦ μας «ἐγώ», ὁ κατ' ἐξοχήν ἐκπρόσωπος τῆς συλλογικῆς μας ταυτότητας. Κατ' αὐτή τή λογική, οἱ μεταφράσεις δέν εἶναι παρά ὁ καθρέφτης αὐτοῦ τοῦ καθρέφτη.

Ἐπιπλέον, ἡ ἀποψη πού συστηματικά πριμοδοτεῖ τήν μετάφραση λογοτεχνικῶν ἔργων χαρακτηρίζεται καί ἀπὸ μιᾶς ἀκόμῃ τάσης: νά τίθεται τό ζήτημα τῆς μετάφρασης τῆς λογοτεχνίας μέ ὄρους εἴτε ἀποκλειστικά ποσοτικούς (νά γίνονται ὅσο τό δυνατόν περισσότερες μεταφράσεις) εἴτε ἀποκλειστικά ποιοτικούς (νά γίνονται μόνον ἄξιες μεταφράσεις ἄξιων λογοτεχνικῶν ἔργων) ἢ κάποιο ἀνακάτωμα τῶν δύο (νά γίνονται πολλές, κι ἂν μερικῆς ἀπὸ αὐτές εἶναι ἄξιες καί καλές, τόσο τό καλύτερο). Φυσικά, δέν πρόκειται νά ἀμφισβητήσω ὅτι καλό εἶναι νά γίνονται καλές καί ὅσο τό δυνατόν περισσότερες λογοτεχνικές μεταφράσεις. Αὐτό ἄλλωστε εἶναι, στό βάθος, καί τό ζητούμενο. Ἡ μήπως δέν εἶναι ἀκριβῶς ἀπ' αὐτό τό ζητούμενο; Ἄς ἀφήσουμε ὁμως τό ἐρώτημα πρὸς τό παρόν στήν ἄκρη. Θά ἐπανέλθουμε. Αὐτό πού εἶναι σίγουρο, καί κατὰ τή γνώμη μου προβληματικό, εἶναι ὅτι συμβαίνει συχνά ὁ στόχος — τό προηγούμενο «ζητούμενο» (τώρα ἐντός εἰσαγωγικῶν) — νά ἐκλαμβάνεται καί ὡς μέσο: ἐφόσον ἡ λογοτεχνία ἀντικαθρεφτίζει τό βαθύτερο καί πραγματικό μας συλλογικό ἐγώ, ἡ μετάφραση ὅσο τό δυνατόν περισσότερων λογοτεχνικῶν ἔργων ἐξασφαλίζει αὐτόματα τήν παρουσία τῆς φωνῆς μας (ἢ ψυχῆς μας) σέ ἄλλα, ξένα πολιτιστικά συστήματα. Οἱ μετα-

1. Μιά πρώτη μορφή αὐτοῦ τοῦ κειμένου διαβάστηκε τόν Μάρτιο τοῦ 1998, στήν Ἀθήνα, στό πλαίσιο ἐκδήλωσης πού διοργάνωσε τό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου μέ θέμα τήν μετάφραση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στήν Ἰσπανία.

φράσεις όμως —όπως άλλωστε και ή κάθε γλώσσα και λογοτεχνία— είναι κάθε άλλο παρά άπλοϊ καθρέφτες· άποψη με τήν όποία πολλοί μέν θά συμφωνούσαν, λίγοι δέ μεταφέρουν στήν πράξη, τουλάχιστον όσον άφορά τήν πολιτική τής μετάφρασης. Έτυμολογικά, μεταφράζω σημαίνει μεταφέρω, μετακινώ κάτι πού βρίσκεται σέ έναν τόπο σέ κάποιον άλλο. Κι αυτό σημαίνει ότι ή μετάφραση από όποιαδήποτε γλώσσα —ας πούμε τήν έλληνική— σέ όποιαδήποτε άλλη —ας πούμε τήν Ισπανική— δημιουργεί αυτόμάτως και αυτόδικαίως μιά σχέση άλληλεξάρτησης ανάμεσα στό πρωτότυπο και τόν δικό του φυσικό χώρο από τή μία, και τό μετάφρασμα και τόν δικό του φυσικό χώρο από τή άλλη. Μέ άλλα λόγια, δημιουργεί μιά άμφίδρομη σχέση άνταλλαγής. Ωστόσο, τά μεταφράσματα, όπως και όποιαδήποτε άλλο αγαθό του σύγχρονου πολιτισμού, έγγράφονται και ενεργοούν —όταν ενεργοούν— μέσα σέ ένα πολυσχιδές, πολύπλοκο και διαρκώς μεταβαλλόμενο δί-κτυο συγκεκριμένων σχέσεων· σχέσεων πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών· σχέσεων έξουσίας με δύο λόγια, οί όποιες διέπουν όχι μόνο τό πολιτιστικό σύστημα από τό όποιο προέρχονται όσο και αυτό για τό όποιο προορίζονται τά μεταφράσματα, αλλά και τό χαρακτήρα τών σχέσεων ανάμεσα στά δύο πολιτιστικά συστήματα. Αποτελεί άναπόδραστο γεγονός τής ίδιας τής φύσης τής μετάφρασης ή γλώσσα του πρωτότυπου νά αλλοιώνεται στή μεταφραστική πρά-

ξη, νά μεταμφιέζεται σέ μιά άλλη γλώσσα, νά μετατρέπεται σέ ένα άλλο σημείο τό όποιο καλείται νά λειτουργήσει μέσα σ' ένα άλλο, διαφορετικό διακειμενικό σύστημα. Κι αυτό είναι, κατά έναν τρόπο, τό «τίμημα» πού μιά γλώσσα —ή έκφραση τών πολιτιστικών λόγων μιās κουλτούρας— πρέπει νά καταβάλει ούτως ώστε νά εξασφαλίσει εις άντάλλαγμα τήν παρουσία της σ' έναν ξένο πολιτιστικό χώρο και τήν εξοικείωση αυτού του ξένου πολιτιστικού χώρου με τήν παρουσία της. Από τήν άλλη μεριά, ή νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή δέν άποτελεί παρά ένα κομμάτι μόνο τής νεοελληνικής πολιτιστικής έκφρασης, όπως και ή μετάφραση έργων λογοτεχνικών (άλλά και ή μετάφραση γενικότερα) δέν άποτελεί παρά ένα μόνο από τά πολλά μέσα ύλοποίησης του προηγούμενου στόχου. Φυσικά, κανείς δέν άμφιδάλλει ότι πρόκειται για ένα έξαιρετικά σημαντικό κομμάτι άφού, ή μεταφρασμένη λογοτεχνία —ή λογοτεχνία πού μεταναστεύει— είναι χώρος στον όποιο έχει πρόσβαση ένα σχετικά ευρύ κοινό, και έπομένως προσφέρει τή δυνατότητα μιās ευρύτερης άπήχησης· χωρίς, όμως, αυτό νά σημαίνει ότι δύναται ή μεταφρασμένη λογοτεχνία νά ύφίσταται αυθύπαρκτα ή νά λειτουργεί αυτόόηλα, ή, πολύ λιγότερο, ότι πρόκειται για έναν και μοναδικό τέτοιο χώρο, τέτοιο πού νά δικαιολογεί τήν έπίμονη και συστηματική του πριμοδότηση, τήν κατά κάποιον τρόπο ύποστασιοποίησή του, εις βάρος άλλων ειδών μετάφρασης αλλά και άλλων πρακτι-

κῶν πολιτιστικής πολιτικής. Μακριά από τό νά θέλω νά μειώσω τό βάρος καί τή σημασία τῆς λογοτεχνικῆς μετάφρασης, πιστεύω ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος νά τήν ὑπηρετήσῃ κανεῖς εἶναι νά τήν ἀντιλαμβάνεται ὡς μέρος — ἀναπόσπαστο καί σημαντικώτατο μὲν, ἀλλά πάντα μέρος — καί ὄχι ὑποστασιοποιημένο μέσο ὑλοποίησης τοῦ πραγματικοῦ ζητούμενου. Καί τό πραγματικό ζητούμενο δέν μπορεῖ νά εἶναι ἡ μετάφραση (λογοτεχνική ἢ μὴ) καθ' ἑαυτή ὅσο ἓνα ὀλόκληρο οἰκοδόμημα: ἡ ἐνεργὸς παρουσία τῆς νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης μέσα στό σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ πολιτιστικὸ γίγνεσθαι. Συνοψίζοντας, λοιπόν: ἡ ἀποψη ἢ ὅποια τείνει νά πριμοδοτεῖ τὴν μετάφραση τῆς λογοτεχνίας καί νά τήν ὑποστασιοποιεῖ ἐκλαμβάνοντάς τὴν ὡς ταυτόχρονα στόχο καί μέσο εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἐπιζήμια καί παραπλανητικὴ ἢ δὲ πλάνη τῆς ἐγκριταίας ἀπὸ τὸν ἐπιζήμιον, στήν πράξη, παραγκωνίζει, τοποθετεῖ σέ δεύτερο πλάνο καί ἔτσι συχνά καταλήγει νά ἐξαλείφει ἀπὸ τὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν μετάφραση ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴν πολυδιάστατη ἐγκόσμια (κοινωνικὴ, οικονομικὴ, πολιτικὴ, πρακτικὴ) ὑπόστασή τῆς ὡς ἐμπορεύσιμου καί ἀνταλλάξιμου ἀγαθοῦ. Τό πῶς θὰ διευκρινιστεῖ ἂν ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας στήν περίπτωση τῆς Ἰσπανίας.

Στὴν Ἰσπανία σήμερον ὄχι μόνον δέν ὑπάρχει τό «οἰκοδόμημα» πού ἀνέφερα προηγουμένως, δέν ὑπάρχει καν — ἐπιτρέψτε μου νά ἐπιμείνω στή μεταφορὰ — τό οἰκόπεδο. Δέν ὑπάρχει ὁ χώρος, τό ἔδαφος πάνω στό ὁποῖο νά στηθεῖ τό οἰκοδόμημα πού θέλουμε. Στὴν Ἰσπανία ἐπικρατεῖ σχεδόν πλήρης ἀγνοία σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα: καί δέν ἀναφέρομαι στή λογοτεχνία μόνον ἀλλὰ γενικότερα στόν σύγχρονο πολιτισμὸ τῆς, τὴν ἱστορία τῆς, τὴν κοινωνικὴ τῆς φυσιογνωμία. Γιά τὴν πλειονότητα τοῦ ἰσπανικοῦ λαοῦ — καί παρά τίς ἀξιόλογες καί ἀξιοθαύμαστες προσπάθειες μεμονωμένων ἀτόμων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σύγχρονη Ἑλλάδα ἐδῶ καί χρόνια — ἡ Ἑλλάδα εἶναι μιά μεσογειακὴ χώρα μὲ πολλὰ νησιά, ἓνα λαμπρὸ παραελθόν καί κακὲς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία. Στὴν Ἰσπανία ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση εἶναι σχεδόν παντελῶς ἀγνωστή (ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἐλύτη, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀγνωστος ἀκόμα καί γιά τὴν πλειονότητα τῶν διανοουμένων καί πλέον καλλιεργημένων ἀναγνωστῶν, ἐνῶ ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Καβάφη, στήν ὁποία θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω). Στὴν Ἰσπανία δέν ὑπάρχει συγκροτημένη ἑλληνικὴ κοινότητα — ὅπως ὑπάρχει σέ πολλές δυτικοευρωπαϊκὲς καί κεντροευρωπαϊκὲς χώρες. Στὴν Ἰσπανία δέν ὑπάρχει παράδοση νεοελληνικῶν σπουδῶν — ὅπως ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, στήν Ἀγγλία. Στὴν Ἰσπανία — κι αὐτό, ὡς ἓνα βαθμὸ, εἶναι ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ μὲ τὴν Ἑλλάδα καί ἄλλες χώρες πού ἀνήκουν στήν περιφέρεια τῆς Εὐρώπης — δέν ὑπάρχει ἡ ἀκαδημαϊκὴ παράδοση πού καθιστᾷ ἄλλους πολιτισμοὺς καί κουλτοῦρες ἀντικείμενα ἐρευνας, ἀνάλυσης, μελέτης, μὲ δυὸ λόγια ἀντικείμενα γνώσης — ἂν καί, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, στήν ταχύτατα ἐκσυγχρονιζόμενὴ ἰσπανικὴ κοινωνία, ἔχει σημειωθεῖ ἀξιόλογη πρόοδος ὡς πρὸς αὐτό. Εἶναι συζητήσιμο ἂν πράγματι μποροῦμε νά μιλάμε γιά νεοελληνικὲς σπουδὲς στήν Ἰσπανία σήμερον, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι οὔτε καν οἱ βυζαντινὲς δέν εἶναι ἀναπτυγμένες. Σέ ἀντίθεση, λοιπόν, πρὸς τίς χώρες τῆς περιφέρειας, ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζει, σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ, ἡ συστηματικὴ/ἐπιστημονικὴ ἀνασχόληση μὲ τὸ(ν) πολιτιστικὸ «Ἄλλο», οἱ χώρες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κέντρου — σέ μερικὲς περιπτώσεις ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα — ἐπιδίδονται συστηματικὰ στή μελέτη καί

ἐρευνα τοῦ παγκόσμιου χώρου: ἐνῶ οἱ χώρες τῆς περιφέρειας — ἀνάμεσά τους ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Ἰσπανία — ἔχουν ὡς μόνιμο καί ἀποκλειστικὸ ὄρο ἀναφορᾶς τό κέντρο, μὲ συνέπεια νά ἀπουσιάζει ὁ μεταξὺ τους πολιτιστικὸς διάλογος, ἡ πολιτιστικὴ ἀνταλλαγή: ἔξ οὗ καί τὰ πανταχοῦ παρόντα καί ὑπερδιογκωμένα τμήματα ἀγγλικῆς φιλολογίας καί στίς δύο χώρες. Ἄπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, ἡ περίπτωση τοῦ Καβάφη, τοῦ πλέον μεταφρασμένου καί μὲ τὴν μεγαλύτερη, μὲ διαφορά, ἀπήχηση στόν ἰσπανόφωνο χώρο Ἑλληνα ποιητῆ, εἶναι διαφωτιστικὴ: ὁ Καβάφης γίνεται γνωστός στόν εὐρύτερο ἰσπανόφωνο χώρο ὄχι μόνον ἀργά (μεταφράζεται γιά πρώτη φορά τό 1962) ἀλλὰ καί ἀφοῦ καί ἐφόσον τὸν ἔχουν παρουσιάσει στό διεθνὲς κοινὸ οἱ Ε.Μ. Φόρστερ, Ὀντεν καί Μαργκερίτ Γιουρσενάρ.

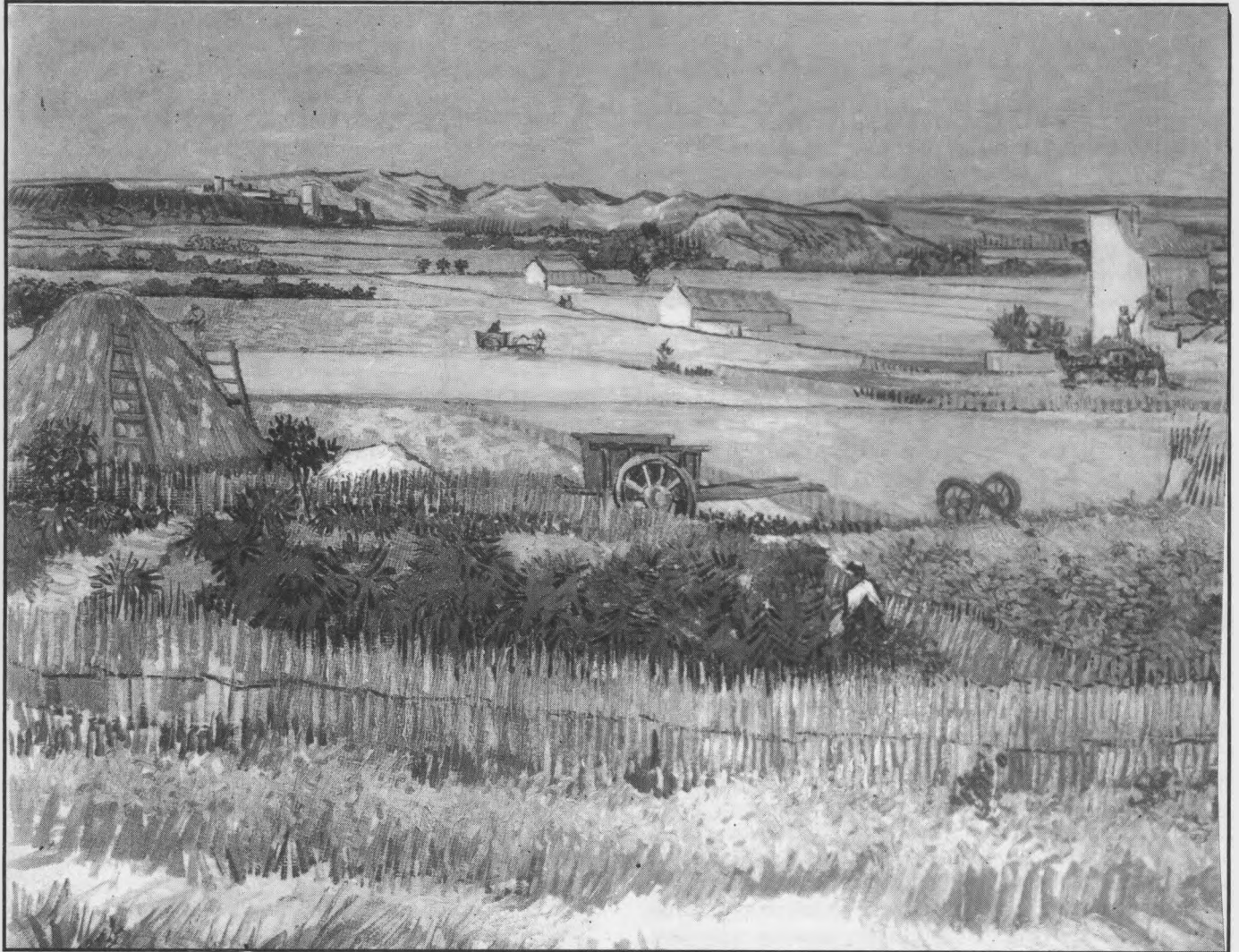
Ἀπὸ τὰ προηγούμενα προκύπτουν τρία συμπεράσματα: πρῶτον, ἡ ἀνάγκη διαμόρφωσης συγκεκριμένης πολιτικῆς τῆς μετάφρασης, ἐφόσον σήμερον δέν νοεῖται μετάφραση πού νά μὴν ἐντάσσεται σέ κάποια πολιτικὴ καί ἐφόσον χωρὶς αὐτὴν ἐνδημεῖ ὁ κίνδυνος νά γίνονται μεταφράσεις οἱ ὁποῖες ὁμοῦς πέφτουν στό κενό, ἀδρανοῦν. Τί νόημα ἔχει νά ἐπιχορηγοῦνται πέντε, δέκα, εἴκοσι μεταφράσεις τό χρόνο, ὅταν αὐτὲς παραμένουν στοιδαγμένες στίς ἀποθήκες κάποιου ἐκδοτικοῦ οἴκου μὲ ἐξειδικευμένο ἢ περιορισμένο ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἢ παραμένουν ἀδρανεῖς στὰ ράφια τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ ἢ τοῦ ἄλλου πανεπιστημίου; Δεύτερον, ἂν συμφωνοῦμε ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ διαμόρφωση μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς τῆς μετάφρασης, εἶναι ἐξίσου σημαντικὸ νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι μιά τέτοια πολιτικὴ δέν διαμορφώνεται στό κενό. Ἀντίθετα, ἀπαιτεῖ τὴν ἀνίχνευση, τὴν ἐρευνα, τὴν ἐνημερωμένη μελέτη, τὴν ἀνάλυση, τὴν οὐσιαστικὴ γνώση τοῦ συγκεκριμένου χώρου στόν ὁποῖο στοχεύει. Ἡ φύση τῆς ὡς ἐμπορεύσιμο καί ἀνταλλάξιμο ἀγαθὸ ἀπαιτεῖ γνώση τῆς ἀγορᾶς στήν ὁποία ἐπιδιώκει νά ἐνταχθεῖ. Ἡ ἀγορὰ ὁμοῦς, καί συγκεκριμένα ἡ ἐκδοτικὴ, ἰδίως σήμερον πού ἐπικρατεῖ ὁ πλέον ἀκρατὸς ἀνταγωνισμὸς, ἀποτελεῖ μιά διαρκῶς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Γιά νά τὴν προσεγγίσει κανεῖς σωστά, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση νά ὑπάρχει συνεχὴς διάθεση ἀναθεώρησης τῶν δεδομένων. Μιά πολιτικὴ τῆς μετάφρασης πού θέλει νά εἶναι ἐνεργὸς καί ἐκσυγχρονισμένη, πρέπει νά εἶναι πρόθυμη νά ἀναθεωρεῖ τίς ἰδέες, τὰ σχήματα καί τίς πρακτικὲς ἐκείνες πού δέν συμβαδίζουν μὲ τίς ἰσχύουσες συνθήκες, ἄσχετα μὲ τὸ ἂν ὑπῆρξαν ἀποδοτικὲς σέ ἄλλους καιροὺς καί ἄλλους χώρους. Στὴν ὁποία σημερινὴ ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς μετάφρασης — ἀλλὰ καί προβολῆς τῆς χώρας πρὸς τὰ ἔξω γενικότερα — ἐξακολουθοῦν, δυστυχῶς, νά βαθαίνουν ἰδέες, σχήματα καί πρακτικὲς πρὸ πολλοῦ ξεπερασμένες, ἄσχετες μὲ τίς νέες διαμορφωμένες ἢ διαμορφούμενες πραγματικότητες καί πού ὄχι μόνον δέν ἀποδίδουν κανένα ὄφελος ἀλλὰ καί ζημιώνουν. Γιά παράδειγμα, ἡ εὐρέως διαδεδομένη ἀντίληψη πού ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖ τὴν Ἑλλάδα τό *enfant terrible* τῆς Εὐρώπης — τό ἀτίθασο ἀλλὰ ἀξιαγάπητο παιδί, στό ὁποῖο συγχωροῦνται καί παραχωροῦνται τὰ πάντα — ὅταν, στήν πραγματικότητα, αὐτὴ ἢ ἀνοχὴ δέν ὑφίσταται πιά καί ἡ Ἑλλάδα καλεῖται νά ἀναλάβει τίς εὐθύνες τῆς μέσα στό εὐρωπαϊκὸ σύνολο ὡς ἐνήλικο καί ὑπεύθυνο μέλος. Καί νά ἀναφέρω ἐπίσης ἐνδεικτικὰ τὴν ἐπίμονη καί συστηματικὴ προβολή, μέσω τῆς μεταφραστικῆς καί ἐκδοτικῆς πράξης, τοῦ λόγου περὶ συνέχειας, ἀρχαίων ἐλ-

ληνικών ριζών και τά συναφή. Ο λόγος αυτός, στις σημερινές συνθήκες, ακούγεται τόσο μακρινός πού όχι μόνο πέφτει στο κενό αλλά έχει και τό επιζήμιο αποτέλεσμα να τοποθετεί τήν Ελλάδα εκτός τόπου και χώρου. Συχνά άγγίζει τά όρια τής εθνικιστικής προπαγάνδας· συχνά μοιάζει νά απευθύνεται σ' ένα καθαρά ξεπερασμένο μοντέλο φιλελληνισμού πού έχει τίσ ρίζες του στον 19ο αιώνα· συχνά δημιουργεί τήν κάθε άλλο παρά κολακευτική εντύπωση τής διαρκούς όμφαλοσκόπησης και περιαιτολογίας και δέν συγκαλύπτει, αλλά αντιθέτως ύπογραμμίζει, έναν ύπολανθάνοντα μύθο περί έγγενοϋς και δεδομένης έλληνικής πολιτισμικής άνωτερότητας. Κοντά σ' αυτόν τό λόγο, βαραινει κι ένας άλλος, ό όποιος, άν και άπομακρύνεται από τήν άρχαιολατρία, τείνει νά προμοδοτεί τίσ πιο γραφικές/φολκλοριστικές και άνώδυνες όψεις τής νεοελληνικής πραγματικότητας. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι τό έρώτημα ποιά έργα μεταφράζονται (μέ ή χωρίς τίσ εύλογίες τής πολιτείας) είναι ένα έρώτημα καιριο. Άλλά μέ τό παραπάνω συνδέεται και τό έξής: βασική προϋπόθεση για μιά όρθά διαμορφωμένη πολιτική τής μετάφρασης είναι νά είναι ικανή νά συλλαμβάνει τίσ τάσεις, τά ρεύματα, τίσ ευαισθησίες πού ύποψωσκουν σ' έναν συγκεκριμένο χώρο πρόσληψης και πού, ένδεχομένως, θά διαμορφώσουν τίσ μελλοντικές συνθήκες/όρους πρόσληψης και άπτήρησης του ξένου σώματος. Μέ άλλα λόγια, μιά πολιτική ικανή νά ενεργεί μέ προοπτική και όχι κοντόφθαλμα. Έτσι, φτάνουμε σ' ένα από τά γνωστά διλήμματα του προβληματισμού γύρω από τή μετάφραση τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, τό όποιο αντιπαραθέτει τή μετάφραση έργων του λογοτεχνικού μας κανόνα στή μετάφραση έργων πού ή βρίσκονται εκτός κανόνος ή είναι πολύ πρόσφατα ώστε νά διαθέτουν τό κύρος πού προσδίδει ό κανόνας, ή ή έπιτυχία τους στο έσωτερικό όφείλεται σέ λόγους περισσότερο έμπορικούς και μάρκετινγκ παρά λογοτεχνικούς. Πρόκειται, ωστόσο, για ψευδοδίλημα, στο όποιο έλλοχεύει ό κίνδυνος μιās a priori προμοδότησης κάποιας από τίσ παραπάνω κατηγορίες και, έπομένως, στήν παγίωση κάποιων κριτηρίων. Πλήν όμως, άν —όπως τόνισα και προηγουμένως— ή εκάστοτε πολιτική τής μετάφρασης όφείλει νά έπεται συγκεκριμένων κριτηρίων, άλλο τόσο τά κριτήρια αυτά όφείλουν νά είναι εύκαμπτα, εύελικτα, άνοιχτά. Άν, λοιπόν, συνοψίζοντας τά όσα έχουμε πει έως τώρα, δέν νοείται μετάφραση πού νά μήν εντάσσεται σέ μιά συγκεκριμένη πολιτική τής μετάφρασης και άν, για νά είναι αποτελεσματική και καρποφόρα, μιά τέτοια πολιτική όφείλει νά βασίζεται σέ συγκεκριμένα αλλά συγχρόνως και εύάλωτα κριτήρια πού νά άφορούν άμεσα τό χώρο πρόσληψης, τό τρίτο συμπέρασμα άφορά τήν άνάγκη διαμόρφωσης του έδάφους στο όποιο πρέπει νά στηρίζεται και χωρίς τό όποιο δέν μπορεί νά ευδοκιμήσει.

Χρησιμοποίησα προηγουμένως τήν εικόνα του οικοδομήματος και του οικοπέδου ταυτίζοντας τό «οικοδόμημα» μέ μιά ενεργό παρουσία τής νεοελληνικής πολιτισμικής έκφρασης εν γένει και τό «οικόπεδο» μέ τό γόνιμο έδαφος —προϋποθέσεις, συνθήκες, στόχους, τακτικές, έπιλογές, διαδικασίες κλπ.— πού θά επέτρεπε τήν ευδοκίμηση πού επιδιώκουμε. Πρίν προχωρήσω σ' αυτό τό τελευταίο, νά διευκρινίσω, για νά άποφύγω τυχόν παρερμηνείες, ότι ή χρήση τής μεταφοράς στή συγκεκριμένη περίπτωση δέν συνεπάγεται τήν προμοδότηση —άξιολογική ή χρονική— καμίας από τίσ παραπάνω όψεις του ζητήματος. Δέν ισχυρίζομαι ότι για νά ευδοκιμήσει ή μετάφραση θά πρέπει πρώτα νά ύπάρξει τό οικοδόμημα, και πολύ

λιγότερο ότι μόνο μεταφράζοντας, όλο και περισσότερο, θά δημιουργηθεί τό οικοδόμημα. Άντιθέτως, αυτό πού προτείνω είναι μιά πολυμέτωση και πολύπλευρη αντιμετώπιση, τής όποιας οι στόχοι νά εκλαμβάνονται ως αλληλένδετοι, ταυτόχρονοι και παράλληλοι. Και, φυσικά, ως άναπόσπαστο μέρος τής ευρύτερης πολιτιστικής πολιτικής τής χώρας. Η καλλιέργεια του ύπεδάφους είναι προϋπόθεση εκ των ών ούκ άνευ για τήν πρόσληψη σέ μιά χώρα ενός ξένου σώματος. Κι αυτό για πολλούς ενόητους λόγους. Δέν είναι δυνατόν νά έξαρτώμαστε έσσει και άποκλειστικά, για τήν προβολή του νεοελληνικού διβλίου, από τούς έλάχιστους κλασικιστές, τούς άκόμη λιγότερους νεοελληνιστές κριτικούς —ούτως ή άλλως, είδος σχεδόν άνύπαρκτο σήμερα στήν Ίσπανία— και κάποιους άπειροελάχιστους και παντελώς άγνωστους εκδότες. Άλλά τότε, άκόμη και στήν καλύτερη περίπτωση, στήν περίπτωση πού ένας γνωστός εκδοτικός οίκος ή ένας σοβαρός μή νεοελληνιστής κριτικός γνωρίζει τήν ύπαρξη ενός ελληνικού διβλίου, πώς μπορούμε νά έχουμε τήν άπαιτήση νά αναλάβουν τήν έκδοση και προβολή του, ή τήν παρουσίασή του στα έγκυρα έντυπα τής χώρας, όταν αυτό ξεφυτρώνει μέσα από τό κενό και τό μόνο πού τό συνδέει μέ τήν έκδοτική άγορά είναι ή ύπαρξη κάποιων άλλων έξίσου μεμονωμένων μεταφράσεων, κατά κανόνα μάλιστα του ίδιου είδους (λογοτεχνία και δή ποίηση);

Τόνισα προηγουμένως ότι μιά ένσυνείδητη πολιτική τής μετάφρασης, μιά συμβαδίζουσα μέ τή σύγχρονη πραγματικότητα πολιτική τής μετάφρασης, πρέπει νά βασίζεται σέ μιά βαθιά και άμεση γνώση του συγκεκριμένου χώρου στον όποιο στοχεύει. Πιστεύω άκράδαντα ότι ή έντατική καλλιέργεια και προώθηση των νεοελληνικών σπουδών στήν Ίσπανία, όπως και άλλου, άποτελεί άν όχι τή λυδία λίθο του ζητήματος, τουλάχιστον ένα από τά σημαντικότερα κλειδιά για τήν επίτευξη του στόχου αυτού. Έδώ, όμως, άνοιγεται ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο: Ποιών νεοελληνικών σπουδών; Παρ' ότι ό χώρος δέν μου έπιτρέπει νά τό σχολιάσω διεξοδικά, θά αναφερθώ σύντομα στο θέμα αυτό σκιαγραφώντας κάποιες σκέψεις. Όπως άκριβώς για νά ευδοκιμήσει ή μετάφραση ελληνικών διβλίων δέν άρκει άπλώς νά γίνονται όσο τό δυνατόν περισσότερες μεταφράσεις, μέ τό ίδιο σκεπτικό δέν άρκει έπίσης νά ύπάρχουν άπλώς νεοελληνικές σπουδές. Δέν άρκει ή ύπαρξη και μόνο κάποιων νεοελληνικών σπουδών, αλλά άπαιτείται ή σταθερή, εύελικτη και προπαντός ενημερωμένη ύποστήριξη τής πολιτείας· επιβάλλεται ό έπαναπροβληματισμός γύρω από τό χαρακτήρα των σπουδών αυτών, ή καλύτερα γύρω από τό ρόλο πού ή σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική και πολιτιστική πραγματικότητα, από τή μιά, και οι άνάγκες μιās σωστής ελληνικής πολιτιστικής πολιτικής, από τήν άλλη, καλούν τίσ σπουδές αυτές νά διαδραματίσουν άπαιτείται νά προγραμματίζονται και νά προωθούνται μέ τή δέουσα ευαισθησία προς τίσ διαμορφούμενες πραγματικότητες. Σήμερα, στο ισπανικό πανεπιστήμιο, πού είναι και ό φυσικός χώρος άνάπτυξης των νεοελληνικών σπουδών, συντελούνται άλλαγές πού θά καθορίσουν, άμεσα ή έμμεσα, τίσ συντεταγμένες του ισπανικού πολιτιστικού χώρου στο έγγύς μέλλον. Άναφέρω, παραδειγματικά, τή δημιουργία νέων μορφών έπαγγελματικής κατάρτισης, τήν έμφύτευση νέων πανεπιστημιακών σπουδών (π.χ. μεταφραστικές σπουδές, media studies), τή δημιουργία νέων χώρων έρευνας, τήν αύξανουσα παγίωση τής διεπιστημονικής προσέγγισης. Δεδομένου αυτού του πλαισίου λοιπόν, είναι άπαραίτητο νά αναθεωρήσουμε, ή άκόμα και νά ανατρέψουμε, κά-

ποιες συμβατικές αντιλήψεις (καί πρακτικές) πού ἀφοροῦν τίς νεοελληνικές σπουδές· ὅπως, γιά παράδειγμα, αὐτή πού τίς θέλει ἐπικεντρωμένες ἀποκλειστικά στή διδασκαλία τῆς γλώσσας (ἀντε καί τῆς λογοτεχνίας), ἀγνοώντας τή μελέτη καί προβολή ἄλλων πολιτιστικῶν ἐκφράσεων (τοῦ κινηματογράφου, τοῦ θεάτρου, τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τῶν μέσων ἐνημέρωσης, τῶν θεσμῶν, τοῦ ἐπιστημονικοῦ καί θεωρητικοῦ ἑλληνικοῦ λόγου). Ἡ αὐτή πού ἐμμένει σέ μιά ξεπερασμένη ἐνδογαμική ἀντίληψη, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή σημερινή *γκετοποίηση* τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν σέ σχέση μέ ἄλλα γνωστικά ἀντικείμενα. Ἡ ἀκόμη τόν ἐφησυχασμό κάποιων ἐκπροσώπων κρατικῶν φορέων, οἱ ὁποιοί ἐκτελοῦν μακάρια τά καθήκοντά τους χωρίς τήν παραμικρή φροντίδα ὡς πρὸς τήν ἐνημέρωση τῶν πηγῶν πληροφοριῶν τους. Χωρίς τέτοιες καί ἄλλες παρεμβάσεις, τό ὅποιο οἰκοδόμημά μας θά παραμένει κενό καί αἰωρούμενο ἐνῶ τό ζητούμενο θά ἐξακολουθεῖ νά συγχέεται μέ τό μέσον.

Θά τελειώσω μέ δύο σύντομες παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ δύο — κατὰ τή γνώμη μου ἰδιαίτερα σημαντικά — χαρακτηριστικά τοῦ ἰσπανικοῦ χώρου: ἀφ' ἑνός, ἡ Ἰσπανία καί ἡ

Ἑλλάδα ἀνήκουν πολιτισμικά στό ἴδιο τμήμα τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι μοιράζονται πολλά κοινά ὡς πρὸς τίς σχέσεις κέντρου-περιφέρειας· καί ἀφ' ἑτέρου, ὁ ἰσπανικός πολιτιστικός χώρος διαθέτει ἕναν βαθμό διαπερατότητας αἰσθητά μεγαλύτερο ἀπ' αὐτόν πού ἐκδηλώνεται σέ πολλές ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες (καί δὴ τοῦ κέντρου). Καί τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά, πλούσια σέ δυνατότητες, εἶναι ἐκμεταλλεύσιμα γιά μιά οὐσιαστική ἑλληνική πολιτιστική πολιτική. Ἡ δεύτερη παρατήρηση ἀφορᾷ τά ἀρκετά ζοφερὰ χρώματα μέ τά ὁποία περιέγραψα τό ζήτημα τῆς παρουσίας — ἢ μᾶλλον ἀπουσίας — τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς πολιτιστικῆς πραγματικότητας στήν ἀντίστοιχη ἰσπανική, θέλοντας νά τονίσω τίς πάμπολλες ἐλλείψεις καί τά κενά. Ὡστόσο, εἶναι ἐξίσου ἀλήθεια καί ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι, τά τελευταῖα χρόνια, κάποια δειλὰ δήματα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή ἔχουν ἀρχίσει νά γίνονται. Παραμένει, λοιπόν, νά δοῦμε ἂν αὐτά τά πρῶτα δειλὰ δήματα θά εὐσταθήσουν, ἂν θά ἐμπεδωθοῦν, ἂν θά μετατραποῦν σέ σταθερές μιάς ὄντως σύγχρονης ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς.

Ἡ ΔΕΥΤΕΡΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

τοῦ Ἀλέξη Πολίτη

Η προφορική λογοτεχνία πεθαίνει μόλις καταγραφεῖ, χάνει δηλαδή τὴ χαρακτηριστικὴ ὑφή της. Γιὰ τὸν πολιτισμὸ πού διώνουμε ἐμεῖς, ὅμως, ὁ θάνατος αὐτὸς ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰ καινούργια γέννηση, μὲ τὴν ἔνταξη δηλαδή τῆς προφορικῆς λογοτεχνίας στὸν δικό μας, τὸν γραπτὸ πολιτισμὸ. Γιατί μπορεί νὰ χρησιμοποιήσουμε στὴν καθημερινή μας ἐπικοινωνία τὸν προφορικὸ λόγο, μπορεί ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς ζωῆς μας νὰ στηρίζεται σ' αὐτόν, ὥστόσο, προκειμένου νὰ μελετήσουμε, νὰ ἐννοήσουμε ἕνα φαινόμενο, θὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς κώδικες τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ κόσμος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀνήκει στὴ μακρὰ διάρκεια — ὅπως καὶ οἱ περισσότερες, ἄλλωστε, ἐκδηλώσεις τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ὑπάρχει ἀπὸ αἰῶνες, κι οἱ ὅποιες ἀλλαγές συμβαίνουν μὲ πολὺ ἀργούς ρυθμούς, σχεδὸν ἀνεπαίσθητα, καθὼς δύσκολα προσαρμόζονται στὶς καινούργιες συνθήκες. Αὐτὸ πού θὰ ἤθελα, ὅμως, νὰ ἐξετάσουμε σήμερα, εἶναι διττά τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ γραπτὸς εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, ὁ πολιτισμὸς τῶν διανοούμενων ἀστυῶν ἐστρεψε ξαφνικά τὴν προσοχή του καὶ πρὸς τὰ δημιουργήματα τῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων — τραγούδια, παραμύθια, παραδόσεις — τὰ κατέγραψε, τὰ πέρασε στὸν δικό του κώδικα καὶ τὰ ἐνσωμάτωσε ἐν μέρει — καὶ ἐπιλεκτικά, ἐννοεῖται — στὸν δικό του πολιτισμὸ. Τὸ ἀντικείμενό μας θὰ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση· ἀλλὰ μᾶς χρειάζεται πρῶτα μιὰ γενικότερη ἐποπτικὴ ματιά στό εὐρωπαϊκὸ σύνολο: πρόκειται γιὰ παράλληλες πορείες, πού ἡ συνθεώρησή τους μᾶς βοηθάει νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὰ πράγματα.

Ἡ γένεση τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος

Δέν βρίσκω καθόλου πειστικὲς τὶς ἀπόψεις ἐκείνων πού ἀναζητοῦν τὴ γένεση τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος στοὺς παλιούς περιηγητές. Εἶναι ἀναμενόμενο ἕνας περιηγητὴς νὰ περιγράφει τὰ ὅσα περίεργα συναντᾷ στὴ δική του ἢ στὶς ξένες χώρες· γι' αὐτὸ ταξιδεύει, γιὰ νὰ τὰ γνωρίσει· γι' αὐτὸ γράφει, γιὰ νὰ τὰ γνωστοποιήσει. Καὶ φυσικά, ἀνάμεσα στὰ περιεργα, θὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ «λαϊκὲς» ἐκδηλώσεις: χοροὶ, τραγούδια, ἔθιμα. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού ὀφείλουμε ν' ἀναζητοῦμε δέν βρίσκεται στὴν ἀπλή, τὴν τυχαία περιγραφή, βρίσκεται στὴ θεωρία: σέ ἕνα δηλαδή συνεκτικὸ σύστημα, πού ἀξιολογεῖ ἐκ νέου τὸ ὅποιο ἀντικείμενο περιγράφει, πού τὸ βλέπει διαφορετικά.

Γι' αὐτὸ, γενετικὴ πράξη τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος

πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ συλλογὴ τοῦ J.G. Herder, *Alte Volkslieder*, τό 1774 — ἕνα βιβλίο πού ἐπανεκδόθηκε σύντομα σέ δύο τόμους τό 1778 καὶ τό 1779. Ἡ κεντρικὴ διαφορά ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες προηγούμενες συλλογές παρόμοιου περιεχομένου δέν βρίσκεται μόνο στὸν τίτλο, παρὰ καὶ στὴν ὀπτική γωνία: Γιὰ τὸν Χέρντερ τὰ τραγούδια αὐτὰ δέν ἐκφράζουν τόσο τὸν δημιουργὸ τους ὅσο δλόκληρο τὸν λαό. Εἶναι ἡ «φωνὴ τοῦ λαοῦ» — *Stimmen der Voelker* θὰ ὀνόμαζε ὁ Χέρντερ τὴν τρίτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου, πού τὴν ἐτοίμαζε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του. Παράλληλα, στὴ λογική του Χέρντερ ἀναδιατάσσεται ἡ ἀξία τῆς ἴδιας τῆς ποίησης: «Τὸ τραγούδι πρέπει νὰ ἀκούγεται, ὄχι νὰ διαβάζεται», ὑποστηρίζει. Ὅχι πιά ὁ λόγος, παρὰ ἡ ἐκφορὰ του — περνᾶμε ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ γραπτοῦ στὸν κώδικα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ.

Σύντομα παρόμοιες συλλογές θὰ φανοῦν γιὰ διαφορετικὰ ἀντικείμενα: γιὰ τὰ παραμύθια ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Grimm, γιὰ τὰ λαϊκὰ βιβλία (*Die Deutschen Volksbuecher* τοῦ Josef Goerres), ἢ μιὰ ἀκόμα ἀνθολογία τραγουδιῶν (*Das Knaben Wimperhorn* τοῦ Achim von Arnim καὶ τοῦ Clemens Brentano) — ὅλ' αὐτὰ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Συναίμα, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια ὁ August Eilherm Schlegel ἐπέξεργάζεται καὶ βελτιώνει τὴ θεωρία τοῦ Χέρντερ: λαϊκὰ μποροῦν νὰ θεωροῦνται μόνο τὰ ἄγραφα τραγούδια τῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων.

Ἡ γένεση λοιπὸν τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι γερμανικὴ ὑπόθεση. Στὴ Γαλλία ἕνα παρόμοιο ἐνδιαφέρον ἀργήσε πολὺ νὰ ἐκδηλωθεῖ — γιὰ νὰ συναντήσουμε συλλογὴ γαλλικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν πρέπει νὰ περιμένουμε ὡς τό 1840. Καὶ στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ δέν εἶναι οἱ Ἄγγλοι, παρὰ οἱ Σκῶτοι καὶ οἱ Ἰρλανδοὶ πού θὰ ἐνδιαφεροῦν γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ πράγματα — ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ μονάχα τὸν Sir Walter Scott.

Ὑποστηρίζω ὅτι κάποιον νόημα μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω — ὅσο σχηματικά καὶ χοντρικά κι ἂν τὰ ἐξέθεσα. Καθὼς δηλαδή ἀνοίγει ὁ αἰῶνας τῶν ἐθνικοτήτων, ὅσα σύνολα δυσκολεύονται νὰ προσδιορίσουν μὲ πολιτικὰ κριτήρια τὴν ἐθνικὴ τους ταυτότητα, ἀνατρέχουν στὰ πολιτισμικά. Νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Χέρντερ ἡ Γερμανία δέν εἶχε ἀκόμα τὴν κλασικὴ τῆς λογοτεχνίας· ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ, ἡ ἀνώδυμη, «λαϊκὴ» λογοτεχνία ἀποτελεῖ πῶς ἀξιόπιστο μάρτυρα τῆς ἐνότητος ἐνός λαοῦ. Ἀντίθετα ἡ Γαλλία διέθετε καὶ σαφὴ πολιτικὴ ταυτότητα καὶ κλασικὴ λογοτεχνία — ποῖος ὁ λόγος νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὰ τραγουδάκια πού τραγουδοῦσε ὁ κοσμάκης; Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἄγγλοι, ἀλλὰ οἱ Σκῶτοι καὶ οἱ

Ἴρλανδοί πού ἄλλοῦ θά ἔβρισκαν τά ἐθνικά τους χαρακτηριστικά; Ἔτσι, στίς χώρες ὅπου τό ἐθνικό μποροῦσε νά προσδιοριστεῖ ἀπό τό πολιτικό, τό λαογραφικό ρεῖμα στράφηκε πρὸς τοὺς ξένους λαούς — εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Φοριέλ καί τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Κάπως ἔτσι, νομίζω, προέκυψε ἡ αἰσθητικὴ ἀναβάθμιση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐνῶ παλιότερα ἡ διάκριση γραπτοῦ καί προφορικοῦ πολιτισμοῦ παρέπεμπε σέ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις — ἀνώτερα στρώματα καί λαός — καί ἐπομένως οἱ μορφωμένοι περιφρονοῦσαν τὰ δημιουργήματα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, μέ τὴν καινούργια θεώρηση ἡ διάκριση μετατοπίστηκε στὰ ἐθνικά σύνολα: τὰ τραγούδια τώρα — ἀπό κοντά καί τὰ παραμύθια, οἱ παραδόσεις κλπ. — ἦταν «γερμανικά» ἢ «σκωτσέζικα» ἢ «ἱρλανδικά». Ἐκπροσωποῦσαν πιά τό ἐθνικό ἐγώ, καί ὡς ἐκ τούτου ἦταν ἄξια λόγου.

Οἱ Νεοέλληνες

Γύρω στό 1800 λοιπόν, οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἔχουν δημιουργηθεῖ. Ἔχει δημιουργηθεῖ ἐπίσης καί μιὰ ἄλλη προϋπόθεση, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: ἡ Εὐρώπη ἔχει ἀνακαλύψει τοὺς Νεοέλληνες.

Ὅχι, δέν παραδοξολογῶ. Φυσικά καί ἡ Ἑλλάδα καί οἱ κάτοικοί της ἦταν γνωστοί στοὺς Εὐρωπαίους, ὥστόσο, στὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα, καί ἰδίως πρὸς τό τέλος του, ἡ εἰκόνα τοῦ Νεοέλληνα ἄλλαξε. Παλιότερα τὴν ταυτότητα — τὴν ἐτερότητα ὀρθότερα — τὴν προσδιόριζε ἡ θρησκευτικὴ κατάσταση: οἱ «Ἕλληνες», οἱ *graeci* ἦταν χριστιανοὶ «σχισματικοί», πού δέν ἀκολουθοῦσαν τὴν ὀρθή πίστη, δηλαδή τὸν Πάπα ἢ τὴ Μεταρρύθμιση: αὐτὸ ἐνδιέφερε τοὺς Εὐρωπαίους — ὅπως ἀντίστοιχα καί τοὺς Ἕλληνες, βέβαια.

Δέν εἶναι τῆς στιγμῆς νά ἀναλύσουμε τό πῶς, τό γιατί καί τό πότε ἀκριβῶς ἄλλαξαν τὰ πράγματα καί οἱ Ἕλληνες ἀπό σχισματικοὶ θεωρήθηκαν αὐτόνομο ἔθνος. Ἔχει πάντως πολλή σχέση μέ τίς ἀλλαγές τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης, μέ τὴν αὔξηση τῆς ἐμπορικῆς σημασίας τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καί μέ τὴν ἐντονότερη παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὴν Εὐρώπη. Καί ἔχει ἀκόμα περισσότερη σημασία πῶς οἱ Ἕλληνες ὡς ἔθνος διέθεταν δύο σημαντικὰ προσόντα. Τό πρῶτο, πολύ γνωστό, ἔχον προγόνους. Τό δεύτερο ἦταν ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς μεσαιᾶς τάξης, τῶν ἐμπόρων. Οἱ ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς παροικίες ἔχον, γύρω στό 1800, γύρω στό 1820, μιὰ ζωηρὴ καί δραστήρια παρουσία: ἔφευγε πῶς ἡ ἐθνικὴ ὑπόσταση προωθήθηκε ἰδίως ἀπὸ τὴ μεσαιᾶ, τὴν ἀστική τάξη.

Τὰ ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια στὴν ἐπιφάνεια

Ἐἶχαν λοιπόν ὠριμάσει οἱ δύο ἀπαραίτητες συνθήκες. Καί πραγματικὰ τὰ ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια ἄρχισαν νά ἀνακαλύπτονται. Δέν θά σταθοῦμε στίς λεπτομέρειες κι ἄς ἔχουν τὴ γοητεία τους. Ἄς ποῦμε μόνο πῶς λίγο μετὰ τό 1770 ὡς τό 1820 σχηματικὰ ἀρχίζει νά διαμορφώνεται ἓνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λαϊκὴ ποίηση τῶν Νεοελλήνων, πού ἀποτυπώνεται κυρίως στὰ περιηγητικὰ κείμενα: οἱ περιηγητὲς καταγράφουν, κοντά σ' ἄλλες γραφικότητες, καί «λαϊκά» τραγούδια: ὅσο μάλιστα πλησιάζουμε πρὸς τό 1820 τό ἐνδιαφέρον γίνεται πλοῦς ἐκθάρα καί πλοῦ ἐντονο. Ὡστόσο, τό ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ «συλ-

λογή» ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δέν προήλθε ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς, οὔτε ἦταν ἄλλωστε ἀναμενόμενο νά προέλθει: ὁ ταξιδιώτης, εἶπαμε, βλέπει πολλὰ πράγματα, ἓναν ὀλόκληρο κόσμο, μὰ δέν ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του μονάχα σ' ἓνα ἀντικείμενο.

Ἡ σκέψη γιὰ μιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν ἦρθε ἀπ' ἔξω. Ἀπὸ ἀνθρώπους πού δέν εἶχαν ποτέ ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα, πού δέν εἶχαν παρὰ μίαν ἀχνὴ εἰκόνα τῆς, ἀλλὰ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἀναζητήσαν τό πῶς θά τὴ γνωρίσουν καλύτερα.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Φοριέλ τρεῖς ἄνθρωποι, ὅσο ξέρω, διανοήθηκαν ἓνα παρόμοιο ἐγχείρημα: τό 1804 ὁ γαλλόφωνος Ἑλβετός Sismondi. Δέκα χρόνια ἀργότερα, 1814, ἓνας Γερμανός, ὁ βαρόνος Haxthausen. Καί ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάσταση ὁ Γάλλος Buchon: ἀπὸ τοὺς τρεῖς, μονάχα ὁ Χάξτχάουζεν προχώρησε ἀρεκέτα, κατάρτισε δηλαδή μιὰν ἄξια λόγου συλλογὴ, πού ὅμως, γιὰ λόγους πού δέν εἶναι τῆς ὥρας νά ἐξετάσουμε, δέν κατορθώσε νά τὴν τυπώσει. Ὁπωσδήποτε, μέ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν πιά στὸ ἐπίκεντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐνδιαφέροντος: οἱ συνθήκες ἦταν πολύ πιό πρόσφορες, καί πραγματικὰ, στὰ 1824-25, ὁ Φοριέλ τυπώνει τὴν πρώτη συλλογὴ ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν σέ δύο τόμους στὸ Παρίσι.

Ὁ Φοριέλ

Δυὸ λόγια πρῶτα γιὰ τὸν ἐκδότη. Γεννημένος τό 1772 στὴν ἐπαρχιακὴ πόλη τοῦ Saint-Etienne, ὁ Φοριέλ πῆρε καλὴ μόρφωση στὰ πρῶτα νιάτα του, καί στὰ χρόνια τῆς ὠριμότητάς του τοῦ ἔτυχαν συνθήκες εὐνοϊκές, ὥστε νά περάσει μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του δίχως οικονομικοὺς ἐξαναγκασμούς, χωρὶς αὐτὸ νά σημαίνει πλοῦτο ἢ ἰδιαίτερη ἄνεση. Δέν σπούδασε τίποτα: ἔμαθε, ὅμως, μόνος του πολλὰ πράγματα: ἔξερε ὅλες τίς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες ἐκτὸς ἀπὸ τίς σλαβικὲς, κι ἐπίσης ἀραβικὰ, σανσκριτικὰ, λίγα τούρκικα. Μελέτησε πολλές λογοτεχνίες, ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ βοτανολογία, καί γύρω στὰ τριάντα του ἀφιερώθηκε γιὰ πέντ' ἔξι χρόνια στοὺς ἀρχαίους Στωϊκοὺς. Καταπιάστηκε κατόπιν — γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ πιά — μέ τὴ γένεση τῆς νεωτερικῆς, δηλαδή τῆς μεταμεσαιωνικῆς ποίησης. Τὸν ἀπασχόλησε ἡ ἐποποιία καί ἡ σχέση της μέ τὰ δημοτικὰ τραγούδια — οἱ θεωρίες τοῦ F.A. Wolf ἔχον εὐρεία διάδοση — τὸν ἀπασχόλησε ἡ προδηγματικὴ ποίηση, τό ἰσπανικὸ δράμα, ὁ Δάντης, καί ἐπίσης, στὸ ἴδιο πλαίσιο, ἡ μετα-μεσαιωνικὴ ἱστορία: στὰ χρόνια του εἶχε τὴ φήμη ἰδιαίτερα σοφοῦ ἀνθρώπου: «Ἦταν ὁ δάσκαλος ὀλωνῶν μας», ἔλεγε ὁ Victor Cousin, «ὁ μόνος μὴ σχολαστικὸς σοφός», κατὰ τὴ ρῆση τοῦ Stendhal. Ἡ πνευματικὴ του διαμόρφωση ὀριζόταν ἀπὸ τὸν ὕστερο Διαφωτισμὸ: ἀνῆκε στὴν ὁμάδα τῶν διανοουμένων πού ὀνομάστηκαν Ἰδεολόγοι, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν ἐπισημὴ τῶν ἰδεῶν. Πολιτικά, ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἔτεινε πρὸς τὴν δημοκρατικὴ ἀλλὰ κεντρὴν παράταξη: διαφωνοῦσε ριζικὰ μέ τοὺς Ἰακωβίνοους, καί στὴν ἀρχὴ στήριξε τὸν Βοναπάρτη, ἀλλὰ ἀργότερα, ἰδίως ἐπὶ αὐτοκρατορίας, πέρασε πιά στὴν ἀντιπολίτευση.

Ὁ ἴδιος ὁ Φοριέλ πρέπει νά ἦταν ἄνθρωπος πού δέν τὸν ἐγοητεύεσε ἡ δρᾶση. Ἔμενε κλεισμένος στὰ διαβάσματά του, ἔγραφε δύσκολα καί ἀπέφευγε νά τυπώνει, ἀκόμα καί νά τελειώνει τὰ ἔργα του. Στὸ ὅλο σύστημα τῆς γνώσης, τὸν ἔβλεπε τό πεδίο τῆς μάθησης μονάχα. Ὡστόσο, ἄς μὴν τὸν φανταστοῦμε σάν ἓναν ἄβουλο καί ἀνενεργὸ χαρακτήρα, παρὰ σάν

έναν λεπτεπίλεπτο, εὐσυνείδητο καὶ διστακτικό ἄνθρωπο, πού δύσκολα ἀποφασίζει ὅτι ἔχει κάτι νά πεῖ, καί ὅταν τό ἀποφασίσει, τό λέει προσεκτικά καί σιγανόφωνα.

Θά πρέπει ἐπίσης νά τονίσουμε ὅτι ἡ ἀπασχόλησή του μέ τά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια στάθηκε ἕνα πάρεργο, ἕνα διάλειμμα τῆς σοβαρῆς δουλειᾶς του. Ἄρχισε νά καταπιάνεται γιά πρώτη φορά τό καλοκαίρι τοῦ 1822, καί τόν Μάρτη τοῦ ἐπόμενου χρόνου λογάριζε πῶς εἶναι ἔτοιμος. Ἡ ἄκρα εὐσυνειδησία του τόν ἀνάγκασε νά ἀπασχοληθεῖ γιά ἐνάμιση χρόνο —κι ὕστερα, τά παράτησε. Μιά ἢ δύο φορές ἀκόμα στή ζωὴ του, ναί, ξανάσκυψε στά παλιά του χειρόγραφα, στά ἀνέκδοτα τραγούδια πού εἶχε συγκεντρώσει, ἀλλά πάντα σάν γιά νά ξεσκάσει ἀπό τίς περισπούδαστες ἀσχολίες του. Ἡ θεά Τύχη, μαζί μέ τήν ἀναβλητικότητα του, τοῦ ἔπαιξαν τελικά ἕνα ἀσχημο παιχνίδι. Δέν ὀλοκλήρωσε τό μεγάλο ἔργο πού ἐτοίμαζε, γιά τή γέννηση τῆς νεότερης ποίησης στόν γαλλικό νότο, κι ὅταν πέθανε, τό 1844, τά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια τοῦ 1824 ἦταν σχεδόν τό μόνο σημαντικό ἔργο πού ἄφηγε πίσω του.

Ἡ δημιουργία τῆς συλλογῆς

Λίγο μετά τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης, τέλη τοῦ 1821 ἢ ἀρχές τοῦ 1822, ὁ Φοριέλ, ὅπως πολλοί λόγιοι ἐκείνο τόν και-

ρό, ἄρχισε κάποια μαθήματα νέων ἑλληνικῶν. Φαίνεται πῶς λόγω τῶν ἰδιαίτερων ἐνδιαφερόντων του, ζήτησε ἀπό τόν Ἑλληνα δάσκαλό του ἄν ὑπῆρχαν κείμενα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, ἢ καλύτερα κάποια τραγούδια. Βρέθηκε τότε μιά μικρὴ συλλογή, ἀκριβῶς ἐκείνη πού εἶχε καταρτίσει ὁ γερμανός Χάξτχάουζεν, καί τῆς ὁποίας ἕνα ἀντίγραφο εἶχε φτάσει —τό γιατί καί τό πῶς δέν εἶναι τῆς στιγμῆς— ὡς τό Παρίσι. Ὁ Φοριέλ ἀναζητοῦσε, εἶπαμε, τίς διαδικασίες πού διαμόρφωσαν τίς ἐποποιίες, καί πίστεψε πῶς θά ἔβρισκε ἕναν κρικο στά ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια.

Ἔτσι, μέ τή βοήθεια τῶν Ἑλλήνων τοῦ Παρισιοῦ, ἡ μικρὴ συλλογή —δεκατέσσερα τραγούδια ἦταν— πολλαπλασιάστηκε σύντομα: τρεῖς - τέσσερις στενοὶ φίλοι καί γύρω στοὺς εἰκοσι φίλοι τῶν φίλων φρόντισαν καί γρήγορα ἡ ἀρχικὴ μαγιά ἐφθασε τὰ ἑκατὸ περίπου τραγούδια. Ὁ Φοριέλ τὰ ἀντέγραφε, βελτιώνοντας ταυτόχρονα τὰ ἑλληνικά του, ἔδινε τὰ ἀντίγραφα στοὺς φίλους, οἱ ὁποῖοι διόρθωναν πού καί πού μερικές λέξεις —ε, οἱ τυχόν τούρκικες λέξεις ἐξαλείφονταν σιγά-σιγά— συμπλήρωναν κάποια κενὰ ἀπὸ τὴ μνήμη ἢ καί κατὰ τὸ γούστο τους, καί παράλληλα ὁ Φοριέλ μετέφραζε τὰ κείμενα στά γαλλικά, καί συγκέντρωνε πληροφορίες ὥστε νά τὰ σχολιάσει κατάλληλα. Ὁκτώβρη τοῦ 1823 ἔστειλε τό χειρόγραφο στό τυπογραφεῖο, ἔφυγε γιά ἕνα μεγάλο ταξίδι στήν Ἰταλία ὅπου ἕξι μῆνες ἀργότερα ὀλοκλήρωσε τὴν ὠραία καί πολὺ σημαντι-

κή εισαγωγή του. Τό καλοκαίρι τοῦ 1824, στή Βενετία καί κυρίως στήν Τεργέστη, μέ τή βοήθεια πάλι κάποιων Ἑλλήνων μεσαζόντων, συγκέντρωσε ἀφθονο καινούργιο ὕλικό, ἀπό τό ὁποῖο ἓνα μικρό μόνο μέρος χρησιμοποιήθηκε. Τό βιβλίο κυκλοφόρησε σέ δύο τόμους τόν Ἰούνιο καί τόν Δεκέμβριο τοῦ 1824 (ὁ δεύτερος τόμος με χρονολογία 1825). Ἡ ἐπιτυχία του ἦταν μεγάλη. Ἄρρεσε, σχολιάστηκε εὐρύτατα, μεταφράστηκε ἀμέσως στά γερμανικά —δύο φορές μάλιστα— στά ἀγγλικά, στά ρωσικά, καί χρησίμευσε σάν πηγή σέ πολλά ἡμερολόγια καί ἀνθολογίες, πού ἐκεῖνα τά χρόνια εἶχαν, λόγω τοῦ φιλελληνισμοῦ μεγάλη ζήτηση. Ἐμάς μᾶς ἐνδιαφέρει ὁμως ἐδῶ νά κρατήσουμε δύο στοιχεῖα. Τό πρώτο ἀφορᾷ τή διαδικασία τῆς δημιουργίας.

Ὁ Φοριέλ παρέλαβε κείμενα καί ἐξέδωσε κείμενα. Δέν ἔκανε ὁ ἴδιος τήν καταγραφή· εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἄκουσε, ὅσο ἦταν τουλάχιστον στό Παρίσι, ἔστω κι ἓνα τραγοῦδι τραγουδισμένο. Τό πρόβλημα τοῦ πῶς ἀποδίδεται μέ τόν κώδικα τῆς γραφῆς τό προφορικό κείμενο δέν τόν ἀπασχόλησε —κι ὅσο γνωρίζω δέν εἶχε ἀπασχολήσει κανέναν ὡς ἐκεῖνη τήν ἐποχή· ἀλλῶστε ἄργησε πολύ νά ἀπασχολήσει τήν ἐπιστήμη. Ἐπομένως, ἀφοῦ ἐξέδιδε κείμενα, θεωροῦσε τή δουλειά του παρόμοια μέ τῶν φιλολόγων: ὅπου τό μέτρο δέν περπατοῦσε σωστά, φρόντισε νά τό ἀποκαταστήσει, ὅπου ὑπῆρχε κάποιο κενό, ἔπρεπε νά συμπληρωθεῖ. Ἀκόμα, ἡ ἔννοια τῆς ἀναδημιουργίας, τῆς παράστασης, τῆς παραλλαγῆς —ζητήματα κοινόταπα σήμερα σέ ὄσους γνωρίζουν τή σχετική προβληματική— δέν ὑπῆρχαν στόν ὀρίζοντα. Ὅπως εἶπαμε, τροποποίησε κι ἐνοποίησε κάπως τό φραστικό πρὸς τό ἑλληνικότερο, δελιζώντας τουρκισμούς καί ἰταλισμούς, καί κανόνισε τή γραμματική σέ πιό κοντινούς πρὸς τή γραφομένη τύπου.

Ὅσο, ἡ πολύ ἰσχυρή φιλολογική του συνείδηση καί τό ἐξαιρετικά καλλιεργημένο κι εὐαίσθητο αἰσθητήριό του τόν ὀδήγησαν ἀρκετά σωστά: οἱ ἐπεμβάσεις του εἶναι ἀσημαντες, ἂν συγκριθοῦν μέ τίς ἐπεμβάσεις μεταγενέστερων ἐκδοτῶν. Κράτησε μάλιστα τά χειρόγραφα πού εἶχε παραλάβει ἀπό τούς πληροφορητές του —τουλάχιστον τά περισσότερα— κι ἡ προνοητικότητα αὐτή ἐπέτρεψε νά μποροῦμε σήμερα νά ἀπαλείψουμε τό μέγιστο μέρος τῶν ἐπεμβάσεών του. Καί κάτι ἀκόμα πολύ σημαντικό. Τό φιλολογικό του αἰσθητήριό τόν ὀδήγησε σ' ἓναν λεπτεπίλεπτο καί ἰδιαίτερα δυσύλληπτο γιά τήν ἐποχή του διαχωρισμό: ξεχώρισε τά δημοτικά τραγοῦδια ἀπό τά τραγοῦδια τά γραμμένα σέ γλώσσα δημοτική. Ἡ ἑλληνική φιλολογική ἐπιστήμη —καί νομίζω ὄχι μόνον ἡ ἑλληνική— ἔφτασε σ' αὐτό τό στάδιο μόλις δύο γενιές ἀργότερα, πρὸς τά τέλη τοῦ αἵωνα.

Τό δεύτερο στοιχεῖο πού ἐνδιαφέρει νά σχολιάσουμε εἶναι ἡ συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων συνεργατῶν του. Κανένας δέν ἐνδιαφέρθηκε νά συνεχίσει τό ἔργο στό ὁποῖο εἶχε συμβάλει. Μπορεῖ νά βοήθησαν τόν σοφό Γάλλο φίλο τους, καί μερικοί φαίνεται πῶς φιλοτιμήθηκαν ἰδιαίτερα, ὥστε μάζεψαν μεγάλο ἀριθμό τραγοιδιῶν, ὁμως ἀδιαφόρησαν ὁλότελα οἱ ἴδιοι. Κανένας δέν φαίνεται νά κράτησε ἀντίγραφο, κανένας δέν κατέγραψε ἔστω κι ἓνα τραγοῦδι μόλις ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή μαγνητική του μεθόδιο. Τά δημοτικά τραγοῦδια δέν ἦταν ἐντός τοῦ ὀπτικοῦ τους πεδίου· αὐτοί εἶχαν βρεθεῖ στό Παρίσι, στή Βενετία ἢ τήν Τεργέστη γιά νά ἀπομακρυνθοῦν, ἀκριβῶς, ἀπό τόν προφορικό πολιτισμό, γιά νά σπουδάσουν, νά ἐνταχθοῦν στόν εὐρωπαϊκό, στόν γραπτό δηλαδή πολιτισμό.

Θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω πῶς δέν ἦταν μόνο οἱ Ἕλληνες τοῦ Παρισίου ἢ τῆς Εὐρώπης πού ἀδιαφόρησαν.

Ἡ σταδιακή ἐνσωμάτωση τῶν δημοτικῶν τραγοιδιῶν στή νεοελληνική συνείδηση

A. Τό πρῶτο ἐνδιαφέρον, 1816-1921

Στά περιθώρια τῶν παλιῶν χειρογράφων, στά λευκά φύλλα πού προστίθενται κατά τή διδλιδοεσία, οἱ χρηστες σημείωναν, τά παλιά τά χρόνια, σημαντικά γεγονότα, προσωπικές πληροφορίες, ἐνίοτε καί κάποιους στίχους ἢ τραγουδάκια. Εἶτε παίζοντας ἀμήχανα, ὅπως κάνουμε κι ἐμεῖς, εἶτε γιά νά στρώσει τό μελάνι τοῦ κοντυλιού, ἴσως πάλι —ποιός ξέρει— σάν ἓνα συναισθηματικό ξέσπασμα. Τέτοιου εἶδους καταγραφές εἶναι βέβαια πολῦτιμες, ὥστόσο δέν φανερώνουν βούληση ἀποθησαύρισης, εἶναι τυχαῖες.

Συνειδητῆ ἀναφορά στά δημοτικά τραγοῦδια ἀπό Ἕλληνα συναντᾶμε γιά πρώτη φορά, ὅσο ξέρω, τό 1816. Τήν ἀφορμή τή δίνει ἡ παρουσίαση σέ κάποια γερμανική ἐφημερίδα τῆς πρώτης συλλογῆς σερβικῶν δημοτικῶν τραγοιδιῶν, πού μόλις εἶχε δημοσιευθεῖ, ἀλλά καί ἡ προσπάθεια τοῦ Χάξτχάουζεν, πού ἦταν πολύ πρόσφατη ἀκόμη: γνωρίζοντας τά δύο αὐτά δεδομένα, οἱ ἐκδότες τοῦ *Λόγιου Ἐρμῆ* στή Βιέννη μεταφέρουν στό ἑλληνικό κοινό τήν παρουσίαση τῆς σερβικῆς συλλογῆς καί προτρέπουν τούς συμπατριῶτες τους σέ παρόμοιες ἐνέργειες.

Ἡ πρώτη τοῦτῃ ἀναφορά δέν ἔμεινε δίχως συνέχεια. Καθῶς ἡ συλλογή τοῦ Χάξτχάουζεν, ἂν καί ἀνέκδοτη, ἦταν γνωστή στούς χώρους τῆς γερμανικῆς λογοσύνης, καθῶς οἱ Ἕλληνες πού ζοῦσαν στόν γερμανόφωνο χώρο βίωσαν, ἤθελαν —δέν ἤθελαν, τά τεκταινόμενα καί τίς καινούργιες ἀπόψεις πού κυκλοφοροῦσαν, παρατηροῦμε σ' αὐτά τά χρόνια νά δημιουργεῖται στούς ἑλληνικούς κύκλους ἓνα ἀχνό ἐνδιαφέρον, τό ὁποῖο μάλιστα πυκνώνει κάπως στά χρόνια πού προετοιμαζόταν ὁ Ἀγώνας.

Πρόκειται γιά ἓνα περιθωριακό φαινόμενο πού χρειάζεται νά τό σταθμίσουμε μέ προσοχή: ἡ κύρια τάση τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, πού τήν ὀδηγεῖ καί τήν κατευθύνει, βέβαια, ὁ Κοραῖς, στηρίζεται στίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἐπομένως σέ μιὰ δυναμική ἔννοια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ὅτι δηλαδή ἓνα ἔθνος δημιουργεῖται χάρις στή βούλησή του νά ἀναπτύχθῃ καί νά ὑπάρξει. Παράλληλα, ὥστόσο, μέ τόν γαλλικό πόλο, βλέπουμε νά ἀναπτύσσεται στόν γερμανόφωνο χώρο (ὅπου σιγά σιγά ἓνα καινούργιο ἰδεολογικό πλέγμα, ἐκεῖνο τοῦ Ρομαντισμοῦ, ἀρχίζει νά ἐπιβάλλεται), μιὰ τελείως καινοφανῆς ἀποψη γιά τό τί εἶναι ἔθνος. Ἡ ρομαντική, ἢ γερμανική ἂν θέλετε, ἀποψη εἶναι ὅτι τό ἔθνος προϋπάρχει, ὅτι ὁ ἐθνικός πολιτισμός εἶναι παντοῦ αὐτοφύης καί ἀπαραλλάχτος ἀνά τούς αἰῶνες, καί ἐπομένως τό καθῆκον τῶν διανοουμένων δέν εἶναι νά διαδώσουν τήν παιδεία, τά φῶτα, ἀπό τούς λίγους στούς πολλούς, παρά ἀντίθετα νά ἀνακαλύψουν τήν ἐθνική παιδεία πού ἐνυπάρχει στούς πολλούς καί νά τήν ἐνσωματώσουν στήν παιδεία τῶν λίγων, τῶν μορφωμένων. Προσοχή, ὁμως: ἡ ἀντίληψη αὐτή οὔτε ρίζωσε οὔτε ἀναπτύχθηκε στούς Ἕλληνες τοῦ γερμανόφωνου χώρου προεπαναστατικά: ἀπλῶς ἀναφάνηκε, δοκιμάστηκε. Αὐτό νομίζω ἐξηγεῖ τό κάποιο μικρό ἐνδιαφέρον γιά τά δημοτικά τραγοῦδια ὡς τό 1821.

Β. Τό κενό τῆς Ἐπανάστασης

Γιατί μέ τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης ἀκόμα κι αὐτό τό χλομό ἐνδιαφέρον, οἱ λίγες, οἱ μετρημένες στά δάχτυλα ἐκδηλώσεις του, ἔπαψαν ἀπότομα. Ὅσο διαρκοῦν οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις, δηλαδή ὡς τό 1829, δέν ἔχουμε τήν παραμικρή ἀναφορά στά δημοτικά τραγούδια. Ἀκόμα καί τό μείζον γεγονός, ἡ ἐκδοση τοῦ 1824, δέν προκαλεῖ καμιάν ἀντίδραση. Μιά ἀσήμαντη ἀναφορά στήν *Ἐφημερίδα Ἀθηνῶν*, πού τήν ἐξέδιδε ὁ Γ. Ψύλλας, γίνεται γιά νά τιμηθεῖ μονάχα ἡ γλώσσα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὄχι τά ἴδια τά κείμενα. Γνωρίζουμε τρεῖς μαρτυρημένες ἀγορές τοῦ βιβλίου ἀπό Ἑπτανήσιους, καί ἴσως βέβαια νά ὑπῆρξαν κι ἄλλες, ὥστόσο ὡς σημειωθεῖ πῶς ὅσα ἀντίτυπα τῆς συλλογῆς τοῦ Φοριέλ ἔχω ἐλέγξει στίς σημερινές ἐλληνικές βιβλιοθήκες, εἶναι ὅλα ἀγορασμένα σέ πολύ μεταγενέστερους καιρούς. Καί νά προσθέσουμε πῶς τά Ἑπτάνησα βρισκόνταν ἔξω ἀπό τά πεδία τῶν μαχῶν, ἀλλά καί πολύ κοντύτερα στόν εὐρωπαϊκό χῶρο, ἀπό τήν ἀποψη τῆς λογιόσυνης τουλάχιστον.

Σιωπή λοιπόν. Κι ἄς μή νομιστεῖ πῶς ἡ σιωπή ὀφείλεται σέ πτώση τοῦ πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος λόγω τῶν μαχῶν· τό ἀντίθετο. Σ' ὅλη τή διάρκεια τῶν πολέμων, καί ἐφημερίδες κυκλοφοροῦσαν —πρώτη φορά— στόν ἐλληνικό χῶρο, καί ποιήματα δημοσιεύονταν σ' αὐτές, καί βιβλία τυπώνονταν, καί σχολεῖα λειτουργοῦσαν, καί λόγος πολὺς γινόταν, ἐντός καί ἐκτός τῆς Ἑλλάδας, γιά ἕνα σωρὸ ἐθνικά καί διανοητικά ζητήματα. Ἡ νεοελληνική ποίηση, μάλιστα, ἀνανεώθηκε ριζικά στά χρόνια τοῦ Ἀγώνα.

Γ. Τό ἐνδιαφέρον ξαναρχίζει

Ὅστόσο, μόλις οἱ πόλεμοι τελείωσαν, οἱ ἀναφορές στά δημοτικά τραγούδια ἄρχισαν καί πάλι. Τό 1830 συναπτό μιά θετική μνεῖα, τό 1831 ἔχουμε τήν πρώτη ἀναφορά στόν ἐλληνικό χῶρο τῆς συλλογῆς τοῦ Φοριέλ. Ἐπειτα, σ' ὅλη τή δεκαετία πού ἀκολουθεῖ, ἐντοπιζόνται κάποιες ἀναφορές, σπανιότερα λιγοστές καταγραφές δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἀλλά καί ὀρισμένες ἀπομιμήσεις σέ ἔργα λογοτεχνικά. Ἐλάχιστα πράγματα· σποραδικά, ἀσυσχετίστα μεταξύ τους, καί κυρίως χωρὶς συγκεκριμένο στόχο. Ἡ ἰδεολογική ἀνασυνγκρότηση τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἡ δημιουργία ἐνός ἐθνικοῦ κέντρου γίνεται ἐρήμην τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Πάντως, ὅσο περνοῦν τά χρόνια, τόσο συχνότερα γίνεται λόγος γι' αὐτά. Ἐτσι, σέ μιά ἐκθεση περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας σέ ἐπίσημο περιοδικό, τό 1838, διαβάζουμε τά ἀκόλουθα: «Ἀλλά τό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, πῶς ἦτο δυνατὸν νά κατασταθῇ γόνιμον πάλιν χωρὶς ν' ἀναφυῖ ἐπ' αὐτοῦ καί τό ἐγχώριον ἄνθος; Ἐπὶ τῆς τυραννίας ἀκόμη, ὅπου ὁ λίθινος τῶν δεσποτῶν πους παρεχώρη τήν ἐλαχίστην ἀνεσιν, τό ἴδαμεν πάντοτε θάλλον, ὡς ἐξαγωγῶν φυτὸν εὐγενοῦς ρίζης φυόμενον μεταξύ πετρῶν κήπου ἐκχερωθέντος, καί ἠκούσαμεν ἀφ' ἐνός μὲν ἐπὶ τῶν ὀρίων τοὺς ἀδουλώτους ἀρματολοὺς μας ψάλλοντας ἄσματα πολλὰκις ἄξια τοῦ Τυρταίου, ἀφ' ἑτέρου δέ εἰς τὰς μεγαλοπόλεις, ὅπου ὁ ζυγὸς ἐκρόπτερο ὑπὸ ἄνθη, πολλὰκις ἀπηντήσαμεν ποιητὰς ἄξιους ἐποχῆς καλυτέρας».

Ἀόριστες βέβαια κουδέντες, γενικόλογες, ρητορικές. Καί στό περιθώριο· ἡ ἐκθεση κάνει λόγο ἰδίως γιά τή γραπτή ποίηση, ὥστόσο τά δημοτικά τραγούδια ἀναφέρονται, πρώτη φορά, πάλι στήν ὑπόλοιπη νεοελληνική ποιητική παραγωγή. Ἄς

μὴν μᾶς διαφεύγει ἐπίσης ὅτι ἡ ὀπτική κινεῖται ἀνάμεσα στόν Διαφωτισμό καί τόν Ρομαντισμό: τό λουλούδι εἶναι ἄγριο, ἐφόσον δέν καλλιεργεῖται, ἀλλά ἡ ρίζα του εἶναι εὐγενική.

Δύο χρόνια ἀργότερα, 1840, ὁ Θεόδωρος Μανούσης, πού ἦταν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος εἶχε συνδράμει τό 1814 τόν Γερμανὸ Χάξ-τχάουζεν στήν πρώτη πρώτη συλλογή, καθηγητῆς τώρα τῆς ἱστορίας στό πανεπιστήμιο, συγγράφει ἕνα ἄρθρο γιά τά ἀρχαῖα δημοτικά τραγούδια. Θυμάται τή δική του συμβολή, περηφανεύεται γι' αὐτήν, καί προσθέτει: «Ἡ ποιητικὴ ἀξία τῶν πλειοτέρων ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, τά ὁποῖα εἰλκυσαν τήν προσοχήν τῶν περιφανέστερων ποιητῶν καί φιλολόγων τῶν πεπαιδευμένων τῆς Εὐρώπης ἔθνων, εἶναι ἀπόδειξις ἀναντίρρητος ὅτι ἡ ποιητικὴ εὐφυΐα δέν ἐξέλιπε ποτέ ἀπὸ τήν ἐλληνικήν γῆν». Νᾶ προσέξουμε, βέβαια, πόσο βαραίνει ἡ ἐκτίμηση τῆς Εὐρώπης.

Ἄλλα δύο χρόνια, 1842. Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, μόλις εἴκοσι ὀκτώ χρονῶν τότε, μέ πολὺχρονη εὐρωπαϊκὴ σπουδὴ, ὑψηλῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου στό πανεπιστήμιο, καί μέ ἀκαμιαία τῆ νεανική του ὀρμή, δημοσιεύει ἀνώνυμα ἕνα μαχητικὸ φυλλάδιο, ὅπου προσπαθεῖ νά προτείνει λύσεις γιά τά προβλήματα πού περιβάλλουν τήν κοινωνία. Στηρίζεται στό ἄμεσο παρελθόν, τιμᾶ τόν Ἀγώνα, τοὺς κλέφτες, τοὺς ἀρματολούς. Ἡ ζωὴ τους λείει, ἡ ἱστορία τους, «εἶναι ἡρωικὴ ραψωδία», «τῆς σημερινῆς εὐρωπαϊκῆς ἐποχῆς τό μόνον παράδειγμα ποιητικῆς ὑπάρξεως. Ἡμεῖς ὁμως εἴμεθα τόσον ἀναίσθητοι, ὥστε πρέπει ξένο εἶναι νά συνάξουν τά λείψανά της». Πραγματικά, ὅσες συλλογές εἶχαν ὡς τότε κυκλοφορήσει ὀφείλονταν σέ ξένους συγγραφεῖς.

Μέ τῆ διατύπωση τοῦ Καλλιγᾶ διακρίνουμε ὅτι ἕνα μέρος τῆς νεοελληνικῆς διανόησης εἶχε ἀρχίσει νά θεωρεῖ πῶς τό δημοτικὸ τραγούδι τῆς χρειάζεται. Τήν ἴδια ἐκεῖνη χρονιά ὁ Μάρκος Ρενιέρης, γράφοντας στόν Ἰταλὸ Tommaseo, πού καταγινόταν νά συντάξει μιά μεγάλη συλλογὴ ἐλληνικῶν, ἰταλικῶν, κορσικανικῶν καί ἰλλυρικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, θά διατυπώσει τόν βαρὺ λόγο, πού ἔκτοτε τόσο συχνά εἰπώθηκε: «Ὁ μέγας ποιητῆς τῆς Ἑλλάδος δέν εἶναι οὔτε ὁ Σοῦτσος οὔτε ὁ Σολωμός, εἶναι ὁ λαὸς τῆς».

Ἀρχίζει λοιπόν νά ὀργανώνεται σταδιακά μιά ἄλλη ἀποψη. Τώρα δημοσιεύονται περισσότερα κείμενα σέ ἐφημερίδες ἢ περιοδικά: τό 1843 κυκλοφόρησε ἡ πρώτη συλλογὴ καταρτισμένη ἀπὸ Ἑλληνα —στό ἐξωτερικὸ ὅμως, στήν Πετρούπολη, πού μάλιστα ἀπευθινοῦνταν περισσότερο στό ρωσικὸ κοινὸ. Στήν Ἑλλάδα, στά Ἑπτάνησα ἀκριβέστερα, ἔπρεπε νά φτάσουμε ὡς τό 1850, γιά νά δεῖ τό φῶς παρόμοιο βιβλίον μέ ἐλληνικὴ ὑπογραφή, *Ἄσματα ἐθνικά*, τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου. Καί δύο χρόνια ἀργότερα δύο καινούργιες συλλογές, ἡ μιά στήν Κέρκυρα, ἡ ἄλλη στήν Ἀθήνα. Στά μισὰ λοιπόν τοῦ αἰῶνα τά πράγματα ἔχουν πάρει καινούργια τροπή. Ἡ νεοελληνικὴ συνείδηση φροντίζει νά ἐνσωματώσει τήν προφορικὴ τῆς παράδοση.

Ἄς προσπαθήσουμε νά ὀργανώσουμε ὅλες αὐτές τίς πληροφορίες, ὥστε νά γίνουν κατανοητές. Συνοψίζω: 1816-1821, ἕνα ἀχνὸ ἐνδιαφέρον: 1821-1929, τά χρόνια τοῦ Ἀγώνα, ἀπόλυτη σιωπή: 1830-1840, τό ἐνδιαφέρον ἐμφανίζεται καί πάλι θαμνηδόν καί ἀργά: 1840-1850, συνειδητοποίηση τοῦ κενοῦ: 1850 καί ἔξῃς, σχεδόν ὀρμητικὴ ἐνσωμάτωση τῶν τραγουδιῶν στή νεοελληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση.

Τό πρώτο ἐνδιαφέρον τό εἶδαμε νά ξεκινᾶ καί νά συνδέεται μέ τίς ἀντίστοιχες γερμανικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Ρομαντισμοῦ.

Ἦταν ἀχνό, ἀκριβῶς γιατί οἱ Ἕλληνες, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους εὐρωπαϊκούς λαούς, εἶχαν νά προτείνουν μιά σημαντικότερη πολιτισμική ταυτότητα πού στηριζόταν στήν ἀρχαία καταγωγή, διέθεταν ἐπίσης κλασική λογοτεχνία — τήν ἀρχαία. Μέ τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης ἡ προφορική πολιτισμική ταυτότητα ἔπαυσε νά ἔχει καί τήν ἐλάχιστη σημασία: τῆ νέα Ἑλλάδα θά τήν ὀρίσει πιά ἡ πολιτική τῆς ταυτότητα, οἱ μάχες, τό καινούργιο κράτος πού θά προκύψει ἀπό αὐτές. Ὅσοι πολεμοῦν εἶναι Ἕλληνες, ἡ ἀπόδειξη τῶν τραγουδιῶν περιτεύει. Γι' αὐτό καί ἡ ἀδιαφορία γιά τή συλλογή τοῦ Φοριέλ.

Ὅσο ἡ Ἐπανάσταση δέν κατόρθωσε νά λύσει ὀριστικά τό ἐθνικό πρόβλημα. Ἀντίθετα, μέ τή δημιουργία τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου τά πράγματα περιπλέχθηκαν· οἱ Ἕλληνες χωρίστηκαν σέ ἐλεύθερους καί ὑπόδουλους, ἡ πολιτική ἐνότητα τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε χαθεῖ, καί χρειάζονταν νήματα πού νά ἐνώνουν τά δύο κομμάτια. Παράλληλα μέ τόν τερατισμό τοῦ Ἀγώνα ἀρχίζει νά ὑποχωρεῖ ραγδαία καί ὁ φιλελληνισμός: οἱ Νεοέλληνες δέν ἐμοιαζαν μ' ἐκείνους τούς ὑπέροχους ἀρχαίους· ἦταν φτωχοί —λοιπόν καί φιλοχρήματοι, ἀγράμματοι—λοιπόν καί δεισιδαίμονες, κοντοί, μαυριδεροί, ἄσκημοι. Πῶς μπορούσαν ν' ἀξιῶνουν τήν κλασική κληρονομιά, τό καύχημα τῆς ἀνθρωπότητας; Μάλιστα ἕνας καθηγητής τῆς ἱστορίας, ὁ Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλαμεράιερ, ὑποστήριξε πῶς οὔτε φυλετικά δέν εἶχαν νόμιμους τίτλους κληρονομιάς. Ὑστερα λοιπόν ἀπό τήν πολιτική διάσπαση, ἐρχόταν τώρα καί ἱστορική. Ἄν ἔλειπε ἡ κοινή καταγωγή, τί θά ἔνωνε τούς Νεοέλληνες;

Τό τρίτο ἐθνικό πρόβλημα πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἐλληνισμός ξεμύτισε κι αὐτό στή δεκαετία 1830-1840. Ἦταν ἡ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τούς ὑπόλοιπους Βαλκάνιους. Ξαφνικά —μά ἐντελῶς ξαφνικά γιά τά μάτια τῶν Νεοελλήνων— ξεφύτρωσαν ἀκάλεστοι ἀνταγωνιστές· τρίτο ἐμπόδιο γιά τήν ἐθνική μας ὀλοκλήρωση. Ὑπῆρχε καί τέταρτο, ἡ στάση τῶν ξένων δυνάμεων. Γιατί ἐνώ στά τέλη τῆς Ἐπανάστασης στάθηκαν εὐμενεῖς γιά τό ἐλληνικό ζήτημα, ἐνώ ἐπέβαλαν τήν ἐλληνική ἀνεξαρτησία στόν σουλτάνο, δέν φάνηκαν διόλου πρόθυμες νά ἐννοήσουν τόν ἐλληνικό ἐπεκτατισμό, τή Μεγάλη μας Ἰδέα. Δέν ἤθελαν ἀναταραχές στά Βαλκάνια.

Μέσα λοιπόν σ' αὐτή τή δεκαετία, τήν πρώτη τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνισμοῦ, ἐνδογενεῖς καί ἐξωγενεῖς παράγοντες δημιουργοῦσαν τίς αἰτίες γιά μιά κρίση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας —φαινόμενο πρωτόγνωρο γιά τούς Ἕλληνες. Ἐπρεπε τώρα ν' ἀποδείξουν ὅ,τι πρὶν λίγα χρόνια θρυσκόταν στόν κύκλο τοῦ αὐτονόητου, ν' ἀποδείξουν τή συγγένειά τους μέ τούς ἀρχαίους —τήν ἐνότητα στό χρόνο— ν' ἀποδείξουν τή συγγένειά τους μέ τούς ἀμφισβητούμενους πιά πληθυσμούς τῆς Βαλκανικῆς —τήν ἐνότητά τους στό χώρο. Ἐπρεπε ἐπίσης ν' ἀποδείξουν πῶς ὑπῆρχαν ἐλπίδες γιά τό μέλλον.

Βέβαια κυρίως μέ τήν ἱστορία προσπάθησαν ν' ἀπαντήσουν. Τό περιφρονημένο ὡς τότε Βυζάντιο μπορούσε νά ἀποτελέσει τόν κρῖκο τῆς ἐνότητας —ἀρκεῖ νά δειχνόταν ὅτι ἀποτελοῦσε κράτος ἐλληνικό. Ἀλλά παράλληλα μέ τήν ἱστορία, ὑποδοθητικά, καί σέ μικρότερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι ἄλλοι, οἱ Ἕλληνες ἀναζήτησαν, ὅπως καί οἱ Γερμανοί, οἱ Τσέχοι, οἱ Οὐγγροί, οἱ Σκῶτοι, ὅλοι οἱ λαοί, ὅσοι τό χρειάζονταν, ἀναζήτησαν τή βοήθεια τῶν ἀπλοϊκῶν τραγουδιῶν πού θά ἀποδείκνυαν ἀπό τή μιά τή συνέχεια στό χρόνο, ἀπό τούς προσημειωμένους καιρούς ὡς σήμερα, ἀπό τήν ἄλλη τή συνέχεια στό χώρο, κι ἀπό κοντά τίς αὐτοφρεῖς ποιητικές ἰκανότητες τοῦ λαοῦ —τεκμήριο

τοῦ φωτεινοῦ μέλλοντος τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς.

Προτοῦ τελειώσουμε, ἄς ἐπιμείνουμε λίγο στή μιά ἐκδοχή τοῦ 1852: *Ἄσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος μετά μελέτης περὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, ὑπό Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Τά δημοτικά τραγούδια πλάι πλάι μέ τήν ἱστορία, καί μάλιστα μέ τήν ἱστορία πού συνδέει τήν ἀρχαιότητα μέ τόν νεότερο ἐλληνισμό. Αὐτή ἡ προλογική μελέτη καταλαμβάνει τά δύο τρίτα τοῦ βιβλίου, 600 σελίδες περίπου. Θά μεταφέρω δειγματοληπτικά μονάχα δύο χωρία. Μιλώντας γιά τήν Ἄλωση, ὁ Ζαμπέλιος καταλήγει: «ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΖΕΤΑΙ, ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΜΕΝΕΙ ΟΡΘΙΟΝ. Ἐκτοτε τό σπαθί καί τό τραγούδι εἶναι οἱ δύο τόν ἀχώριστοι σύντροφοι». Καί πάλι γιά τά πρώτα μετά τήν Ἄλωση χρόνια: «Τότε ἐγεννήθη ἡ ποίησις (...) προσημνύτρια καί προσηγείτωρα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου καί διασημοτέρου γένους τῆς Εὐρώπης». Λοιπόν, τά δημοτικά τραγούδια γεννήθηκαν μόλις χάθηκε ἡ πολιτική ἐλευθερία, καί προσημνύουν ἀκριβῶς τήν ἀνάκτησή τῆς. Τό ἴδιο ξεκάθαρα βλέπει καί τό τέλος τους ὁ Ζαμπέλιος: ὁ πολιτικός στίχος, ὁ λαϊκός δηλαδή δεκαπεντασύλλαβος, ἡ ἀπλή «ἀγοραία» γλώσσα καί ὁ κλέφτης, «ὁ ἀνώνυμος οὗτος τῆς Ἀναγεννήσεως μελοποιός (...) περὶ τήν αὐτήν ὡς ἐγγιστα ἐποχὴν θέλουσιν ἀποσυρθεῖ τῆς σκηνῆς, ἦγουν τότε ὅτε σύμπαν πολιτικῶς τό γένος ἀποκαταστάθησεται». Σπάνια συγγραφέας ἔχει τόση πεποίθηση στόν ἐαυτό του, ὥστε νά διατυπώνει τίς ἐπιθυμίες του ὡς ἱστορικές νομοτέλειες.

Φτάσαμε στό τέλος, δηλαδή στήν ἀρχή. Ἡ ἐλληνική λογοσύνη γνώρισε τό δημοτικό τραγούδι ἀπό τόν Ζαμπέλιο. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Νικόλαος Πολίτης θά πάρει στούς ὤμους του τό ἔργο τῆς συστηματικῆς συλλογῆς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Οἱ δρόμοι ἀπό τούς ὁποίους πέρασε ἡ ἐλληνική λαογραφία εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ἄν κάτι πρέπει νά κρατήσουμε, εἶναι πῶς τά δημοτικά τραγούδια ἀνακαλύφθηκαν ἀπό τόν γραπτό πολιτισμό ὅταν εἶχαν κάτι νά τοῦ προσφέρουν —ὅπως ὅλα τά πράγματα: «Ὁ ζήτην εὐρήσεται», λέει τό Εὐαγγέλιο. Κι αὐτό πού εἶχαν νά προσφέρουν στούς Ἕλληνες, ὅπως καί σ' ὅλους τούς ὑπόλοιπους εὐρωπαϊκούς λαούς —γιατί ἡ ἀνακάλυψη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν δέν συνιστᾷ ἐλληνικότητα, κάθε ἄλλο, εἶναι κομμάτι τῆς ἐνταξίης μας στήν εὐρωπαϊκή ἰδεολογία — αὐτό πού εἶχαν λοιπόν νά προσφέρουν ἦταν στοιχεῖα γιά τή συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας.

Ὅμως οἱ κίνδυνοι πάντα ἐλλοχεύουν, οἱ ἀντιφάσεις προβάλλουν πάντα ἀκάλεστες. Ἡ ταυτότητα πού προέκυψε ἀπό τήν ἐνσωμάτωση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν κατάντησε συχνά παραμορφωτικός καθρέφτης, πού ἐκρυβε τόν πιό πολῦτιμο ἐαυτό μας: τά ἐθνικά σύνολα, ὅπως ὅλα τά σύνολα, εἶναι μείγματα πού διαρκῶς μεταβάλλονται, κι ὅποιαδήποτε ταυτότητα εἶναι στατική, ὥστε νά μήν μπορεῖ νά τά ἐκφράσει ἐπαρκῶς. Γι' αὐτό ἐννοήσαμε τόν ἐλληνισμό —ο *altra cosa*— χρειάζομαστε μιά συνθετική ματιά, πού νά συλλαμβάνει τήν πολυσπερμία καθῶς καί τή ρευστότητα, ρευστότητα ὄχι μόνο μέσα στό χρόνο, ἀλλά καί συγχρονική. Γι' αὐτό ἡ μελέτη τῆς δευτέρας ζωῆς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τῆς ζωῆς τους στά τυπωμένα βιβλία —γιατί ὑπάρχει καί μιά τρίτη, ἡ ζωὴ τῶν δίσκων καί τοῦ ραδιοφώνου— μονάχα τότε μπορεῖ νά φέρει κέρδη, ὅταν τήν ἀντιμετωπίσουμε ὡς ἕνα μονάχα ἀπό τά πολλά στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ παρόντος πού πρέπει νά μελετοῦμε, μήπως καί καταλάβουμε κάτι περισσότερο γιά τή μιά, τή μοναδική ζωὴ πού ζοῦμε ἐμεῖς.

«ΤΟ ΦΥΛΟ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ»*

του Κώστα Σταμάτη

Εχω την τιμή και τη χαρά να παρουσιάσω ένα βιβλίο αξιέπαινο και αξιοθαύμαστο. Αξιέπαινο, επειδή αποτελεί καρπό μίας έντυπωσιακής συνέργειας πολλών γυναικών από την Ελλάδα και τό εξωτερικό, οι οποίες διοργάνωσαν υποδειγματικά ένα πολυπρόσωπο συνέδριο. Και αξιοθαύμαστο, διότι τό συνολικό επιστημονικό επίπεδο των γραπτών εισηγήσεων κινήθηκε σε ένα επίπεδο ασυνήθιστα ύψηλο. Χωρίς καμία υπερβολή, ο τόμος αποτελεί σταθμό για τίς επιστήμες του ανθρώπου στά ελληνικά εκδοτικά πράγματα. Συμβολές από διαφορετικές γνωστικές περιοχές έρχονται να φωτίσουν την προβληματική των δικαιωμάτων και τίς ιδιότητες του πολίτη από τί σκοπιά του ήμίσεος πληθυσμού τίς Γης, των γυναικών, μέ υπερασπιστική δύναμη και θεματική πληρότητα.

Δέν θά είχε νόημα να υπενθυμίσω τά πολυσιχιδή περιεχόμενα του πλούσιου τόμου, τούς τίτλους των εισηγήσεων και τά ονοματεπώνυμα των εισηγητριών τους. Νόημα θά είχε, μέ άφορμή αυτό τό επιφανές εκδοτικό επίτευγμα, να άναστοχασθούμε πάνω στα κανονιστικά σημεινόμενα των δικαιωμάτων, καθώς και τίς ιδιότητες του πολίτη ως φορέα αυτών των δικαιωμάτων. Οί σκέψεις πού ακολουθοϋν επιθυμοϋν απλώς να θίξουν όρισμένες ουσιώδεις πτυχές αυτού του ζητήματος ως προβλήματος τίς σύγχρονης πρακτικής φιλοσοφίας.

Α. Έπιτρέψτε μου να ξεκινήσω μέ τόν έντοπισμό κάποιας άμφιθυμίας άπέναντι στα δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη, όπως συναντάται σε άρκετές φεμινιστικές αναλύσεις. Η άμφιθυμία αυτή σχετίζεται μέ μία σημασιολογική άμφιρρέπεια τίς άνάλυσης, αλλά και μέ μία μάλλον άσταθή κατανόηση των αξιολογικών συμπραζομένων τίς.

Άπό τί μία πλευρά σοβαρές ιστορικές και κοινωνιολογικές γυναικείες σπουδές άποκαλύπτουν τόσο θεσμικούς όσο και έμπρακτους άποκλεισμούς στην κανονιστική έμβέλεια των δικαιωμάτων και τίς ιδιότητας του πολίτη. Φέρονουν στο φώς θεσμικές περικοπές στην άπόλαυση των δικαιωμάτων από τούς γυναικείους φορείς τους. Παρακολουθοϋν την ιστορική και συχνά αίματηρή διεύρυνση του κανονιστικού βεληγεκούς των δικαιωμάτων προς όφελος κατηγοριών του πληθυσμού άρχικά άποκλεισμένων. Η άκόμη διαλευκαίνουν έστίες και αίτιες έμπρακτων περιορισμών σε βάρος των γυναικών, μολονότι, ένδεχομένως, στίς ιστορικές ύπαρκτες κοινωνίες, έχουν έπι-

συμβεί κάποιες κρίσιμες μεταρρυθμίσεις των θεσμών προς τό καλύτερο.

Άπό την άλλη πλευρά, ώστόσο, δημιουργείται ή έντύπωση ότι σε παρόμοιες αναλύσεις ή εύλογη κριτική των ύπαρχόντων θεσμών και των κοινωνικών διαρθρώσεων συμπαρασύρει και την ίδια την ισχύ θεμελιωδών αρχών για τά ίδια τά δικαιώματα και την ιδιότητα του πολίτη. Άπό την άναποτελεσματική εφαρμογή των αρχών στην πράξη αφήνεται να νοηθεί ότι πάσχουν οί ίδιες οί αρχές. Τοϋτο όμως είναι κάτι τελείως διαφορετικό και κατά τί γνώμη μου επιστημονικά μέν άστόχαστο, ήθικοπλαστικά δέ άπερίσκεπτο.

Παρόμοια στάση έλέγχεται κατ' αρχάς επιστημονικά. Συγχέει τό ζήτημα τίς ισχύος κάποιων αρχών μέ τό ζήτημα τίς άποτελεσματικότητάς τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Άλλά και άποδίνει άνευθύνη ήθικοπολιτικά. Διότι, άντί να αξιώνει την εύθυγράμμιση τίς πραγματικότητας προς τό περιεχόμενο των αρχών, μοιάζει να καταγγέλλει έμμέσως τίς ίδιες τίς αρχές. Προς άποφυγήν τυχόν παρεξηγήσεων, ως άναγνωρίζουμε δίχως τόν παραμικρό δισταγμό ότι και οί ίδιες οί συγκροτητικές αρχές μιάς κοινωνίας ένδέχεται να έμπεριέχουν αξιολογικές πλευρές. Άλλ' έν τοιαύτη περιπτώσει, όφείλουμε να έχουμε την κριτική έτοιμότητα να διακρίνουμε τί ακριβώς σε αυτές είναι άξιο διαφύλαξης και τί άξιο ύπερβασης.

Έστω, λόγου χάριν, μία κριτική άποτίμηση, από γυναικεία σκοπιά, τίς ιδιότητας του πολίτη, όπως αυτή έχει έμπλουτισθεί στα σύγχρονα συντάγματα — τίς ύστερης νεωτερικότητας —, μέ τί γενίκευση τίς καθολικής ψηφοφορίας, αλλά και μέ την καθιέρωση κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, πλάι στίς κλασικές άτομικές έλευθερίες. Έντελώς δικαιωματικά μία κριτική κοινωνική άνάλυση μπορεί να έπισημάνει, φερ' ελπείν, ότι, παρά την τυπική ισότητα άνδρών και γυναικών στην πολιτική συμμετοχή, ουσιαστικά ή κατά φύλα πολιτική συμμετοχή παραμένει άνιση σε βάρος των γυναικών. Μυριάδες έμπειρικές έρευνες θά μπορούσαν άνέτως να στηρίξουν παρόμοιο πόρισμα.

Παρά ταϋτα, και άν άκόμη μένουμε στο περιγραφικό έπίπεδο των έμπειρικών διαπιστώσεων, άτελείωτη σειρά έμπειρικών έρευνών μάς πείθει ότι ή κατανομή ισχύος στην πολιτική σφαίρα διαφόρων κοινωνιών γίνεται μέ ποικίλους άνισότιμους τρόπους, άνάλογα μέ τό κριτήριο πού ή έρευνα επιλέγει. Τά σύγχρονα πολιτικά συστήματα έγκλείουν άθέατα φίλτρα έπιλογής, τά όποια συλλειτουργοϋν (α) σε βάρος τίς μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων και όχι μόνο σε βάρος των γυναικών. Ένώ (β) και μεταξύ των ίδιων των γυναικών ή ένταση και ή έκταση τίς επίδρασής τους άποδίνει έξαιρετικά διαφοροποιημένη.

* Κείμενο όμιλίας για τί δημόσια παρουσίαση του βιβλίου: *Τό φύλο των δικαιωμάτων. Έξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, πού εκδόθηκε από τό Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Έρευνών Διοτίμα, στίς εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα 1999, σελίδες 565. Η παρουσίαση έγινε στη «Στόα του Βιβλίου» στην Άθήνα, 4 Μαΐου 1999.

Θά άρχισώ από τό δεύτερο σημείο, τό όποιο γίνεται και εύκολότερα άντιληπτό. Η περιορισμένη πολιτική συμμετοχή τών γυναικών είναι γεγονός άδιαμφισβήτητο. Παρά ταύτα, πρώτον, δέν κατανέμεται όμοιόμορφα στό έσωτερικό του γυναικείου πληθυσμού. Αύτός δέν είναι καθόλου ένιαίος, από τήν άποψη τής ταξικής του σύνθεσης, τό μορφωτικό επίπεδο, τήν επαγγελματική έμπλοκή τών γυναικών στήν άγορά έργασίας και ούτω καθ' έξής. Καί δεύτερον, ή πολιτική συμμετοχή παρεμποδίζεται ή διευκολύνεται και από δομές συνολικής κοινωνίας. Τέτοιες είναι, μεταξύ άλλων, οι προνοιακές λειτουργίες ενός άναπτυγμένου κοινωνικού κράτους, καθώς έπίσης μορφές κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας, συμμετοχής τών εργαζομένων σέ έπιχειρήσεις κλπ. Κατά συνέπεια, μία έμμونه τής άνάλυσης σέ κατά φύλα διαφορισμό τής πολιτικής συμμετοχής, κατ' άποκλεισμόν άλλων παραμέτρων, θά ήταν μονομερής και άνακριδής.

Ός προς τό πρώτο σημείο τώρα. Η άνισότιμη πολιτική συμμετοχή και ό πραγματικός καθορισμός του περιεχομένου τών πολιτικών αποφάσεων σχετίζεται πρωτίστως μέ τις ύπάρχουσες δομές κοινωνικής άνισότητας και έκμετάλλευσης, μέ τόν ύπάρχοντα καταμερισμό έργασίας. Σέ μειονεκτική μοίρα, έν τή λειτουργία αυτών τών δομών, τίθενται έξ άντικειμένου όλοι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, πού, στερούμενοι μέσων παραγωγής και έργασίας, ώθούνται νά έξεύρουν τούς άναγκαίους πόρους ζωής πουλώντας τήν εργατική τους δύναμη στους κατόχους μέσων παραγωγής και έργασίας. Η θεμελιακή αύτή άνισότητα άναπαράγεται ποικιλοτρόπως και στη λειτουργία τής ίδιας τής πολιτικής σφαίρας, στις διαδικασίες δημόσιας διαβούλευσης και λήψης πολιτικών αποφάσεων. Μέ τις προηγούμενες εκτιμήσεις γίνεται φανερό ότι άκόμη και μία έμπειρική καταγραφή τής πραγματικότητας προαπαιτεί πάντως ένα έννοιακό πλαίσιο άναλυτικά έπεξεργασμένο. Καί ότι αυτό τό τελευταίο είναι έμπορο από αξιακές δεσμεύσεις, άλλοτε ρητές και άλλοτε ύπόρητες.

Στις άντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, ό «λαός» άναγορεύεται μέν σέ κυρίαρχο, πλην όμως δέν αυτοκυβερνάται, ούτως ή άλλως. Κυβερνά ή κυβέρνηση πού σχηματίζεται από τό πλειοψηφούν κόμμα, στό όνομα του λαού και χάρη σέ μία όμόροστη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σέ δημοκρατίες αυτού του τύπου, μέ καπιταλιστικό ύπόβαθρο σχέσεων παραγωγής και άνταλλαγής, ή άνισοκατανομή κοινωνικής έξουσίας και οικονομικής ισχύος διαπερνά και τήν ίδια τήν πολιτική σφαίρα.

Στις άντιπροσωπευτικές δημοκρατίες του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού ή πολιτική σφαίρα καταντά ύποτελής στη διεθνοποιούμενη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης. Έτσι, ύποτονθορίζει ή ίδια ή πολιτική συμμετοχή, άφου θεωρείται ότι ή ένωμένη πολιτική βούληση μεγάλων τμημάτων του έκλογικού σώματος αποδίνει άνίσχυρη νά καθορίσει τούς πολιτικούς όρους τής κοινωνικής κυριαρχίας. Τά πολιτικά συστήματα παλινδρομούν έτσι σέ καθεστώτα φιλελεύθερης όλιγαρχίας. Η ίδια ή έννοια του πολίτη άποστραγγίζεται, οι πολίτες ύποβιβάζονται σέ υπηκόους μιας άπολυταρχίας τών άγορών. Η τρέχουσα άσκηση τής πολιτικής εκπίπτει στη συνείδηση τών ανθρώπων, άνδρών και γυναικών, ως τελετουργία άποξενωμένη από τις πραγματικές άνάγκες τους, άσχετη ή και έχθρική προς τόν όρίζοντα τών θεμιτών προσδοκιών τους. Έξάλλου, μέ τήν όλοσχερή παραίτηση από τήν πολιτική δέσμευση για πλήρη άπασχόληση, πικνώνουν άσταμάτητα οι τάξεις τών άνεργων και περιθωριοποιούμενων ανθρώπων.

Είναι επάναγκες, ώστόσο, νά διαθέτουμε μία κατά τό δυνατόν καθαρή ιδέα για τό περιεχόμενο παρόμοιας, καθ' όλα θεμιτής, κριτικής. Αυτό πού έπισύρει τήν κριτική μας δέν είναι τό δημοκρατικό ιδεώδες. Είναι άντιθέτως ή διάρρηξη τών δημοκρατικών όρων πού προς στιγμήν είχαν έπιβληθεί στην καπιταλιστική κυριαρχία, στη φάση του κοινωνικού κράτους. Έπαναφέρεται δηλαδή τό άκανθώδες πρόβλημα τής συναρμογής καπιταλισμού και δημοκρατίας. Καί άνακινούνται έν νέου ζητήματα, όπως ό δημοκρατικός συλλογικός αυτοκαθορισμός τών ανθρώπων, ως προς τούς ίδιους τούς όρους τής κοινωνικής παραγωγής. Τίθεται δηλαδή ως ζητούμενο ό επανακαθορισμός και του ίδιου του δημοκρατικού ιδεώδους. *Όχι όμως ως άπόρριψη του, αλλά ως ριζοσπαστικοποίηση και έμπλουτισμός του, μέ κανονιστικούς όρους πού νά υπερβαίνουν τά στενά πλαίσια τής άντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες.*

Τό ύποκείμενο τής πολιτικής δράσης είναι άλλωστε άλληλένδετο μέ τό άντικείμενό της, μέ τό περιεχόμενο του πολιτικού πράττειν και μέ τις ύπαρκτές δυνατότητές του για άναμόρφωση τής κοινωνικής ζωής. Άς φαντασθούμε προς στιγμήν ότι έπιτυγχάνεται οι όροι του κοινώς και εύ ζήν νά καταστούν άντικείμενο ούσιαστικής πολιτικής διαβούλευσης. Κάτι τέτοιο θά συνεπαγόταν πιθανότατα ότι τό διακύβευμα τής πολιτικής συμμετοχής καθίσταται πλέον όρατό, τό περιεχόμενό της άπτό, και ότι μετατοπίζονται τά ίδια τά όρια του έφικτού προς τήν περιοχή του έπιθυμητού. Ύπό τούς όρους αυτους δέν θά προσφέρονταν άραγε έπαρκή κίνητρα και άποχρώντες λόγοι για τήν κινητοποίηση τών ανθρώπων, άνδρών και γυναικών; Ός πολιτικών ύποκειμένων πού θά διεκδικούσαν νά όρίσουν συλλογικά και αυτόνομα τούς όρους τής ζωής τους, έναντίον τών έτερόνομων καταναγκασμών πού οι ύφιστάμενες δομές κοινωνικής άνισότητας άσκούν επάνω τους;

Για νά επανάλθω σέ όρισμένη άμφιταλάντευση πού διαφαίνεται σέ αρκετές φεμινιστικές προσεγγίσεις, αξίζει από άναλυτική άποψη νά γίνει μία βασική, διπλή διάκριση. Ένα ζήτημα είναι ότι οι ύπάρχοντες νομικοπολιτικοί θεσμοί και κοινωνικές πρακτικές έν γένει δέν διασφαλίζουν έπαρκώς για τις γυναίκες τήν ισότιμη άπόλαυση τής έλευθερίας, άτομικά και συλλογικά, ιδιωτικά και δημόσια. Καί άλλο ζήτημα είναι κατά πόσον οι ίδιες οι άρχές τής ισότιμης άπόλαυσης τής έλευθερίας μπορούν νά πλήττονται από καταστάσεις πραγματικής τάξεως.

Έστω ότι στην κοινωνική πραγματικότητα όντως περιστέλλεται, είτε θεσμικά είτε έμπρακτα, ή ισότιμη άπόλαυση τών δικαιωμάτων και τής ιδιότητας του πολίτη από τις γυναίκες. Έν τοιαύτη περιπτώσει, όμως, αυτό πού πρέπει νά αλλάξει είναι ή θεσμική και κοινωνική πραγματικότητα. Όχι φυσικά τό θεμελιώδες δικαίωμα τών γυναικών νά άπολαμβάνουν, κατά αυτόνομη κρίση, τών δικαιωμάτων τους ή νά δρουν ως αυτόνομα πολιτικά ύποκείμενα. Άν λοιπόν κάτι πρέπει νά αλλάξει, αυτό δέν είναι τό θεμελιώδες δικαίωμα για τό όποιο όμιλούμε, αλλά οι πτυχές τής πραγματικότητας πού άπάδουν προς αυτό.

Κάπως έτσι μονάχα είναι δυνατόν νά άσκηθεί κοινωνική κριτική. Είτε διότι τό ύπάρχον ύπολείπεται έναντι άρχών πού κατ' άρχήν ισχύουν έντός αυτού (έσωτερική κριτική). Είτε διότι τό ύπάρχον άποδεικνύεται κατώτερο έναντι ποιοτικά άνώτερων άρχών, οι όποιες δέν ισχύουν εισέτι (έξωτερική κριτική). Άλλά και ως προς τις ίδιες τις άρχές, άρμόζει νά γίνεται

μία καιρία διάκριση, ἀφ' ἐνός ὡς πρὸς τὸ *ιστορικό πλαίσιο διαμόρφωσης* καὶ σταδιακῆς ἀνάπτυξής τους, ἀφ' ἑτέρου ὡς πρὸς τὸ *ιστορικό πλαίσιο ἰσχύος* τῶν ἀρχῶν αὐτῶν.

Β. Μέ τίς προηγούμενες, μεθοδολογικῶς χαρακτηρὰ προφυλάξεις, ἀξίζει νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὸ περίφημο ζήτημα τῆς οἰκουμενικότητας τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη. Ἀπὸ ποικίλες πλευρῆς (π.χ. ἀπὸ μεταμοντέρνα ἢ φεμινιστικά ρεύματα ἰδεῶν) ὑποστηρίζεται γενικῶς ὅτι πρόκειται γιὰ «ψευδῆ» οἰκουμενικότητα. Ὡς ἐπιχείρημα χρησιμοποιεῖται ὅτι τὸ ἔθνικὸ κράτος ἱστορικά διαχωρίζει τοὺς ἡμεδαποὺς ἀπὸ τοὺς ἀλλοδαποὺς, ἐνῶ καὶ μεταξὺ τῶν ἡμεδαπῶν πολιτῶν πλεῖστοι ὅσοι περιορισμοὶ καὶ ἀποκλεισμοὶ ἔχουν ἐκδηλωθεῖ ἱστορικά, π.χ. σὲ βάρος γυναικῶν. Ἔτσι, λέγεται, ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους δικαίου «βασίσθηκε ἐγγενῶς σὲ ἓνα δυτικοκεντρικὸ, ἀστικὸ καὶ ἀνδρικό πρότυπο». Ὅποτε ἡ ἐξαγγελλλόμενη οἰκουμενικότητα τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, πού συνδέονται μὲ τὸ δημοκρατικὸ κράτος δικαίου, δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἐπίπλαστη.

Παρόμοια τοποθέτηση ἐγκλείει ὀπωσδήποτε ὀρισμένο βαθμὸ *ιστορικῆς ἀλήθειας*, κυρίως ὡς πρὸς τὴν διάπλαση τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη. Πράγματι, ἀληθεύει ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη ἀρχικῶς, σὲ φιλελεύθερα καθεστῶτα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα, στὴν Εὐρώπη καὶ τὴ Βόρεια Ἀμερική, συγκροτήθηκε στὴ βάση ἐνός ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ. Δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν εἶχαν ὅλοι οἱ ἄρρενες ὑπῆκοοι καὶ μόνον αὐτοί, κατ' ἀποκλεισμόν τῶν γυναικῶν. Ἀλλὰ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι εἶχαν μόνον ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνῆκαν στὰ εὐπορότερα κοινωνικά στρώματα (ἐνεργητικοὶ καὶ παθητικοὶ πολίτες). Ἀντιθέτως, ὅμως, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, αὐτὰ *ἐξαρχῆς καὶ κατ' ἀρχὴν* εἶχαν ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀσχέτως φύλου, ἐθνικότητας, φυλῆς, κοινωνικῆς καταγωγῆς, κοσμοθεωρητικῶν πεποιθήσεων κλπ.

Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν κουτσουρεμένη ιδιότητα τοῦ πολίτη, ὅπως αὐτὴ ἀναγνωρίσθηκε ἀρχικὰ στὰ φιλελεύθερα, ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτεύματα, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ ἀναγνώρισή της συνδέθηκε μὲ ἓναν ἀνοικτὸ κανονιστικὸ ὀρίζοντα. Δικαιολογητικὴ βάση της ἦταν ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος ἀυτονομίας, *δυνητικὰ* γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς διεκδίκησε ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο τους, νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς ἰσότιμοι φορεῖς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, μὲ ὁμοίαν ἀτομικῆς ἀυτονομίας καὶ συλλογικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ.

Μονάχα πού κάτι τέτοιο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ μίαν ἐκ τῶν ἀνω θέσμιση, μὲ μίαν ἀνέξοδη διακήρυξη, ἔστω καὶ εἰλικρινῆ, ἀπὸ τοὺς κρατοῦντες. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ὑπόθεση πρωτίστως τῶν ἰδίων τῶν καταπιεζομένων — τῶν γυναικῶν, μεταξὺ ἄλλων — καὶ ὅσων ὑφίστανται ἐκμετάλλευση νὰ ἀξιῶσιν τὴν ἰσότητη κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας γιὰ ὅλους. Ἀκριβῶς αὐτὸ συνέβη, π.χ., μὲ τὴν διακήρυξη τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως Ἐργατῶν (1864): «(Ἡ Διεθνὴς) θεωρεῖ ὡς καθήκον καθενός νὰ ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη ὄχι μόνον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθένα πού πράττει τὸ καθήκον του». Ἐδῶ προβάλλεται, διὰ χειρὸς Κ. Μάρξ μάλιστα, μίαν διεκδίκηση μὲ οἰκουμενικότητα καὶ ἀνυστεροβουλία, ἐφάμιλλη τῆς παρακαταθήκης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δονεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἰσότητι καὶ ἀδαιρέτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία πάνω στὰ μέσα παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ κριτικὴ φορὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ κληροδοτήθηκε στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα καὶ συνάμα ρεῦμα ἰδεῶν. Κατὰ τὴ γνώμη μου δύο εἶναι τὰ κρίσιμα διδάγματα πού ὀφείλουμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴ συνέχιση τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος ἐκ μέρους τῆς σοσιαλιστικῆς κριτικῆς. Πρῶτον, ὅτι ἡ τυπικὴ ἰσότητα καὶ τυπικὴ ἐλευθερία ἀποτελοῦν ἀναντιρρήτως πολιτισμικὴ κατάρκτηση. Ὡστόσο ἡ ἰσότητα καὶ ἐλευθερία πρέπει νὰ ἀποκτήσουν ἱστορικὰ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Ὡστε κάθε μέλος τοῦ ἀνθρώπινου γένους, εἴτε ἄνδρας εἴτε γυναίκα, εἴτε νέος εἴτε ἠλικιωμένος, στὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, νὰ ἔχει ἐμπράκτως τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύσσει αὐτόνομα τὴν προσωπικότητά του ἐν κοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους καὶ σὲ ἀλληλεγγύη μὲ αὐτούς. Ὁ ἀγώνας γιὰ ἰσότητα καὶ ἐλευθερία εἶναι ἀγώνας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὁρων τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Δεύτερον, ὅτι *οἱ ἀντίστοιχες ἀρχές διεκδικοῦν στὸ ἐξῆς ἰσχύ πέρα ἀπὸ τὰ συμβεβηκότα τῆς πρώτης ἐκφωνήσεώς τους, στὰ ὅρια τῆς Δύσης, ἀπὸ ἀστὺς καὶ ἄνδρες*. Ἀκόμη καὶ ὡς τυπικῆς ἀρχῆς, ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία ἀποτελοῦν ἐφεξῆς ἀμετακίνητες ἀξίες νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, ἤδη ἐδῶ καὶ τώρα. Ὡστόσο, σὲ μίαν *προοπτικὴ* πανανθρώπινης χειραφέτησης, ἀποδεικνύονται πολὺ φτωχῆς στὸ περιεχόμενό τους. Οὐσιαστικὴ ἰσότητα καὶ ἐμπρακτικὴ ἐλευθερία ἀπαιτοῦν ἐπιπλέον τὴν ἀνατροπὴ ἢ τὸ μετασχηματισμὸ ὄλων ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν καὶ οἰκολογικῶν συνθηκῶν μέσα στίς ὁποῖες τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου γένους συνθλίβονται σὲ σχέσεις ἀνισότητος, ἀνελευθερίας, ἀναξιοπρέπειας.

Παρόμοιο αἶτημα ἔχει ἀποκληθεῖ — ἴσως ὄχι ἄδικα — ἱστορικὴ οὐτοπία. Σὲ καμία περίπτωση, πάντως, δὲν εἶναι εἴτε μίαν οὐτοπικὴ προοδοκία εἴτε ἓνα τελικὸ ἰδεῶδες. Προσωπικῶς νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν ἀπελευθερωτικὴ ρυθμιστικὴ ἰδέα, ἡ ὁποία ἐνεργοποιεῖται ἤδη στὸ ἱστορικὸ παρὸν. Ἀξιῶναι ἀπὸ καθένα καὶ καθμία, ἀπὸ τοῦδε, βραχυπροθέσμως μὲν τὴν βελτίωση τῶν ὁρων ὑπαρξῆς μέσα στὸν ὑπάρχοντα καπιταλιστικὸ κόσμον, μακροπροθέσμως δὲ τὸν ριζικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ τελευταίου. Καὶ δίχως καμία ἀμφιβολία, τουλάχιστον τοῦ ὁμιλοῦντος, πρόκειται γιὰ μίαν *ἰδέαν καθολικὴν ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενο ἀναφορᾶς της, ἀρα οἰκουμενικὴν ὡς πρὸς τὸ πεδίο ἀναφορᾶς της*.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω αὐτὴ τὴ σύντομη ὁμιλία μὲ ὀρισμένα σχόλια ὡς πρὸς «τὸ φύλον τῶν δικαιωμάτων». Ἀπὸ τὴν *ἀποψη τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσης ἐλευθερίας γιὰ ὅλους, δὲν ἐπιτρέπεται τὸ ὑποκείμενο τῶν δικαιωμάτων νὰ διαφορίζεται κατὰ φύλα*. Αὐτὸ εἶναι προδήλως ἓνα ἠθικοπολιτικὸ αἶτημα, τὸ ὁποῖο κάθε ἄλλο παρά ἱκανοποιεῖται στὴν πραγματικότητα τῶν ἱστορικῶς ἐγνωσμένων κοινωνιῶν. Ὅσάκις ὁμως συμβαίνει κάτι τέτοιο στὴ θεσμικὴ ὀργάνωση τῶν ἱστορικῶς ὑπαρκτῶν κοινωνιῶν, τότε ἡ προαναφερόμενη ἀρχὴ μᾶς προσφέρει τὸ κανονιστικὸ ἔρεισμα δυνάμει τοῦ ὁποῖου νομιμοποιούμεσθε νὰ στηλιτεύουμε τὰ κακῶς κείμενα. Ἡ κοινωνικὴ κριτικὴ — ὅπως καὶ ἡ φεμινιστικὴ ἐπίσης — προϋποθέτει κριτήριον ἀξιολόγησής σχετικὰ μὲ τὸ πῶς θὰ ἐπρεπε νὰ εἶναι καὶ νὰ γίνον τὰ κοινωνικὰ πράγματα. Προαπαιτεῖ ἓνα ὑπόβαθρον ἀξιακῶν παραδοχῶν, δυνάμει τοῦ ὁποῖου νὰ συγκροτεῖται καὶ νὰ ἐκφέρεται. Δίχως αὐτὸ καταντᾷ κλαυθμηρισμὸς καὶ αὐτοοικτιρισμὸς, ἀπλή γκρίνια δηλαδή.

Ἀναμφίβολα μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν κάποια ἰδιαίτερα δικαιώματα ὑπὲρ τῶν γυναικῶν, ὅπως λόγου χάριν ἡ ἄδεια ἀπουσίας ἀπὸ τὴν ἐργασία λόγω κησσεως καὶ λοχείας. Ἀλλὰ καὶ

αυτά ακόμη τὰ δικαιώματα, κατ' οὐσίαν, δέν θεμελιώνονται σέ μία βιολογικά προσδιορισμένη κατανομή ρόλων κατά φύλα. Δέν επικυρώνουν μία αναπόδραστη βιολογική δυαδικότητα. Ἐνταποδεικτικά μπορούμε μάλιστα νά διανοηθοῦμε ἀντίστοιχη ἄδεια ἀπουσίας νά χορηγεῖται καί σέ ἄνδρες, σέ περίπτωση πού τό ζευγάρι ἀποκτᾶ παιδί.

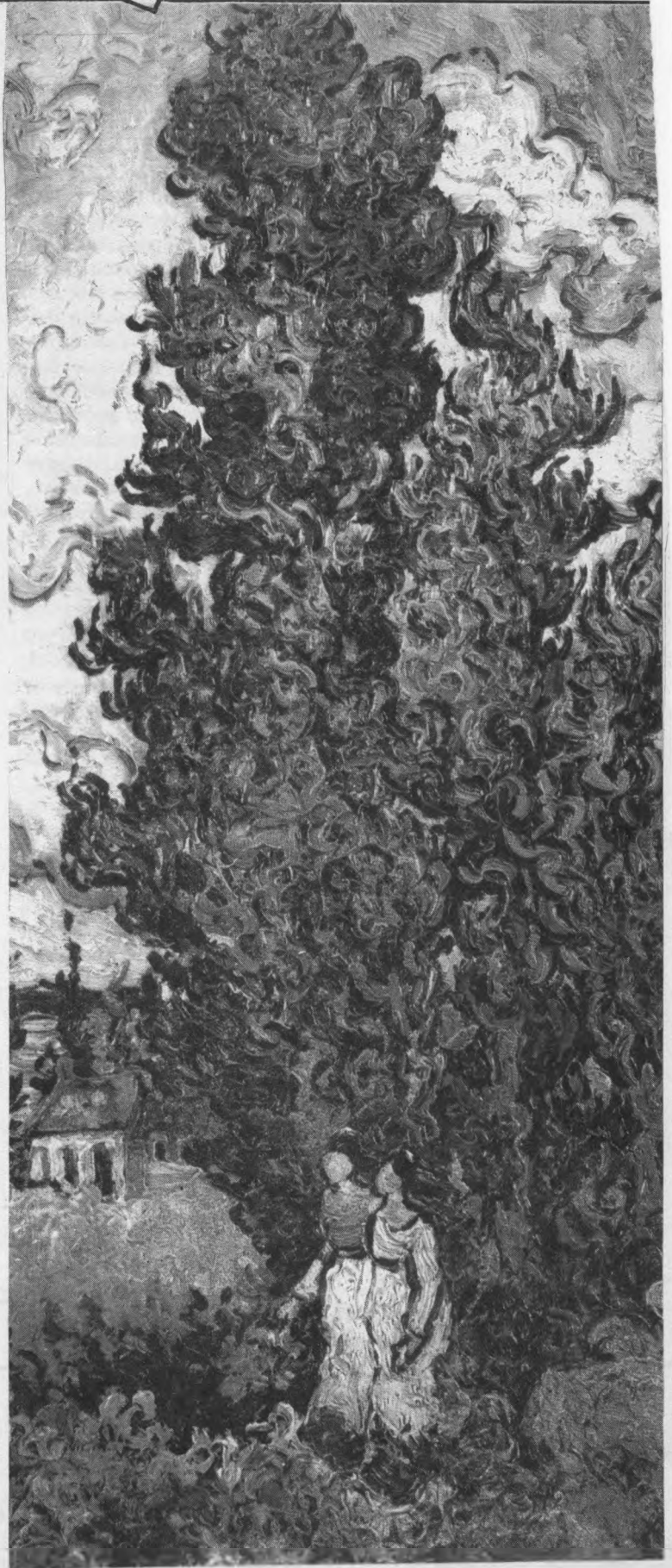
Τέτοια δικαιώματα, ἐπομένως, δικαιολογοῦνται, τροποποιοῦνται ἢ καί ἀναιροῦνται μέ ἐκτιμήσεις κοινωνικά κατασκευασμένων ταυτοτήτων. Κατά συνέπεια αὐτές οἱ ταυτότητες καί οἱ ρόλοι εἶναι δεκτικοί μεταβολῆς, ἄς πούμε πρὸς μιά πραγματικά ἰσότιμη κατανομή εὐθυνῶν μεταξύ ἀνδρῶν καί γυναικῶν σχετικά μέ τήν καθημερινή φροντίδα τῶν παιδιῶν καί γενικότερα μέ τήν ἀντιμετώπιση τῶν βιοτικῶν μεριμνῶν.

Ἄλλά τότε, ἀνεῖναι ἠθικοπολιτικά ἀθέμιτη ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀνθρώπων, μεταξύ ἄλλων μέ κριτήριο τό φύλο τους, μήπως ἔτσι ἐπιβάλλεται μία τεχνητή ὁμοιομορφία σέ βάρος τους, μᾶς ἐρωτᾷ ἡ μεταμοντέρνα καί ἐνίοτε ἡ φεμινιστική κριτική. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιά καθαρή παρανόηση καί αὐτοαναίροσύμενο ἰσχυρισμό. Ἄρμόζει νά διακρίνουμε ἐν προκειμένῳ δύο διαφορετικές ἐννοιες — καί ἀντίστοιχες σειρές ζητημάτων. Ἐνα θέμα εἶναι ἡ ἀνομοιότητα ἐνός ἐκάστου σέ σχέση πρὸς τοὺς ἄλλους καί ἀντιστοίχως ἡ ἑτερότητα ἐκείνων. Καί ἐντελῶς ἄλλο θέμα εἶναι ὅτι ὁ καθέας καί καθεμία πρέπει πάντως νά γίνεται σεβαστός/ἡ σέ ἰσοτιμία πρὸς ὅποιονδήποτε.

Ἡ ἀνομοιότητα καθεμιᾶς προσωπικότητας, ἀπό φυσική, κοινωνική καί πολιτισμική ἀποψη, εἶναι ὄντως κάτι ἀναπόδραστο, ἐν πολλοῖς καί ἐπιθυμητό. Ὅσο περισσότερο οἱ ἄνθρωποι θά εἶχαν τήν ἐμπρακτική δυνατότητα νά ἀναπτύσσουν δόλοπλευρα τήν προσωπικότητά τους, τόσο περισσότερο θά ἀναδεικνυόταν ἡ μοναδικότητά της. Ἀπεναντίας, αὐτό πού δέν εἶναι οὔτε ἀναπόφευκτο οὔτε ἐπιθυμητό εἶναι ἡ ἀνισότητα μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ἀνισότητα εἴτε νομική καί πολιτική εἴτε κοινωνική καί οικονομική.

Ἡ πολλαπλότητα καί ποικιλία τῶν γυναικείων ταυτοτήτων πάνω στήν ὑφήλιο οὐδόλωσ παραβιάζεται ἀπό τή μεταχείριση ὄλων τῶν γυναικῶν ὡς ἰσοτίμων ἀφ' ἐνός μεταξύ τους, ἀφ' ἑτέρου πρὸς τοὺς ἄνδρες. Ἐξάλλου ὁρισμένες ἀπό τίς παραδοσιακά ἐδραιωμένες ταυτότητες θά ἄξιζε ὄχι νά διατηρηθοῦν, ἀλλά ἀντιθέτως νά ξεπεραστοῦν, στό μέτρο πού ἐδράζονται σέ σχέσεις πατριαρχικές καί ἐξουσιαστικές. Μέ τήν ἐννοια αὐτήν, ἄς μήν ὑποτιμᾶται ὅτι ἡ ἰσότιμη μεταχείριση ἀνδρῶν καί γυναικῶν μπορεῖ νά λειτουργήσει παιδαγωγικά ὡς μοχλός ἐξορθολογισμοῦ παραδοσιακῶν κοινοτήτων, μέ τή σταδιακή καλλιέργεια μᾶς νέας δημόσιας ἠθικότητας, ἐνός νέου νομικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐν κατακλείδι, λοιπόν, νομιμοποιούμεστε, ἄνδρες καί γυναῖκες, νά διεκδικοῦμε νά εἴμαστε *συγχρόνως καί διαφορετικοί καί ἴσοι*, ἰσότιμοι πολῖτες παρά καί πέρα ἀπό τή διαφορετικότητα καθενός καί καθεμιᾶς. Καί ἐνόσω ἡ κοινωνική πραγματικότητα ὀρθώνει ἐμπόδια σέ αὐτόν τόν διπλό στόχο, μέ σχέσεις κατεξουσιασμοῦ καί κυριαρχίας, νομιμοποιούμεστε νά τίς ἀντιμετωπίζουμε ἐκάστοτε ὡς *καταστάσεις ὑπὸ καί πρὸς ἄρσιν*. Ἐντούτοις, ἐντελής χειραφέτηση τῶν γυναικῶν μονάχα μέ ἐντελή χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους θά ἦταν δυνατή, ἀπό σχέσεις ἱεραρχικές, ἐκμετάλλευσης, ἀλλοτριώσης. Τοῦτο, ὅμως, ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, εἶναι μία *fata morgana*. Ἀκόμη καί ἂν πλησιάσουμε σέ ὑλοποίηση τῶν συναφῶν ἀπελευθερωτικῶν ἰδεῶν, πάντα νιώθουμε ὅτι παραμένουν ἀκόμη πράγματα νά γίνουν. Αὐτό κι ἂν εἶναι ἀναπόδραστο στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας...

ΕΡΩΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Γιά τό βιβλίό του Δημ. Κυρτάτα *Χόλος Γυναικός και άλλες ιστορίες από τόν έρωτικό βίο τών αρχαίων Έλλήνων*, έκδ. "Άγρα, 1999.

της Αριάδνης Γκάρτζιου - Τάττη

Τό ενδιαφέρον γιά τήν ιδιωτική ζωή δημόσιων προσώπων, οί αλλαγές στίς αντιλήψεις περί σεξουαλικότητας, ή εξάπλωση του AIDS, ή ανάπτυξη νέων επιστημονικών πεδίων όπως ή ψυχανάλυση κλπ., δημιούργησαν τά τελευταία χρόνια τίς προϋποθέσεις γιά μιά έντυπιακή στροφή στή μελέτη του έρωτικού βίου του αρχαίου κόσμου. "Ο,τι γιά πολύ καιρό είχε αποσιωπηθεί ή αντιμετώπιση με διακριτικότητα, μελετάται και αναλύεται με όλους τούς δυνατούς τρόπους. Βιβλία επιστημονικού περιεχομένου αλλά και «πορνογραφικό» υλικό από τήν αρχαιότητα συναντώνται τόσο στούς θεωρούμενους κατάλληλους χώρους (π.χ. μουσεία, βιβλιοθήκες, βιβλιοπωλεία) όσο και στά καταστήματα πού εφοδιάζουν με ένθυμματα τούς επισκέπτες τών αρχαιολογικών χώρων.

Η θεωρητική, ώστόσο, προσέγγιση όλου αυτού του υλικού, πού έχει ως κοινό σημείο τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα, άκολούθησε μέχρι πρόσφατα περισσότερο τούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς τών έρευνητών και λιγότερο τά δεδομένα της εποχής στήν όποία άνήκαν. Έτσι, φιλολογικές μαρτυρίες, άγγειογραφικές παραστάσεις, μαγικοί πάπυροι κ.ά., πού αναφέρονται στή σεξουαλική ζωή τών ενήλικων άνδρών και γυναικών, τήν παιδερασία, τήν έρωτική μαγεία, τή γυναικεία και άνδρική πορνεία, τά άφροδίσια, τίς τελετές της αρχαιότητας κλπ., αντιμετώπιστηκαν αρκετές φορές στό πλαίσιο τών σύγχρονων αντιλήψεων περί ήθικης. Ακόμη, προκαταλήψεις σχετικές με τή θέση της γυναίκας, σχολιαστικές προσεγγίσεις ή άδυναμίες στήν έρμηνεία δεδομένων μιάς άλλης εποχής αποτέλεσαν συχνά τά πιό σοβαρά εμπόδια γιά μιά προσεκτική άνθρωπολογική θεώρηση του θέματος. Γιά παράδειγμα, φαίνεται νά ξεχνάμε συνήθως ότι οί σωζόμενες λογοτεχνικές μαρτυρίες έχουν γραφτεί κυρίως από άνδρες, ενώ σπάνια γνωρίζουμε τούς άποδέκτες τών εικαστικών εύρημάτων. Δέν είμαστε έπίσης σέ θέση νά κρίνουμε άν οί πληροφορίες πού διαθέτουμε άπηχούν αντιλήψεις όλόκληρης της κοινωνίας στήν όποία άνήκουν. Τέλος, μιά διαφεύγουσα σέ μεγάλο βαθμό οί συμβολισμοί πού ύπολανθάνουν στά διάφορα έρωτικά έγχειρίδια, στά ύπονοούμενα της κωμωδίας, στίς μεταφορές από τή φύση, τή στρατιωτική ζωή κ.ά. Μέ άλλα λόγια, πολλά από εκείνα πού θεωρούσαμε ως δεδομένα χρήζουν περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης.

Σέ όλα τά παραπάνω έρχονται νά προστεθοϋν και οί μεθολογικές επιλογές τών έρευνητών ή, και γιατί όχι, οί άδυναμίες του κοινού νά άποδεχτεί ριζοσπαστικές έρμηνείες. "Ας θυμηθοϋμε, γιά παράδειγμα, άναφερόμενοι μόνο στά τεκταινώμενα στήν έλληνική πραγματικότητα, τίς αντιδράσεις πού δέχτηκε ή προσέγγιση του 'Ι. Συκουτρή στο Συ-

μπόσιον του Πλάτωνα (Άθήνα 1934). Τό κυριότερο δμως πρόβλημα γιά τόν έλληνικό επιστημονικό διάλογο αποτέλεσε, μέχρι πρόσφατα, ή εφαρμογή άνθρωπολογικών μεθόδων του προηγούμενου αιώνα. Θα θυμίσουμε μόνο δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Στήν πρώτη άνήκει ο Παναγής Λεκατσάς, ο όποιος στράφηκε κυρίως στήν άνίχνευση τών μητριαρχικών κατάλοιπων στήν αρχαία έλληνική κοινωνία. Οί θέσεις του είναι εμφανείς άκόμη και όταν καταπιάνεται με τήν έρμηνεία του Έρωτα ως κοσμολογικής δύναμης.¹ Στή δεύτερη εντάσσεται ο μαθητής και συνεχιστής του έργου του, ο Άνδρέας Λεντάκης, πού εμπλούτισε τήν προηγούμενη μέθοδο με όρους σύγχρονου προβληματισμού. Στο τετράτομο έργο του, πού εκδόθηκε μετά τό θάνατό του, διατρέχει τό σύνολο τών έρωτικών ζητημάτων εντάσσοντάς τα σέ μιά ένιαία και διαχρονική σύλληψη του έλληνικού πολιτισμού.²

Αντίθετα, στόν διεθνή επιστημονικό χώρο ο προβληματισμός είναι περισσότερο εξειδικευμένος και γόνιμος. Στίς λίγες αυτές γραμμές δέν μπορούμε φυσικά νά δώσουμε ούτε καν μιά σύντομη επισκόπηση τών εργασιών πού καλύπτουν σχεδόν όλες τίς πτυχές του θέματος. Έτσι θά παραπέμψουμε τόν άναγνώστη στόν χρήσιμο βιβλιογραφικό οδηγό με τόν όποιο συνοδεύει τό βιβλίό του ο Br. S. Thornton, *Eros. The Myth of Ancient Greek Sexuality*, 1997 (μετ. Γρ. Κονδύλης, έπιμ. Φ. Τερζάκης, Έρωσ. Ο μύθος της σεξουαλικότητας στήν αρχαία Ελλάδα, έκδ. Όξύ, Άθήνα 1998, σελ. 381-418). Τό ρεύμα αυτό δέν άφησε άδιάφορο και τό έλληνικό κοινό, όπως φαίνεται από τίς μεταφράσεις γνωστών έργων πού κυκλοφόρησαν τήν τελευταία δεκαετία. Έκτός λοιπόν από τίς καθιερωμένες μελέτες τών Flacelière και Dover³, πολλά ξενόγλωσσα βιβλία γίνονται γνωστά στο έλληνικό κοινό,⁴ ενώ ταυτόχρονα αναζωπυρώνεται τό ενδιαφέρον και γιά πιό ειδικές πτυχές του θέματος. Αποτελεί άραγε σύμπτωση ότι μεταφράζονται τά αρχαία έρωτικά μυθιστορήματα (π.χ. *Χαιρέας και Καλλιρόη* του Χαρίτωνος από τόν Β. Λεντάκη, Άθήνα 1995) ή άναδεικνύονται άγνωστες πλευρές τών αρχαίων συγγραφέων (π.χ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, *Τά έρωτικά και αίμοσταγή του Ηροδότου*. Μέ δώδεκα σχέδια του Στέλιου Μαυρομάτη, έκδ. Πατάκη, Άθήνα 1998);

Μέ ευχάριστη έπομένως έκπληξη, αλλά και περιέργεια, πήραμε στά χέρια μας τό καλαίσθητο βιβλίό του Δημήτρη 'Ι. Κυρτάτα, *Χόλος Γυναικός και άλλες ιστορίες από τόν έρωτικό βίο τών αρχαίων Έλλήνων*, έκδ. "Άγρα, Άθήνα 1999 (μέ εικόνες του Άλέκου Λεβίδη). Μέ τήν πρώτη κιόλας ματιά είναι σαφής ή πρόθεση του συγγραφέα νά άπαντήσει σέ αρκετές άπορίες πού κινούνται γύρω από τό κύ-

ριο και καιριο ερώτημα: για ποιές γυναίκες και για ποιά αρχαιότητα μιλάμε. Στά δέκα κεφάλαια - δοκίμια, που πρωτοδημοσιεύτηκαν στα «Ενθέματα» της Αύγης και συνοδεύονται από συνοπτική αλλά επιλεγμένη βιβλιογραφία, οι υπότιτλοι είναι ένδεικτικοί: 1. Χόλος γυναικός, σελ. 13-33, 2. Ψόγος γυναικός, σελ. 34-43, 3. Ή μοιχαλίσ, σελ. 45-55, 4. Ή ψυχή τής πόρνης, σελ. 57-67, 5. Οι νικολαίτες και ο ελεύθερος έρωτας, σελ. 69-78, 6. Γαμικά παραγγέλματα, σελ. 79-88, 7. Τό διπλό μυστικό τής αδελφογαμίας, σελ. 89-97, 8. Ή επίσκεψη σέ πορνείο, σελ. 99-112, 9. Οι πειρασμοί τών άγιών, σελ. 113-125, 10. Τά έρωτικά τής κόλασης, σελ. 127-138.

Ο συγγραφέας δηλώνει έξαρχής ότι δέν στοχεύει νά παρουσιάσει μιά έπιστημονική πραγματεία. Άπευθύνεται κυρίως στό ευρύ κοινό άνοίγοντας μικρά παράθυρα που ρίχνουν φώς σέ σκοτεινές όψεις τής ελληνικής αρχαιότητας. Προσεγγίζοντας μέ δεξυδέρκεια τά προβλήματα του γάμου, τής συζυγικής πίστης και τής πορνείας έτσι όπως διατυπώνονται από τόν Όμηρο, τόν Ήσίοδο ή τόν Ξενοφώντα, άναδεικνύει τίς άλλαγές τών θεσμικών πλαισίων και τών άντιλήψεων. Οι ψόγοι, για παράδειγμα, δέν είναι αυτόνομοι, ένω οι θέσεις του Ξενοφώντα δέν άφορούν όλες τίς γυναίκες τής άθηναϊκής κοινωνίας. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του ρίχνει τό βάρος σέ μιά πιό άδικημένη περιοχή, αυτή τής ύστερης αρχαιότητας, πεδίο μέ τό οποίο είναι ιδιαίτερα έξοικειωμένος. Ο άσκητισμός, ο ελεύθερος έρωτας, ή κόλαση, οι διαφορές μεταξύ έθνικών και χριστιανών είναι όρισμένα από τά θέματα που ο συγγραφέας άγγίζει μέ μεγάλη προσοχή αλλά και τόλμη. Οι σκέψεις του δέν έξαντλούν θέβαια όλον τόν σχετικό προβληματισμό. Άρκοιν όμως νά κλονίσουν και νά τονίσουν τίς παγίδες που ύποκρύπτονται πίσω από τά καθιερωμένα πρότυπα έρμηνας. Όπως ο ίδιος προτείνει (σελ. 19), οι προτάσεις του «δέν είναι παρά ρωγμές στό ευρύτερα άποδεκτό πρότυπο έρμηνας του έρωτικού βίου τών αρχαίων Έλλήνων». Ο τρόπος μάλιστα που διατυπώνει τίς άπορίες του και καταγράφει τίς παρατηρήσεις του καταξιώνει τό έργο του ιστορικού που όφείλει νά άποφεύγει τίς γενικεύσεις, τά άπλουστευτικά σχήματα ή τίς προβολές νεότερων έρμηνευτικών προσεγγίσεων.

Τό κέρδος που τελικά άποκομίζει κανείς από τήν άνάγνωση του βιβλίου του Δ.Κ. είναι διπλό. Στόν ειδικό μελετητή τής αρχαιότητας δίνεται τό έναυσμα και τό έρέθισμα νά έπανατοποθετήσει τό διάλογο μέ νέα βάση. Στόν μή ειδικό άναγνώστη δίνεται ή δυνατότητα νά κατανοήσει καλύτερα τή στάση τών αρχαίων άπέναντι στα ποικίλα έρωτηματικά που θέτει τό ζήτημα τής σεξουαλικότητας. Ήμεϊς, από τήν πλευρά μας, εκφράζουμε τήν ευχή και τήν έλπίδα ότι ο δρόμος που άνοιξε για μιά προσεκτικότερη προσέγγιση και αξιολόγηση τών δεδομένων και τών άντιλήψεων σχετικά μέ τά έρωτικά τής αρχαιότητας θα παραμείνει άνοιχτός.

1. Βλ. Π. Λεκατσάς, Έρωσ. Έρμηνας μιάς μορφής τής προϊστορικής και όρφυκοδιονυσιακής θεοσεκείας, Άθήνα 1963, 1993, και Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη, «Έρωσ και όρφυκοδιονυσιακή θεοσεκεία», Οδύπεια, 20, σελ. 45-62.

2. Βλ. Α. Λεντάκης, Είναι ή γυναίκα κατώτερη από τόν άν-

δρα; Άθήνα 1986. Ήρα Πορνεία, Δωρικός, Άθήνα 1990, και τήν πρόσφατη τετραλογία του, Ο Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, που δέν έχει ακόμη ολοκληρωθεί (τόμ. πρώτος, «Ο Έρωσ στην θεοσεκεία ή ή ιδεολογία του έρωτα», Καστανιώτης, Άθήνα 1997 (παρουσίαση, Άριάδνη Γκάρτζιου - Τάττη, «Άνδρέας Λεντάκης: ο μοναχικός έρευνητής», Νέμεσις, 23, 198, σελ. 93-95), τόμ. δεύτερος, «Ή Περίοδος πριν από τήν Πατριαρχία», Άθήνα 1998, τόμ. τρίτος, «Ή πορνεία», Άθήνα 1998).

3. R. Flacilière, L'amour en Grèce ancienne, Παρίσι 1971, μετ. Ά. Καραντώνης, Ο Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, Παπαδήμας, Άθήνα 1977. K.J. Dover, Greek Homosexuality, Λονδίνο 1978 (1989), μετ. Π. Χωτέλλης, Ή όμοφυλοφιλία στην αρχαία Ελλάδα, Άθήνα 1990.

4. Βλ. ένδεικτικά, G. Grimal, L'amour à Rome, μετ. Ν. Μ. Τσαγκά, Ο Έρωσ στην αρχαία Ρώμη, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. Ch. Sales, Les Bas Fonds de l'Antiquité, Παρίσι 1982, μετ. Κ. Τσιταράκης, Ή άλλη όψη τής αρχαιότητας, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. J. Mazel, Les métamorphoses d'Eros. L'amour dans la Grèce antique, Παρίσι 1984, μετ. Α. Άτσαλάκη, έπιμ. Θ. Λουπασάκης, Οι μεταμορφώσεις του έρωτα. Ο Έρωσ στην αρχαία Ελλάδα, έκδ. του Είκοστου πρώτου, Άθήνα 1994. B.B. Sergent, L'Homosexualité dans la mythologie Creque, Παρίσι 1984, μετ. Έ. Πατρικίου, Ή Όμοφυλοφιλία στην ελληνική μυθολογία, Χατζηνικολή, Άθήνα 1985. E. Cantarella, L'ambiguo malano. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana, Ρώμη 1985, μετ. Παν. Α. Δημάκη, Οι γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα, Παπαδήμας, Άθήνα 1998. C. Reissner, Ehe, Heären und Kanbenliche im antiken Griechenland, Μόναχο 1989, μετ. Α.Γ. Γεωργιοβασίλη, Ρ. Pfreimter, Γάμος, έταίρες και παιδεραστία στην αρχαία Ελλάδα, Άθήνα 1993. G. Clark, Women in Late Antiquity. Pagan and Cristian Life-styles, Ώξφορντ 1993, μετ. Σ. Κομνηνός, Οι γυναίκες στην όψημ αρχαιότητα, Παπαδήμας, Άθήνα 1997.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ

ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΑΛΛΙΦΑΤΙΔΗΣ

Τιμάνδρα

Επτά ώρες στον παράδεισο

Το τελευταίο τριαντάφυλλο

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΚΑΡΗΣ

Νυχτερινό δελτίο

Άμυνα ζώνης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΤΑΝΙΔΗΣ

Άπρόσμενα αισθήματα

Μαυρομικάλη 18, Αθήνα 106 80

τηλ. 3636 514

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

του Θανάση Κωσταβάρα

Είναι κοινός τόπος ο έντοπισμός των δύο, εκ πρώτης όψεως τελείως αντιθετικών, περιόδων στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη, της πρώτης περιόδου, της εξωστρεφούς ως πούμε (για να μην τη χαρακτηρίσουμε εύθυσ άμέσως «στρατευμένη» αυτή την περίοδο), και της μεταγενέστερης, της ώριμης περιόδου, της ενδοσκοπούμενης θά έλεγα. Η απόπειρα χαρτογράφησης και προσδιορισμού των όριών τους δεν νομίζω πως έχει νόημα, προσωπικά θεωρώ την ποίηση του Λειβαδίτη ως μία συνεχή ανέλιξη, τόσο μορφική όσο και θεματική, ή διαφορικά βρίσκεται στη μετακίνηση από τον κώδικα της δραστηκής κοινωνικότητας στην πύκνωση της αυτοκατάδυσης, από τις πλαταστικές συνθέσεις του άνοιχτού χώρου στο μικρό ποίημα, συνήθως, στο τέλος, πεζομορφικά διατυπωμένο, από την αναγκαστική ρητορεία της εξαγγελτικής ποίησης για σύνολα στη λυρική φόρμα για μοναχικά άτομα, με δύο λόγια από την κραυγαλέα απαγγελία στη σιωπηλή ανάγνωση.

Πάντα, πάντως, με μία δραματικότητα που μπορεί να διεκδικήσει έγκυρη συμμετοχή στην τελική διαμόρφωση του στίγματος του ποιητή. Πράγματι, ο Λειβαδίτης συντάσσει την ποίησή του είτε ως περιγραφή μιάς σκηναϊκής δράσης είτε ως υπερβατικό διάλογο (ίσως ή φιλαλληλία του είναι εκείνη που τον παρωθεί στο νά, μονίμως, διαλέγεται: τότε με έναν παιδικό φίλο, τότε με έναν σύντροφο, πραγματικό ή, συνήθως, φανταστικό, τότε με την ομάδα με την οποία συμπορεύθηκε και — συχνά-πυκνά — με τους νεκρούς, τους νεκρούς του, που συνεχίζουν να ζούν, οίωνει συνοδοιπόροι και συμπαραστάτες και συμμετοχοί πλάι του).

Όπως και να είναι, αυτή η διπολική (έπιτηδες χρησιμοποιώ την έκφραση, γιατί θεωρώ σφαιρική, όχι ευθύγραμμη, την ανάπτυξη και την ολοκλήρωση του έργου του Λειβαδίτη), αυτή η σφαιρική λοιπόν κρυστάλλωση του έργου

Μαγνητοφωνημένη όμιλία από τό τριήμερο (18-20 Δεκ. 1998) συνέδριο για τον Τάσο Λειβαδίτη, που όργάνωσαν τό περιοδικό Έλίτροχος και τό Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων. Η όμιλία διαβάστηκε επίσης στο «Έναλλακτικό Βιβλιοπωλείο» στις 19 Μαρτίου τρ. έτους σε εκδήλωση που όργάνωσε για τον ποιητή ό φιλολογικός όμιλος «Τό Έγχορδο».

του δεν αποτελεί μεμονωμένη ή έντελως προσωπική ιδιοτυπία του. Ίσως στη δική του περίπτωση είναι πιο ανάγλυφη ή διαφορά, όλοι, εν πάση περιπτώσει λίγο-πολύ όλοι οι ποιητές της γενιάς του, δύο γενεών σωστότερα, παρουσιάζουν την ίδια εξέλιξη. Κοινά, πάνω-κάτω, διώματα, κοινές μαθητείες, κοινή καταγωγή, κοινός οί προβληματισμός, ή ιστορική πραγματικότητα, σε ό,τι αφορά τη δημιουργική περίοδο από τη δεκαετία του '50 ως τη δεκαετία του '70 άκόμα, τις άρχές της δεκαετίας τουλάχιστον. Μετά τη διάψευση. Τη διάψευση, όχι την κατάρρευση, όχι την ήττα ή τη χρεοκοπία του όράματος.

Ότε είναι έντελως προσωπική ή έγνοια του Λειβαδίτη προς τον συνάνθρωπο, εκείνο που τον χαρακτηρίζει είναι ό τρόπος, ό παρακτικά έξομολογητικός τρόπος (με μίαν αυτομαστιγούμενη, συχνά ντοστογιεφσκική ένοχή) που εκδηλώνει την άγωνία του και τον προβληματισμό του πάνω στη μοίρα του ανθρώπου. Τό «έγώ» χρεώνεται όλες τις άμαρτίες του κόσμου και τά πάθη του, μολονότι, είτε μιλώντας στο πρώτο ενικό είτε σε όποιοδήποτε άλλο πρόσωπο, τό έγώ, άκόμα και στις πιο έσωστρεφείς δυσμετρήσεις, ακούγεται, σε ό,τι αφορά τό πάντα ζωντανό όραμα, ως συνάρτηση του εμείς.

Θά έλεγα λοιπόν, άφ' ής στιγμής συνειδητοποιήσει καινείς στην ποίηση του Λειβαδίτη αυτή τη μετατόπιση, πως είναι εύκολο να άπονεύει εύσημα στην, από κάθε άποψη, πιο ώριμη περίοδο. Όταν ύποχωρεί, ως κυρίαρχο μέλημα, ή ιδεολογία, ή διακήρυξη και τη θέση τους παίρνει μιά αίθηση που εκτείνεται από τη λύπη, τη μελαγχολία, την πίκρα και φτάνει ως την άπελπισία και τη ματαιότητα, ή ποίηση κερδίζει σε ύποβολή, σε δραματικότητα, σε πυκνότητα, σε συγκίνηση. Πάντως, θά μου άρεσε να παρεκκλίνω από τη γενική πεποίθηση και να σταθώ, έπιλεκτικά, στην πρώτη περίοδο, και μέσω αυτής της σύντομης στάσης να άποδώσω φόρο τιμής και σε κείνον και μέσω αυτού σε μίαν δλόκληρη γενιά, σε μιά πανεθνικά τραγική περίοδο της Ιστορίας μας και τούς ποιητές της. Είναι καιρός, νομίζω, να ρίξουμε (έπιτέλους άπροκατάληπτοι) ένα δλέμμα σε κείνη την έποχή, στην ποίηση εκείνης της έποχής, δίχως να προσπαθούμε και εμείς οί ίδιοι που τη ζήσαμε να την υπερβούμε, να την άγνοήσουμε, να τη διαγράψουμε άκόμα, αλλά να την τοποθετήσουμε μέσα στο χώρο και τό χρόνο που την εξέθρεψαν: για να μπορέσουμε όχι μόνο να την όρίσουμε, αλλά και να διακρίνουμε την

αίσθητική της ιδιαιτερότητα, νά τήν ἐξηγήσουμε, νά βροῦ-
με ἐν πάσῃ περιπτώσει τήν ἠθική καί τήν πολιτισμική της
ταυτότητα.

Ίδιως σήμερα, πού, ὅπως καί τότε, ἡ παρουσία τοῦ
ποιητῆ, γενικότερα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀντίκρου
καί μέσα στά γεγονότα, εἶναι ἀπαραίτητη, σήμερα λοιπόν,
ὁπότε μιά ἐπαπειλούμενη ἐκδαρβάρωση τῆς κοινωνικῆς
ζωῆς, ὀλόκληρου τοῦ πλανήτη, ἀφήνεται νά συντελεσθεῖ
ἐρήμην, ἐν ἀπουσία, γιά νά μήν πῶ τῇ ἀνοχῇ ἢ καί τῇ συ-
νεργίᾳ ἀκόμη τοῦ πνευματικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος, συνήθως,
περὶ ἄλλα πολλά μεριμνᾷ καί τυρδάζει.

Αὐτά λοιπόν, σήμερα. Αὐτά οἱ πνευματικοί, γενικῶς,
ἄνθρωποι σήμερα. Ἐκεῖνοι, οἱ ποιητές ἐκείνης τῆς ἐποχῆς,
εἶχαν ἄλλην εὐαισθησία, ἄλλην αἴσθησι τοῦ χρέους ἀπέ-
ναντι στήν ἱστορία διέθεταν. Σέ μίαν ἐποχῆ πού τὰ ἐκτελε-
στικά ἀποσπάσματα λειτουργοῦσαν ἐπί καθημερινῆς βιά-
σεως, τότε δηλαδή πού ὁ φόβος, ἡ ἀνασφάλεια, ἡ μισαλ-
λοδοξία περνοῦσαν κάτω ἀπ' τήν πόρτα τους καί τούς
ἀπειλοῦσαν, τούς ἄγγιζαν, αὐτοί, οἱ ποιητές αὐτῆς τῆς γε-
νιάς, εἶχαν τήν ἐντιμότητα καί τό θάρρος, ὡς ὑπεύθυνοι
πνευματικοί ἄνθρωποι, νά συμμετέχουν ἐργῶ καί δίω στήν
ὑπεράσπιση τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀξιοπρέ-
πειας τοῦ ἀνθρώπου.

Πόσοι ἀπ' αὐτούς δέν ἔστειλαν τίς ἀνταποκρίσεις τους
ἀπό τὰ κολαστήρια τῆς ἐξορίας καί τῆς φυλακῆς, πόσοι
δέν ἔνωσαν τή φωνή τους νά πνίγεται, πόσοι δέν ἐμποδί-
στηκαν νά ψελλίσουν κάτι ἀπ' τ' ὄνειρό τους ἀκόμα;
«Μακρόνησος 1950» ἀναγράφεται ὡς πατριδα —ἐκτός
τῶν ἄλλων συλλογῶν βέβαια τοῦ Λειβαδίτη, πού ἔχουν
τήν ἴδια καταγωγή— ἤδη στά προδρομικά *Τρία*
Ποιήματα.

Μέσα σ' αὐτούς λοιπόν τούς χαλεπούς καιρούς, μέσα σ'
αὐτά τὰ χρόνια τῆς πίκρας καί τοῦ αἵματος, οἱ ποιητές
αὐτοί βγήκαν στούς ταραγμένους δρόμους, βγήκαν μέσα
στό φόβο καί τόν τρόμο καί προσπάθησαν νά προσφέρουν
ἕνα βλεμμα στοργῆς καί συμπνοίας στόν κόσμο, χωρίς
νά νοιαστοῦν μόνο γιά τόν σύντροφο καί τόν φίλο, ἀλλά
πάσχισαν, φώναξαν, μάτωσαν γιά τόν ἄνθρωπο, ἀκόμα
καί γιά τόν ἀντίπαλο, πού συχνά τόν ἀποκαλοῦν ἀδερφό,
χρειάζεται μήπως ἄλλη ἀπόδειξη εὐαισθησίας καί ἐντιμό-
τητας; «Ἀδερφέ μου σκοπέ», λέει στό ποίημά του «Μή
σημαδέφεις τήν καρδιά μου» ὁ ποιητής μας, ἀπευθυνόμε-
νος στόν δεσμοφύλακά του, δηλαδή, τόν καιρό τῆς Μα-
κρονήσου (ὅσοι ἔζησαν ἐκεῖ ξέχρουν), στόν βασανιστή του,
γιατί (τελεώνει τό ποίημα) «κάπου βαθεῖα της ζεῖ / τό
παιδικό σου πρόσωπο».

Καί ἄς προσέξουμε κάτι ἄλλο: Ποτέ ἡ λεγόμενη στρα-
τευμένη ποίηση δέν ὑπῆρξε φανατική ἢ παθιασμένη, ποτέ
δέν κήρυξε τό μίσος, ποτέ μέσα σέ κείνη τήν τρομερή
ἀδελφοκτονία δέν κήρυξε τή μανία γιά ἐξόντωση αὐτή ἡ
γενιά ἢ ποικιλοτρόπως ἐξοντωμένη. Καί ἐπιπλέον (ἄλλη
σημαντική συνεισφορά της), μέ τήν ποίησή της, γίνεται ὁ
ἱστορικός τῆς ἐποχῆς της, καταθέτει τίς συνταρακτικές
μαρτυρίες της, ὄχι βέβαια καταγράφοντας τά γεγονότα (τί
νά πρωτοπεριγράψει ἐξάλλου κανένας;) ἀλλά θερμομετρώ-
ντας τίς συνέπειες καί τά τραύματα πού εἶχαν τά γεγονό-
τα στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Συνεχίζοντας ἔτσι μίαν
ἀποστολή —ὅπως συμβαίνει μέ τή λογοτεχνία, ἡ ὁποία
συνιστά, συνήθως, τόν καθρέφτη τῆς ἐποχῆς της— μίαν

ἀποστολή, μέσω τῆς ὁποίας, πλέον, ἐμεῖς οἱ παλαιότεροι
μποροῦμε νά θυμόμαστε, νά ἀναβιώνουμε, καί οἱ νεότεροι
νά γνωρίζουν. Νά ἀντιλαμβανόμαστε, ἐν τέλει, ὅλοι τή
βαθύτερη διάσταση τῆς ἱστορίας καί μέσω τῆς γνώσης αὐ-
τῆς νά προσεγγίζουμε, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ πάντα, τήν
αὐτογνωσία μας.

Ὅπως καί νά εἶναι, ὁ ποιητής, πού δέν ἔχει διανοηθεῖ,
ἔστω ἀπό δειλία, γιά νά μήν πῶ ἀπό ὑστεροβουλία, νά
ἀποσυρθεῖ καί νά ἀπουσιάσει, ἀλλά στό «προσκλητήριο
τῶν καιρῶν» ἐξακολουθητικά καί ὑπεύθυνα φωνάζει «πα-
ρών», ἔχει δικαίωμα νά ἀντιμετωπισθεῖ, ὄχι χαριστικῶς,
μέ τήν ἠθική καί τή δεοντολογία μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά, προ-
σκομίζοντας τά διαπιστευτήριά του, τά ποιητικά του δια-
πιστευτήρια, νά κριθεῖ μέ αἴσθησι τιμῆς καί εὐθύνης. Ἄν
μή τί ἄλλο, αὐτός διδάσκει τί εἶναι ὁ ποιητής, ποιός εἶναι
ὁ ρόλος του καί τό χρέος του. «Ἄν θέλεις νά λέγεσαι ἄν-
θρωπος», γράφει στό ὁμώνυμο ποίημά του —ὑποθήκη— ὁ
Λειβαδίτης, «Ἄν θέλεις λοιπόν νά λέγεσαι ἄνθρωπος, δέν
θά πάψεις οὔτε στιγμή ν' ἀγωνίζεσαι γιά τήν Εἰρήνη καί
τό Δίκιο. Ἐσύ, καί μέσ στή φυλακή, κάθε πρωί, θά ξημε-
ρώνεσαι πῶ νέος, ἀφοῦ ὄλο καί νέοι ἀγῶνες θ' ἀρχίζουν
στόν κόσμο, ἄν θέλεις νά λέγεσαι ἄνθρωπος». Ἄν θέλεις
νά λέγεσαι, θά πρόσθετα, ποιητής.

Βέβαια, ὅταν ἀναφερόμαστε σέ κείνη τήν ποίηση, θά
πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος της, ἕνα
ἀρκετά ἴσως μεγάλο μέρος της, εἶναι φορτωμένο ἀπό με-
γαλοστομία καί διακήρυξη, ὑπακούοντας πάντα στίς
ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς (ὑπόψη: αὐτό εἶχε ἀνάγκη ἕνας
ὀλόκληρος κόσμος, πληγωμένος, κυνηγημένος, ἔντρομος,
γιά νά πάρει κουράγιο, γι' αὐτό καί ἡ ἀναγνωσιμότητα
ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἰδίως τῆς ποίησης, ἦταν πολλαπλάσια
τῆς σημερινῆς), ἄν παραδεχθοῦμε λοιπόν πῶς ὁ τόνος
ἐκεῖνος ἦχε ὑπερβολικός στίς σημερινές ἀπαιτήσεις, δέν
θά πρέπει νά ἀγνοήσουμε πῶς ὑπάρχουν, ὄντως, ἀποσπά-
σματα πού ἔχουν τή δυνατότητα ὄχι ἀπλῶς νά συγκινή-
σουν μονομερῶς, ἀλλά καί νά ἰκανοποιήσουν τή διαχρονική
αισθητική ἀπαιτήσι. Ἄς μήν ξεχνᾶμε πῶς ὁ Σολωμός, σέ
μίαν ἀντίστοιχη ἐποχῆ αὐτοστράτευσης, μέ τὰ σπαράγμα-
τά του, μ' αὐτά τὰ διαμάντια τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ
λόγου, εὐτύχησε καί τήν ἐλληνική ποίηση νά κάνει πλουσιότε-
ρη, νά βάλει τά θεμέλια τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ποίησης,
καί τό ἔθνος ὀλόκληρο νά τό καταστήσει πῶς ὑπερήφανο.

Μίλησα μόλις γιά «αὐτοστράτευση» γιατί καί τότε καί
πρόσφατα δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά ποίηση «ἐπίστρα-
τη», κατ' ἐπιταγήν ἢ κατ' ἀπαιτήσι, μιλῶς πάντα γιά μιά
ὀλόκληρη γενιά, γιατί τό αἶτημα ἀποκατάστασης δέν ἀφο-
ρᾷ μόνο τόν ποιητή μας, ἀφορᾷ ἕνα σύνολο καί μακάρι ἡ
περίπτωσή του νά δώσει τό ἔναυσμα γιά μιά δίκαιη, συλ-
λογική ἀναψηλάφηση.

Ἡ αὐθόρμητη, ἔτσι κι ἄλλιως, ἡ συναισθηματικῆς κυρίως
φύσεως ἐπιλογή τοῦ Λειβαδίτη, ἡ ἀπόφασή του νά ἀφο-
σωθεῖ σέ μιά ποίηση ἀνθρωποκεντρική, μέ ὅλες τίς συνέ-
πειες πού μπορεῖ νά περικλείει μιά τέτοια ἀπόφασι, διαπι-
στώνεται κιόλας ἀπό τό πρώτο του βιβλίο, ἀπό τίς πρώτες
ὡς τίς τελευταῖες καταθέσεις του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει,
πρώτη προμετωπίδα πού εἶναι χαραγμένη στήν ἀνατολή
τοῦ ἔργου του, εἶναι μιά φράσι τοῦ Σταντάλ (χαρακτηρι-
στική ἡ ἐπιλογή της ἀπό τόν ποιητή). «Ἀρετή» λέει τό μό-
το «εἶναι νά ἀγωνίζεσαι γιά τήν εὐτυχία τῶν ἄλλων».

Έν κατακλείδι, δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μιά ποίηση ξεπερασμένη (άκόμα καί άν δέν έπακολουθοΰσαν τά γεγονότα τών ήμερών μας) αλλά μέ μιά ποίηση πού θρίσκειται σέ άπόλυτη συγχρονία μέ τήν έποχή πού γράφτηκε, μέ μιά ποίηση δηλαδή πού έκφράζει αυθεντικά τούς συσχετισμούς γλώσσας καί χειρονομίας μέ τίς όποιες μπορούσε κανείς (καί μπορεί) νά έπικοινωνήσει ποιητικά μέ ένα πλατό δεδομένο κοινό. Πρόκειται γιά μιά ποίηση πού καταγράφει, ώς άδιάφευστη μαρτυρία, τή ρητορική τής έποχής. Καί ποιά είναι ακριβώς τά χαρακτηριστικά αΰτης τής ρητορικής; 'Ο Λειβαδίτης εκείνης τής περιόδου τά έχει σέ ύψηλό βαθμό καλλιεργήσει, ώστε νά μπορέσει νά τά οικειοποιηθεί:

α) Μιά αΐσθηση άπαγγελίας, έν μέσω πλήθους καί όχι ύπεράνω, δείχνοντας έτσι εκείνη τή μοναδική έγγύτητα άνθρώπου μέ άνθρωπο πού δίνει τόν έξαιρετικά αυθεντικό τόνο του συμπάσχοντος στήν ποίησή του.

β) Μιά άσυγκράτητη άνάγκη νά καλύπτεται μέ λόγια ή σιωπή πού προκαλούσε ή δυστυχία, ό φόβος, ή άπόγνωση καί οί κακουχίες του κατατρεγμού άφ' ενός καί ή ζωτική όρμη γιά άντίσταση άφ' έτέρου. Η άνάγκη νά καλυφθεί μέ λόγια τό κενό μεταξύ του «έγώ» καί του «εμείς», νά μηδενισθεί ή άπόσταση άπό τόν όμιλούντα ποιητή προς τό πλήθος τών συνανθρώπων, μέ τούς όποιους προσπαθοΰσε νά ταυτισθεί.

γ) Μιά έντονα δραματική οίκονομία στήν όργάνωση του ποιητικού λόγου: 'Ο ύποστασιωμένος ποιητής, σάν ίσος μεταξύ όλων, όμιλεί σέ πρώτο πρόσωπο, άπευθύνεται άμεσα προς ένα ύποθετικό πλήθος, ξεχωρίζοντας ταυτόχρονα, γιά νά τό ζωντανέψει καί νά τό χρωματίσει, πρόσωπα τά όποια έπικαλείται, συχνά κατονομάζοντάς τα, χρησιμοποιώντας έρωτηματικά, άποσιωπητικά, σπαρακτικές χειρονομίες καί συγκλίσεις, έγκανυστικά αισθήματα πού πυρακτώνουν τό λόγο, καθώς καί άκατάσχετες έπαναλήψεις λέξεων γιά νά έπιτευχθεί ή έπίταση, όπως στά ξόρκια.

δ) Χρησιμοποιεί όλη τήν ποιητική του δύναμη καί προπάντων τόν ακριβό του λυρισμό γιά νά κάνει ευλόγιστη τήν ξύλινη ρητορική τών πολιτικών καί κοινωνικών άγώνων, κατορθώνοντας, όσο κανένας άλλος ίσως, νά μιλήσει μέ λόγια παράφορης όμορφιάς γιά τή φτώχεια ώς άλληλένδετη μέ τήν άνθρώπινη κατάσταση. Ποτέ, κανένας, ούτε πριν ούτε μετά, δέν έδωσε ποιητική ύπόσταση λαϊκού τραγουδιού στά άφανή μά διαυγή αισθήματα πού κατακαίουν τήν καρδιά του άπλου άνθρώπου (ας δοΰμε τά τραγούδια του) καί

ε) 'Ο δηματισμός του σίχου του έναλλάσσει τό ρυθμό άπό τόν κοφτό καί στακάτο στον πλατύ, περιγραφικό ή πεζομορφικό, ώστε νά καλυφθεί άπόλυτα αΰτη ή φωνή πού δέν θέλει νά σωπάσει, διαδηλώνοντας άδιάκοπα τή συναλληλία της, χωρίς τήν όποια ή μοναξιά είναι άφόρητη. Κι όμως πρέπει κανείς νά μιλάει, ιδιαίτερα όταν «έρχεται ή νύχτα καί είναι μονάχος / νά μιλάει πολύ —κι άς τόν λένε οί άλλοι / τρελό, οί άλλοι ποτέ δέν ξέρουν».

Θά μπορούσε λοιπόν κανείς, έκταμιέδοντας παραδείγματα άπό τό κεφάλαιο «Ποίηση Τάσου Λειβαδίτη», νά δώσει τό χαρακτήρα, τό ήθικό καί πνευματικό άνάστημα μιας όλόκληρης έποχής καί νά ανακαλύψει τίς λυρικές άποχρώσεις, τά βαθιά, κάτω άπό τίς έπιχωματώσεις, ποιη-

τικά κοιτάσματα εκείνης τής περιόδου, νά φέρι στό φώς τίς άγνωστες ή τίς άγνοημένες πτυχές μιας ποίησης τρυφερότης, συγκινητικής, πέρα γιά πέρα άνθρώπινης. Γιατί (δέν πειράζει, άς τό έπαναλάβουμε) θά πρέπει νά ξεπερασθεί ή προκατάληψη ότι ή ποίηση τών ποιητών εκείνης τής κατηγορίας (τό λέω μέ τή διπλή έννοια) άπλώς δορυφοροΰσε γύρω άπό τίς ιδέες ή έστω άπό τό συλλογικό αίτημα. Η σαφώς προσωπική αΐσθηση λ.χ. πού άντανακλάται στήν έρωτική έκδοχή, στήν έρωτική ποίηση, είναι χαρακτηριστική. Μέσα στή γενική δυστυχία, μέσα σέ κείνη τήν πανεθνική άβεβαιότητα, οί ποιητές προσπαθοΰσαν νά κρατήσουν ζωντανή μιά μικρή, έστω, φλόγα έλπίδας, νά κάνουν τήν καρδιά τους άρτο καί νά τή μοιράσουν στον κόσμο. «Έλϊατε λοιπόν όλοι μαζί», λέει ό Λειβαδίτης στό ποίημα «Παραμονή Χριστουγέννων», «νά φυσήξουμε αΰτό τό μικρό καρβουνάκι, τώρα πού ή λάμπα μας έσθησε». Καί όταν δέν είχαν τόν καιρό οί νέοι, τότε, ποιητές ν' αγαπήσουν, όταν δέν είχαν τήν έλευθερία, δέν είχαν τό δικαίωμα ν' αναπτύξουν τόν έρωτά τους, είχαν όλη τή διάθεση, διέθεταν τό ξεχείλισμα ψυχής, νά νοιαστούν γιά τόν φίλο, τόν γείτονα, νά μιλήσουν γιά τό αγαπημένο τους πρόσωπο: «Μ' άγκαλιάζεις», λέει σέ ένα άπό τά πρώτα του ποιήματα, σέ μίαν άπό τίς πρώτες συνθέσεις του ό ποιητής, σ' «Αΰτό τό άστέρι είναι γιά όλους», «μ' άγκαλιάζει, μά έγώ, πάνω άπ' τόν ώμο σου, κοιτάζα τό δρόμο. Κι όταν θέλαμε νά μιλήσουμε, σωμαίναμε ξαφνικά. Άφουγκραζόμαστε άπ' τό άνοιχτό παράθυρο, μακριά, τό δήμα τών μελλοθανάτων».

Τό κύριο χαρακτηριστικό αΰτης τής ποίησης, άν θέλουμε νά εισχωρήσουμε σ' αΰτη, είναι ότι καταλύει, γιά χάρη τής στενής συνάφειας μέ τόν συνάνθρωπο, τήν ιδιωτικότητα του χώρου. Καί στους έρωτικούς στίχους π.χ., πού καταξιώνει ή λυρική του στόφα, ό Λειβαδίτης έξομολογείται φλογερά τόν έρωτά του, διανοίγοντας τά όρια, ώστε νά ένωθεί καί νά έναρμονισθεί μέ τόν κόσμο. 'Ο έρωτικός του λόγος εκτινάσσεται ώς ένα θύμα γιά τόν έρωτα τής άγάπης καί τής έλπίδας του άνθρώπου, κόντρα σέ ό,τι τόν συνθλίβει.

Πιστεύω πώς «Αΰτό τό άστέρι» είναι μιά σπουδαία λυρική σύνθεση, μιά μπαλάντα, πού πάει πολύ πίο πέρα άπό τήν έποχή της. Μπορεί νά ένταχθεί μέ αξιώσεις στό σωμα καί τής παλαιότερης καί τής νεότερης έρωτικής ποίησης. «'Α, θά 'θελα νά φιλήσω τά χέρια του πατέρα σου / τής μητέρας σου τά γόνατα πού σέ γέννησαν γιά μένα / νά φιλήσω όλες τίς καρέκλες πού άκούμπησες, περνώντας, τό φόρεμά σου / νά κρύψω σάν φυλαχτό στον κόρφο μου / ένα μικρό κομμάτι άπ' τό σεντόνι πού κοιμήθηκες...»

Είναι λοιπόν έτσι άβασάνιστα «στρατευμένος», είναι ρητορικός, αΰτός ό ποιητής πού γράφει αΰτους τούς στίχους; Νομίζω πώς θά αξιζε τόν κόπο νά έξετασθεί, σ' αΰτη τήν περίπτωση, κάτω άπό ποιές συνθήκες γράφονταν αΰτοί οί στίχοι, σμιλευόταν αΰτη ή έρωτική ποίηση. 'Επειδή έχει έπίμονα (άπό όρισμένους) καταδληθεί προσπάθεια νά χαρακτηριστεί μονοδιάστατα «πολιτική» αΰτη ή ποίηση (πολιτική, γιατί; άπό πότε ή άγάπη γιά τόν άνθρωπο, ή ανθρωπιά, ή έγνοια γιά τή φιλία, γιά τή δικαιοσύνη, τήν ειρήνη, ό έρωτας, άπό πότε ή ευαισθησία ενός υπεύθυνου ποιητή θεωρείται ύπόθεση πού άφορά κατ' αποκλειστικό-

τητα την πολιτική; Καί ἂν ὑπάρχει ὄντως —καί γιατί ὄχι— πολιτική διάσταση, αὐτή εἶναι καθαρά ἠθικῆς φύσεως. Δέν εἶναι κομματική, εἶναι ιδεολογική καί ἡ ιδεολογία ὑπερβαίνει τήν κομματική δεοντολογία, μέ ἄλλα λόγια ἡ ποίηση αὐτή εἶναι ὑπερκομματική, εἶναι ὑπερεθνική καί ὑπερραϊσθητική καί αὐτοδικαίως ἐντάσσεται στή διαχρονία τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου καί τοῦ ὠραίου, ἐπειδή λοιπόν ἀπό μερικούς ἔχει τόσο ἐπίμονα χαρακτηριθεῖ μονοσήμαντα καί μονοδιάστατα πολιτική (τόσο ὥστε κάποιοι νά ἐπιδιώξουν τόν ἀποχαρκτηρισμό τους, νά ἐπιχειρήσουν —ἔσπευσαν ἤδη— νά ἀποβάλλουν ὡς ὄνειδος αὐτό πού θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ περηφάνεια τους), θά ἄξιζε τόν κόπο νά ἐξετασθοῦν ὅλες οἱ ἐκφάνσεις, νά φωτισθοῦν ὅλες οἱ ἀποχρώσεις, φανερές ἢ κρυφές, νά ἔρθει στό φῶς ἡ ἰδιαιτε-

ρότητα, ἡ ἀνθεκτικότητα, ἡ λειτουργικότητα ἀκόμα ἐκείνης τῆς ποίησης.

«Τότε», συνεχίζει ὁ ποιητής στό ἴδιο ποίημα, «σπάσαν τήν πόρτα μας Μαρία». Λίγο πῶ πάνω ἔγραφε: «Σέ σέ-παζα ὕστερα μέ τό σεντόνι. / Τό παιδί μας θά 'θελα νά σοῦ μοιάζει ἐσένα...» Καί: «Τότε σπάσαν τήν πόρτα μας. Ἄκούμπησα τό χέρι μου στήν κοιλιά σου, ν' ἀποχαιρετήσω τό παιδί μας. Τό παιδί μας, Μαρία, θά πρέπει νά μοιάζει μέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους / πού δικαίωνουν τή ζωή».

Ἀπό τήν ἔξορία, λοιπόν, ἐρχόταν αὐτή ἡ ἐρωτική ποίηση, ἀπό τά βασανιστήρια ἐκπεμπόταν αὐτή ἡ ἀγάπη, ἀπό τά σκοτάδια καί τή θύελλα ἐνός τρομεροῦ διχασμοῦ, ἀδελφοκτόνου, ἐκπορευόταν αὐτό τό ἀστέρι, πού εἶναι ἀκόμα, νομίζω, γιά ὅλους, εἶναι γιά ὅλους μας.

ΚΑΒΑΦΗ ΑΦΗ ΚΑΙ ΔΕΟΣ

Ἡ φαρμακεῖον ἄλγους καί νάρκης διημερεῦον
τοῦ Γιάννη Κουβαρά

Ο Καβάφης πέθανε ακριβῶς τήν ἡμέρα τῶν γενεθλίων του. Δηλαδή Ποτέ. Ὁ κύκλος Ἀρρηκτος. Ἐκοιμήθη ἐν μηνί (29ῆ) Ἀπριλίῳ, ἐν μέσῳ ἰασημιῶν ἰαμβικῶν, ἀμεθύστων, ρόδων καί λοιπῶν εὐωδιῶν. Ὡς Ἀδωνις ἢ Χριστός. Ἐν μέρει ἔθνικός, ἐν μέρει Χριστιανός («Δέν εἶμαι Χριστιανός, ἀλλά λυποῦμαι πού δέν εἶμαι» — ἐννοεῖται μέ κεφαλαῖο Χ). Ἐφυγε τήν ἀγαπημένη του ὥρα, 2 μεταμεσονύχτια, μέ τόν ἀόρατο θίασο τοῦ Ἀντωνίου, ἐν μέσῳ ἐξαίστων μουσικῶν. Στήν πόλη πού τῆς εἶχε ὀλοκληρωτικά δοθεῖ. Ἐξουθενωμένος ὀλοκληρωτικά, ἀπό τῆς Τέχνης τῆ δούλεψι. Φειδίας τοῦ λόγου Αὐτός. Λάξευσε ποίηση σέ πέτρα, ἐπιτύμδια ἐπιγράμματα στό γρανίτη τοῦ χρόνου.

Ἐφυγε, ἐννοεῖται, ἡ ψυχή του, γιατί τό σῶμα του πρόφθασε νά τό μεταμοσχεύσει στάγδην — «μέχρι τρυγός» — στό ἄλλο σῶμα τῶν 154 ποιημάτων του (ἀπόσταγμα κατά τίς συνταγές Ἑλληνοσύρων μάγων). Ὅσο γιά τόν ἴσκιό του, πλανάται στά στενά σοκάκια τῆς ἀκόλαστης ἀγαπημένης του πόλης, πού τά μπαλκόνια τῆς «ἀγκαλιάζονται τό ἕνα μέ τ' ἄλλο». Ἀξεδίφαστος ὠτακουστής τῶν ψιθύρων τῆς ἀγορᾶς, χωνεῖ στεναγμούς, ἀνεπαίσθητος θορύβου, στήν ἀχανή ἐπικράτεια τῆς νυχτιάς... Ὅσο γιά τό πνεῦμα του (πού νομοθέτησε, ὑπέβαλε, καινοτόμησε — κυρίως ρυμοτόμησε): Στή θέση τοῦ χαμένου Φάρου τῆς Ἀλεξάνδρειας, καίει τά θράδια ἢ φλόγα του, σινιάλο πρός πάντα ναυτιλόμενον, πρός Ἰθάκη καί μή. Ἐπίσης, ἀπέναντι ἀπό τό Σεράπειον ὑψώνονται τώρα ἀόρατα τά Τείχη τοῦ «Νέου Καβάφειου» (κάτι σάν λέσχη φίλων ἢ ἰδαλμάτων του. Κάποιοι τό λένε καί 80 θαῦμα τῆς Ἀλεξάνδρειας). Μετακόμισε (ξενοίκιασε, ἐννοεῖται) τό σπίτι τῆς Λεψιῦς 10, πού κατοικοῦσε χρόνια, ἀνάμεσα ἠδονῆς καί ὀδύνης. (Ἀριστερά του οἶκος ἀνοχῆς, δεξιόθεν τό νοσοκομεῖο, καί ἀπέναντι ἡ ἐκκλησία πού συγχωρεῖ.) «Ποῦ θά μπορούσα νά ζήσω καλύτερα; Κάτω ἀπό μένα, ὁ οἶκος ἀνοχῆς πού θεραπεύει τίς ἀνάγκες τῆς σάρκας. Κι ἐκεῖ εἶναι ἡ ἐκκλησία πού συγχωροῦνται οἱ ἁμαρτίες καί παρακάτω τό νοσοκομεῖο πού πεθαίνουμε».

Ἐξόριστος «Ἀρχοντας τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου». Ἰδεατός βασιλεὺς τῆς Ἀλεξάνδρειας μέ πλῆθος πιστῶν αὐλικῶν ἀλλά καί αὐλοκολάκων. Βασιλεὺς καί στρατιώτης πιστός, νέος καταταχθεὶς στό Σύνταγμα τῆς ἠδονῆς καί μηδέποτε ἀποστρατευθεὶς. Ἀνδρεῖος τῆς ἠδονῆς, ἤπια ἀπό τά δυνατά ποτά. Αἰρετικά ἐρωτικός, παντρεύτηκε τῆ δική του Ρωξάνη διά βίου. Τήν ἐγῆμε ἐξακολουθητικά. Ἐτεκε μετ' αὐτῆς 154 νόμιμα καί ἄλλα 109(;) νόθα (δλα μέ μουσικά ἑλληνικά, εὔρωστα, ἀρτιμελῆ. Ζήτημα ἂν 2-3 ἔχουν πλατυποδῖαν ἐλαφράν). Τά δεύτερα τά ἀνεγνώρισε ἐξ ὀνόματός(;) του ὁ Σαβδίδης, πάντες δέ τά υἱοθέτησαν ὡς γνωστόν.

Τεχνούργησε τήν περιπέτεια τοῦ σώματος, ἔγραψε τήν ἱστορία τοῦ ἄνομου πάθους του, ἔκανε πάθος του τῆ

ἱστορία (τίς ἀποσιωπημένες τῆς πτυχῆς ἢ τίς ἀποτυχίες τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς). Μέγας σκηνοθέτης τῆς Ἱστορίας. Πέρασε στίς χρυσές σελίδες τῆς ἂν κι ὁ μεγαλύτερος πλαστογράφος τῆς. Ξεχασμένες ἐπικράτειες τῆς τίς ξεχέρωσε, τίς ἀποχαρκτήρισε, πολιτογραφώντας τες σέ ἀτόφια ποίηση. Μεταμόρφωσε τῆ σάρκα σέ λόγο, δίνοντας ὑπόσταση στίς φαντασιώσεις. Πέρασε στήν ἀφθαρσία ἑλληνιστικούς ἐφήβους, ἄλκιμους κούρους, μέ τήν αὔρα τῆς ἀθανασίας στούς βοστρύχους. Τούς πολιτογράφησε στήν πόλιν τῶν ἰδεῶν νά λιγοστεύουν τήν «πλήθουσαν» μοναξιά: Ἀριστόβουλος, Μυρτίας, Κριναγόρας (τῶν κρίνων καί ἰασημιῶν ἀγόρι). Σύντησε τοῦ σώματος τῆ μνήμη, ἄξιος ἐπίγονος καί συνεχιστής τοῦ ἑλληνισμοῦ «τοῦ λευκοῦ μαριάρου» (μέ τῆ σμίλη τῆς γραφίδος του). Ἐφευρέτης, αἰχμηρά μεταιχμιακός, τοῦ χρόνου ναρκωτής, θεραπευτικός. Φορεὺς φυλετικῆς μνήμης (φορεὺς τῆς φήμης ἐν λόγῳ ἑλληνικῶ) ἐπῆγεν τήν ἑλληνικὴν λαλιά/ὡς μέσα στήν Βακτριανή. Δραματικός, διαλεκτικός, ἠδονιστής καί ἀσκητικός, σημάτωρας ὀπτασιῶν. Ὑπῆρξεν ἐτι τό ἄριστον ἐκεῖνο, ἑλληνικόν (ὄχι Ἑλλην ἢ ἑλληνίζων), ἰδιότητα δέν ἔχει ἡ ἀνθρωπότης τιμωτέρα. Μέγας διαφθορεὺς τοῦ παλιοῦ γούστου, διακορευτής του γιά νά τό ἀναπαρθεῖσει καί ν' ἀποδείξει τί κούφια λόγια ἦσαν τόσες χάρτινες βασιλείες. Τώρα οἱ νέοι μέ τῆ δική του ἔκφανσι τοῦ φραίου συγκινοῦνται. Ποιητής ὑπερμοντέρνος, «τῶν μελλουσῶν γενεῶν». Δίχασε, χλευάστηκε, λατρεύτηκε.

Ὁ Καβάφης ἐναντιοδρόμησε στήν τροχάμενη ἠθική. Κινήθη σύμφωνα μέ τήν ἐσωτερική του ἀλήθεια. Πάντα ἐντεῦθεν τῆς ποιητικῆς ἠθικῆς κι ἐκεῖθεν τῆς συμβατικῆς. Ἐξω ἀπό τῆ συνάφεια τῶν πολλῶν καί τοῦ σιναφιῶ. Ἐκῆρξε σεισάχθεια ἐνοχῶν, δίδαξε νά τολμάμε νά εἶμαστε ἐμεῖς, ὁ ἐαυτός μας. Συνηγόρησε ὑπέρ τῆς ἐμπειρίας, μακραίνοντας τό δρόμο τοῦ ταξιδιοῦ, μᾶς προφύλαξε ἀπό τήν αὐταπάτη τῆς ἀπογοήτευσης (Ἰθάκη). Μᾶς μύησε στό παιχνίδι τῶν φωτοσκιάσεων, τῆς ἀοριστίας τῶν ὑπαινιγμῶν. Μᾶς γύμνασε στήν αἰσθητικὴ τῆς αἰώρισης. Μᾶς ἀπέλιπεν» μάθημα θάρρους κι ἐτοιμότητας, μᾶς χάρισε ἐμβλήματα, τό μέγιστον μάθημα ἀξιοπρέπειας (Ὅσο μπορεῖς), τό διανοητικό ρίγος τῆς ποιήσεώς του. Μᾶς ἀνοῖξε παράθυρα στό φῶς, σέ μιά νέα εὐαισθησία, κομίζοντας ἐπιθυμίες καί αἰσθήσεις εἰς τήν τέχνην.

Ὁ Ἀλεξανδρινός εἶναι πανεπιστήμιο ὑποχρεωτικό, γιά πάντα μαθητεύομενον ἀλχημιστῆ τοῦ λόγου. Εἶναι κριτήριο. Ἄν καί σκόνταψε στό πρῶτο σκαλί (τά πρῶτα του ποιήματα δέν προοιωνίζονταν τά μελλούμενα), ἔφτασε στόν κολοφῶνα τῆς Ποιήσεως (ἕνα του μάθημα ἀκόμη).

Καί φυσικά γρά-φουμε γιά ν' ἀγαπηθοῦμε. Κι ὁ Καβάφης (μέ τῆ βασιλίδα τῶν αἰσθήσεων ἐνδιάθετη) πολὺ ἠγαπήθη καί ποσῶς.

29 Ἀπριλίου 1999

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Έποχικά, Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, εκδόσεις Νεφέλη, 'Αθήνα 1999, σελ. 200.

Όταν κάποιος ποιητής επισκέπτεται έναν εκδοτικό οίκο για να υποβάλει τα ποιήματά του, θά πρέπει να έχει ήδη ένα έργο πίσω του, έστω και εκδοθέν «ιδίους αναλώμασι», και ένα κάποιο «δνομα», τά όποια λειτουργούν ως απαραίτητα διαπιστευτήρια, άφου είναι γνωστό πώς ή ποίηση «δέν πουλάει». Αντίθετα, πουλάει ή πεζογραφία και φαντάζομαι πώς όταν κάποιος επίδοξος πεζογράφος κτυπά την πόρτα ενός εκδοτικού οίκου, πράγμα πού συμβαίνει αρκετά συχνά τά τελευταία χρόνια, ό εκδότης ή ό υπεύθυνος περι αυτά θά τον υποβάλει άτύπως σέ κάποια τέστ, συνήθως άκαριαία, ώστε να διαμορφώσει μιά πρώτη εικόνα για τόν πιθανό συνεργάτη του. Προτείνω λοιπόν τό διβλίό τής Μάρης Θεοδοσοπούλου ως τήν πλέον κατάλληλη «έξαιαστέα ύλη», ώστε ή έρώτηση «τί άκριβώς γράφετε;» να είναι συγκεκριμένη και ή άπάντηση διαφωτιστική. Σέ περίπτωση δέ πού αυτή ή πρόταση υίοθετηθεί, είμαι σίγουρος πώς θά μειωθεί ό όγκος τών υποβαλλόμενων πρós εκδοση μυθιστορημάτων και διγημάτων, ίσως δέ βελτιωθεί και ή ποιότητα όσων κρίνονται άξια πρós τούτο... Μέ άλλα λόγια, θεωρώ τό διβλίό απαραίτητο για κάποιον πού άποφασίζει να εκδώσει τά γραφόμενά του, γιατί παρουσιάζονται βασικές τάσεις τής σύγχρονης πεζογραφίας μας, αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις συγγραφέων και διβλίων, χαρακτηριστικά τής γλώσσας και τής τεχνικής τους, μέ τρόπο αναλυτικό, βατό και, όπου χρειάζεται, διακριτικά διδακτικό. Ένας επίδοξος πεζογράφος πολλά θά είχε να κερδίσει διαβάζοντάς το και άκόμα περισσότερο θά μπορούσε να άποφύγει. Άλλά και ένας υπεύθυνος εκδοτικού οίκου αρκετά θά είχε να σκεφθεί σχετικά μέ διβλία για τά όποια έχει τήν εθύνη.

Τά *Έποχικά* περιλαμβάνουν τριάντα έννέα κείμενα δημοσιευμένα κατά τήν τελευταία δεκαετία στην έφημερίδα *Η Έποχή*, τέσσερα από τό περιοδικό *Άντί* και ένα από τήν έφημερίδα *Τό Βήμα*, μέ τήν όποία προσφάτως άρχισε να συνεργάζεται. Παρουσιάζονται τριάντα έξι συγγραφείς πού, μέ μιά εξαίρεση, έξέδωσαν τό πρώτο τους πεζό κατά τίς δύο τελευταίες δεκαετίες. Άν ή «έν θερμώ» κριτική άποτελεί τή ματιά τής έποχής για κάθε εκδιδόμενο διβλίό, αυτό δέν ισχύει για όλες άνεξαίρετως τίς διβλιοκριτικές, μέ προεξάρχουσα τήν προχειρότητα. Αντίθετα, ή Θεοδοσοπούλου, παρ' ότι πολυγραφοτάτη, έχει κατακτήσει ένα σάνταρ ποιότητας, τά δέ κείμενά της βρίθουν συγκεκριμένων παρατηρήσεων, πού όντως συνιστούν κριτικό τεκμήριο τής «έποχής». Άν μάλιστα κάποτε θελήσει να συνθέσει αυτές τίς παρατηρήσεις, άνάγοντάς τες σ' ένα εύρτερο πλαίσιο, νομίζω πώς θά καλύψει ένα σημαντικό κενό. Τό «ύλικό», πάντως, είναι έτοιμο.

Μά όσο και άν τά *Έποχικά* μπορούν να άποτελέσουν έναν σίγουρο όδηγό πολλαπλής χρήσης, σέ ό,τι άφορά τήν πρόσφατη πεζογραφική μας παραγωγή, μέσα στο διβλίό ύπάρχει ένα έπαρκές δείγμα τής κριτικού Μάρης Θεοδοσοπούλου πού, μέ υπερδεκαετή διαδρομή, τήν περισσότερη μέ εβδομαδιαία παρουσία, κάποτε και δίσ τής εβδομάδος, κατά προτίμηση επί τής πεζογραφίας, έχει διαμορφώσει ένα δικό της στίγμα, σαφές, διακριτό και πολύ ένδιαφέρον, άποτελώντας πιά ένα από τά σημαντικότερα σημεία άναφοράς στο χώρο τής κριτικής λογοτεχνικού διβλίου και, κατά τή γνώμη μου, τήν έγκυρότερη ματιά για τήν πεζογραφία.

Η κριτική τής νεοελληνικής λογοτεχνίας προϋποθέτει όντως χαμηλούς τόνους; Η Θεοδοσοπούλου σπεύδει, στην πρώτη παράγραφο του προλογικού της σημειώματος, να θέσει και να άπαντήσει θετικά τό έρώτημα, χαρακτηρίζοντας, έτσι, ή ίδια τό είδος τής κριτικής πού άσκει. Οι χαμηλοί τόνοι άποτελούν σταθερή προσήλωσή της, σχεδόν άγχωτική, εις βάρος άκόμα και τής ροής τών κειμένων της, πού κάποιες φορές ενδίδουν στην περιγραφικότητα, ή όποια χρησιμοποιείται ως ή άσφαλέστερη δίοδος για τήν εκτόνωση τής κυφορούμενης έντασης ή για τήν έξαντλητική εκμηρίωση κάθε κρίσης.

«Ποιός θυμάται σήμερα τήν *Άλεξάνδρα Άλαφούζου*;», αναρωτιόταν σέ πρό διετίας κείμενό της ή Μάρη Θεοδοσοπούλου. Τό αντιπρότυπό της, λοιπόν; Η κριτικός τών *Νέων Πρωτοπόρων* υπήρξε εισιγητής στά καθ' ήμάς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, άπολύτως δογματική, άκόμα και μέ τά τότε δεδομένα, άσφαλές δείγμα σήμερα, για τούς γραμματολόγους του Μεσοπολέμου, τής «άριστερης κριτικής τής λογοτεχνίας». Έδώ και τό βασικότερο έρώτημα πού άναδεικνύεται από τά κείμενα τής Θεοδοσοπούλου: Άφου επί πολλά έτη είναι ή κριτικός λογοτεχνίας τής έφημερίδας *Η Έποχή*, τά κείμενά της άναπνέουν μέσα στο ιδεολογικό και έν γένει περιβάλλον του συγκεκριμένου χώρου ή έστω του εύρτερου τής άνανεωτικής Άριστεράς; Νομίζω πώς ναί, άν και θά έπρεπε να τεθεί και τό άμέσως έπόμενο έρώτημα: Θα μπορούσαν αυτά τά κείμενα να έχουν δημοσιευτεί, ίσως και όλα, στην έφημερίδα *Τό Βήμα* ή τήν *Έλευθεροτυπία*; Και πάλι νομίζω πώς ναί, και μάλιστα οι πρόσφατες διβλιοκρισίες της στο *Βήμα* είναι από τίς καλύτερες του δεκαεξαετίδου τής έφημερίδας. Άπό άλλη έφετηρία: όπωσδήποτε τά κείμενα τής Θεοδοσοπούλου στην *Έποχή* δέν προβάλλουν κάποια άριστερά διαπιστευτήρια, αντίθετα, παρ' ότι δημοσιευμένα σέ δεδομένη άριστερή έφημερίδα, άρκοούνται στο να συνθέτουν μιά νηφάλια και σοβαρή ματιά, μέ πρωταρχικό της μέλημα τό να μπορεί να κρατιέται μακριά από τά πυροτεχνήματα τής άγοράς. Άς προσπαθήσω να γίνω πού συγκεκριμένος, έστω και μέσω παρακαμπτηρίου: ό μελλοντικός γραμματολόγος σίγουρα θά βρει συνάφεις άνάμεσα στα συμβαίνοντα στην Άριστερά και στα κείμενα τής Μάρης

Θεοδοσοπούλου, αλλά θά πρέπει νά κοπιάσει πολύ γιά νά τίς εκμαιεύσει, ενώ αντίθετα ό ιστορικός τής 'Αριστεράς, εϋθύς άμέσως, θά εκπλαγεί από τήν ποιότητα τής σελίδας βιβλίου τής μικρής αϋτής εφημερίδας.

Κώστας Βούλγαρης

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

Πρόδρομος Μάρκογλου, 'Ο χώρος τής 'Ιωάννας και ό χρόνος του 'Ιωάννη, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1998, σελ. 70.

Γιάννης Τσίγκρας, 'Οι τερματοφύλακες τών πάρκων, διηγήματα, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1999, σελ. 122.

Εύρυδικη Περικλέους - Παπαδοπούλου, 'Ανακάλυμαν - Τά ποιητάρικα, ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1999, σελ. 119.

'Ηλίας Κουτσοϋκος, Γιά τούς φίλους του Παρατηρητή που κρατάνε σημειώσεις, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 39.

Alba Céspedes, Κανείς δέν γυρίζει πίσω, μυθιστόρημα, μτφρ. Ροζαλίνα Δάσκου, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 285.

Geva Caban, Μιά βαθιά σιωπή, μυθιστόρημα, μτφρ. Εϋη Κάλα, έκδ. Βασιλείου, 'Αθήνα 1999, σελ. 171.

Anne Braganca, 'Ανίδας, ό μικρός 'Ινκας, μυθιστόρημα, μτφρ. Παυλίνα Μπαλουξή, έκδ. Βασιλείου, 'Αθήνα 1999, σελ. 180.

Γιώργης Μανουσάκης, 'Ένα κρανίο καρφωμένο στό κιγκλίδωμα, πεζά κείμενα, 'Οι εκδόσεις τών φίλων, 'Αθήνα 1999, σελ. 76.

Παναγιώτης Κουβελάκης, 'Ο Γιοϋκος, νουβέλα, έκδ. Δημιουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 95.

Παναγιώτα Κουβελάκη, Σατιρικά και άλλα, ποίηση, έκδ. Δημιουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 47.

• ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΙΗΤΙΚΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Θ.-Σ. Παυλίδου, Ρούντιγκερ Μπόλες (έπιμ.), Μην άπαλείψεις ποτέ τά ίχνη... 'Ο ρόλος τών γυναικών στη γερμανική και ελληνική αντίσταση έναντιά στον έθνικοσοσιαλισμό και τή γερμανική κατοχή, έκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 177.

'Ολύμπιος Δαφέρμος, Φοιτητές και δικτατορία, έκδ. Γαβριηλίδης, 'Αθήνα 1999, σελ. 410.

'Αννίτα Πρασσά, 'Ο φιλελληνισμός και ή επανάσταση του 1821, έκδ. Δημιουργία, 'Αθήνα 1999, σελ. 45.

'Αννίτα Πρασσά, 'Ιωάννης Καποδίστριας. 'Ο άναγεννώμενος Φοίνιξ (1776-1831), έκδ. Δωδώνη, 'Αθήνα - Γιάννινα 1998, σελ. 214.

Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, 'Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου - κράτος - πολιτική), έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 123.

• ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ - ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΑ

Θανάσης Παπαζαρης, Μουσική μάθηση και εκπαίδευση, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 266

Κωνσταντίνος Τέλιος, 'Η σιωπή στην εκπαίδευση, Ρέθυμνο 1999, σελ. 26.

Δημήτρης Π. Κρέμος, Γλωσσολογικά, 'Αθήνα 1999, σελ. 203.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

Καίτη 'Αρώνη - Τσίγλη, Τό σταφιδικό ζήτημα και οί κοινωνικοί άγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 365.

Κώστας Σαχινίδης, Παξαδοσιακός χορός και λαϊκή δημιουργία, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 154.

Τέσσα Δουλκέρη, 'Ελληνική Τηλεόραση, έξωτερική έρευνα, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 167.

Γιώργος Κ. Σταυράκης, Στά δήματα του 'Οδυσσέα. Κοινωνιολογική και ιστορική άναδρομή γιά τήν ελληνική μετανάστευση. 'Αμερική - Αυστραλία, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1999, σελ. 308.

τα μικρά βιβλιοπωλεία

Μαυρομικάλη 18, Αθήνα 10680
τηλ. 3636 514

Μπορεί
να μη βρείτε
τα βιβλία που ζητάτε,
θα βρείτε όμως
βιβλία
που πιθανόν να θέλετε
και δεν το ξέρετε

ΠΟΙΗΣΗ, ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ,
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ,
ΚΑΙ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ,
ΚΕΙΜΕΝΑ, ΠΡΟΣΠΕΡΟΣ